

54683

54683 6

**ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS
SERIES LINGUISTICA, LITTERARIA ET AESTETICA**

1999 -05- 19

**A
JUHÁSZ GYULA
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

SZEGED, 1989

TANULMÁNYOK A NYELVÉSZET, AZ IRODALOM ÉS AZ ESZTÉTIKA KÖRÉBŐL

Szerkesztette
BÉKÉSI IMRE

Technikai szerkesztő
GALGÓCZI LÁSZLÓ

ISSN 0236—7718
Acta Acad. Paed. Szeged.
Ser. Ling.-Litt.-Aest.
1989

GABRIELI TÖRÖK

SEXAGENARIO,
DE STUDIIS LINGUISTICIS OPTIME MERITO,
COLLEGAE, AMICI ET DISCIPULI
HOC VOLUMEN GRATO ANIMO
DONUM DEDERUNT

EGY AUTONÓM EMBER KÖSZÖNTÉSE

TÖRÖK GÁBOR HATVANÉVES

„.... a jövő rendje se vonzana annyira, ha
nem az autonóm embert tenné meg igazi
örökseivé...”

Ha csupán *információ*: egy líraolvasástani könyv szerzőjének vallomása lett volna ez a mondat, akkor tíz évvel korábban jelenthetik meg „A pecsétek feltörése”. De *magatartás* is, sőt — a lektorok szemében — elsősorban magatartás volt ez a mondat, így — 1974-ben a Móra, majd 1978-ban a Gondolat visszalépése után — csak 1983-ban kerülhetett olvasói kezébe Török Gábor könyve a Magvető Kiadó vállalkozásaként. A 70-es évek Magyarországon nem kívánatos magatartás volt az *autonóm emberhez* címezni egy szakmai könyv ajánlását.

„A pecsétek feltörése” a hatodik könyve volt Török Gábornak. A megelőző öt 1964 és 1976 között jelent meg, s Török Gábor 1964-től 1977-ig dolgozott adjunktusi beosztásban a Magyar nyelvészeti tanszéken. Életművének meghatározó részét tehát itt alkotta meg, s egészsége is itt romlott meg annyira, hogy 48 éves korában rokkantsági nyugdíjba kényszerült. Nem csupán születésnap megemlékezés tehát ez a tanulmánykötet egy kimagasló tudományos életműről, hanem erkölcsi elégtétel is. Volt és jelenlegi munkatársak, tanítványok fejezik ki vele tiszteletüket, s kívánnak további alkotó éveket.

*

Török Gábor értelmiségi családban született Budapesten, 1929-ben. Édesapja iparfelügyelő, baleset-elhárító állami mérnök volt, édesanyja tanárnő, de ő négy gyermeke és a gazdasági világválság miatt nem ment állásba.

Mivel édesapját sűrűn áthelyezték, elemi és középiskoláit sok helyen végezte: Szolnokon, Miskolcon, Nyíregyházán, Újvidéken, Esztergomban és Budapesten. 1947-ben érettségizett. 1947—49 közt Budapesten a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult magyar—német—filozófia szakon. Közben családja megélhetési gondjai miatt sokféle fizikai munkát is végzett: instruktorkodás mellett volt vasúti pályamunkás, kubikos, gyári segédmunkás, alkalmi szállító. Évet az egyetemen nem vesztett.

Egyetemi alapvizsgálata után súlyosan megbetegedett, csaknem egy évet feküdt kórházban. Bénulásából nem is gyógyult ki, csak részben. Ezért nem teljesített katonai szolgálatot sem.

Részleges fölépülése után nem folytatta azonnal egyetemi tanulmányait, hanem tanítói képezést szerzett, majd megnősült. Felesége, Kapi Irma akkor varrónő-tanuló volt, később gyermekgondozónői oklevelet szerzett, 1952 óta bölcsődei gondozónő, ápolónő, majd gyermekorvosi asszisztensnő minőségben dolgozott. Ma már ő is nyugdíjas.

Pedagógusi pályáját Török Gábor az isaszegi általános iskolában kezdte. Mivel ott utókezelésre nem volt lehetőség, fölhelyezték Budapestre. 1951 őszétől tanított a XII. Márvány utcai általános iskolában. Fölerősödve, 1952-től ismét beiratkozott az ELTE magyar szakának esti tagozatára. 1954-ben szerezte meg tanári oklevelét.

Egyetemi évei alatt érdeklődni kezdett a magyar nyelvtörténet iránt, egy hallgatói dolgozattal egyetemi pályadíjat nyert. Első nagyobb tanulmánya („*Adalék a likvidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez*”) még egyetemista korában jelent meg a Magyar Nyelvben. 1954 őszén fölvtették magyar nyelvészeti aspiránsnak Benkő Loránd mellé. Aspiránsi évei alatt számos nyelvtörténeti cikket írt. Elméleti kandidátusi vizsgáit mind sikerrel tette le.

A tragikus 1956-os események értékelésében azonban nem értett egyet a párttal, ellenzékivé vált, noha meggyőződéses marxista maradt. Aspirantúráját 1957 novemberében fejezte be. Ekkor került a budapesti József Attila Gimnáziumba tanárnak. Fölöttesei megbecsülték, ott-tartózkodása alatt többször kapott nagyobb jutalmat, sőt soron kívüli följobbsorolást is. Hosszú ideig vezette az iskola magyar szakmai munkaközösségét, majd az osztályfőnöki munkaközösséget is.

Bár szűkre szabott időben, de folytatta nyelvészeti kutatásait, sőt filozófiai tanulmányokkal is foglalkozott. Az 1956-ról vallott nézetei miatt azonban nem védhette meg kandidátusi értekezését.

Folyamatosan végzett kutatásai miatt egyre sürgetőbben keresett olyan munkahelyet, ahol több alkalma lehet folytatni tudományos kutatásait. Megpályázta a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke adjunktusi állását. 1964. augusztus 1. óta itt dolgozott.

Névjegyként első önálló kötetét tette le az asztalra („*Egy fejezet a Börzsöny-vidék palóc nyelvjárásainak hangtörténetéből*.” Nytud Ért. 45. sz.; — I. róla PAPP LÁSZLÓ Nyr. 89 (1965), 501—2.), ezt további négy könyv s mintegy nyolcvan tanulmány, cikk követte. Ha ezek tematikáját áttekintjük, előbb rendkívüli gazdagsága tűnik szembe, majd e gazdagság tudatossága, rendezettsége, fegyelme. A versek mikroelemzésében egy általános stíluselmélet körvonalazódik, a statisztikai vizsgálat a valósághoz való viszony változását rajzolja ki, a nyelvhelyességi és a helyesírási tanácsok grammatikaelméletre épülnek, a szakmai-közéleti témák mögött világnézet, amögött filozófia húzódik meg.

A publikációk tematikája azt is meggyőzően szemlélteti, hogy Török Gábor szívvel-lélekkel a tanárképzés szolgálatába állott. A nyelvtörténet felől gyakorlatibb területek felé fordult. Belekezdett a lírai nyelvnek, közelebbről József Attila költői nyelvének a kutatásába, s a stilisztika felől a poétika, az irodalomesztétika felé tágitotta ki vizsgálatai határát; sorozatban publikált tanulmányaival, könyveivel a szakterület meghatározó egyéniségévé vált. 1968-ban jelent meg „*A líra: logika (József Attila költői nyelve)*” (I. róla SZÉLES KLÁRA: ItK. 1968. 476—9.), ezt követte 1974-ben két mű: A „*Lírai igefüggvények stilisztikája*” és a „*Költői rébuszok*”, majd 1976-ban a „*József Attila-kommentárok*”. E négy kötetről „*A stilisztikai jelenségtanulmány*” címmel írt összefoglaló elemzést SZABÓ ZOLTÁN (Nyr. 102 (1978), 482—7.). Összegző véleményéből érdemes hosszabban idézni:

„TÖRÖK GÁBOR könyvei sajátos szint jelentenek a magyar stilisztikai szakirodalomban, ami nyilván szaktudományi szemléletének egyedi vonásaiból fakad. Mindenekelőtt abból, hogy minden lehető és elképzelhető egyoldalúságnak hadat üzenve sokféle érv és ellenérv alapján fogad el vagy cáfol meg nézeteket, és ugyancsak sokoldalúan, az elfogadás és el nem fogadás lehetőségét egyaránt felvetve ítéli meg saját kutatásának az eredményeit is.

És távol tartja magát a stilisztikában sokat vitatott szélsőséges nézetektől. Semmit sem vet el pusztán csak azért, mert hagyományos vagy új. Nem szakított tehát a hagyományos, klasszikus stilisztikával, és nagyon fogékony mindarra, ami a stílus tudományának elméletében és módszerében új. Nála a szinkronia nem zárja ki a diakroniát, és az egzaktásra való törekvés is jól megfér a stilisztikából nem szám-

űzhető szubjektivitással. Ragaszkodik a nyelvi tényekhez, de nem elméletellenes, és így érthető, hogy elítéli a még mindig ható, a fejlődést nagyon akadályozó pozivitizmust. (...)

Gondolom — folytatja Szabó Zoltán —, az elmondottakból egészen természet-szerűleg következik, hogy TÖRÖK GÁBOR könyvei mind elvi szempontjaikkal és módszerekkel, mind pedig a jelenségvizsgálatok eredményeivel nagymértékben elősegítik a magyar stilisztika fejlődését. Főleg azokkal az elveivel szolgálja a fejlődés ügyét, amelyeket fentebb kutatói álláspontjának, szellemi beállítottságának sajátos vonásai-ként emeltem ki. Ma igazán nagy szükség van elméleti és módszertani gazdagodásra, a bántó különbségek áthidalására, az egyoldalú nézetek ellenében, a kölcsönös megértést biztosító harmóniára.”

A fenti tényekben s szakmai fogadásukban megjelenő rendkívüli teljesítmény azonban nem azt jelenti, hogy ezekben az években Török Gábor csupán a kutatásaival foglalkozott volna. Érdeklődéssel szinte a teljes nyelvészeti tantervet végigtanította, átvette a tanszék tudományos diákkörének irányítását (ott tanulta a szakma alapjait s a hivatás szeretetét — többek között — Fejes Katalin, Gergely Éva, P. Hazai Zsuzsanna, Heltai Bálint, Vidra Klára, Vitányi Borbála).

Tagja volt a Szegedi Egyetem szerkesztő bizottságának, dolgozott a szegedi komplex dyslexiakutató munkacsoportban, kivette részét a Csongrád megyei pedagógusok szakmai továbbképzéséből, az általános iskolai tanulmányi versenyek lebonyolításából.

Az akkori években azonban, sajnos, mindez másodlagos volt. Értékeit csaknem teljesen elfedte ellenzéki — marxista! — magatartása, amellyel szinte minden lehetséges helyen és fórumon követelte az önálló véleményalkotás és véleménynyilvánítás jogát. 1972-ben végleg szembe került a vezetőséggel.

Egy össztanári értekezleten megbíráltta a főigazgatóságot, az MM pedagógusképző osztályát, sőt az akkori főosztályvezetőt is. Rövidesen tűrhetetlenné tették az életét. A főigazgatóság „utolsó figyelmeztetés”-t küldött a címére, a Szegedi Munkaügyi Bíróság előtt lefolytatott pörben azonban a hatalom vereséget szenvedett: a hatalomnak vissza kellett vonulnia. A jogerős hatálytalánítás után alig egy héttel azonban Török Gábor ismét figyelmeztetést kapott. Az újabb pörben hosszas huzavona után ezt a második „jogsértő” (bíróági megállapítás!) figyelmeztetést is visszavonta a Legfelsőbb Bíróság.

Csakhogy a főiskolai adjunktusi alkalmaztatását közben a végleges helyett időről időre megújítandóvá alakították át, és Török Gábornak tudnia kellett, mi vár rá ezek után. Egészsége is tönkrement, máshol is hasztalan keresett állást. Leszázá-lékolták, 1977 novemberétől rokkantnyugdíjas lett. Szegeden él.

Nyugdíjasként egyrészt folytatta nyelvi lektori tevékenységét. Egy ideig a „Házi Jogtanácsadó” kiadványait lektorálta, illetve írt róluk összefoglaló jelentést is. A MTA Nyelvtudományi Intézetében pedig részmunkaidős tudományos munkatársként előbb a Gyakorisági Szótár munkáiban, majd pedig a Nyelvművelő Kiszótár előkészítésében vett részt.

Ahogy egészsége megengedte, 1985-ben „*A pecsétek feltörése*” című könyvével pályázott és elnyerte a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot. Stíluselméleti speciális kollégiumot tartott a József Attila Tudományegyetem Általános nyelvészeti tanszékén; s készül, hogy a főiskolai tanszéken előadásokat tartson József Attila-kutatásaiból.

A Magyar Nyelvőrben 1988 óta jelennek meg az „*Újabb József Attila-kommentárjaiból*” című verselemzései, s hamarosan várható a Tankönyvkiadó gondozásá-

ban a „*Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben*” című kötete. Jelenleg ennek elmélyítésén és kiterjesztésén dolgozik. Az „*Egy jövődő általános stíluselmélet távlatai*”-val az akadémiai doktori fokozatra pályázik.

*

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanácsa 1989 decemberében rehabilitálta Török Gábort, és erkölcsi elégtételül főiskolai tanári cím odaítélésére felterjesztette a Művelődési Minisztériumhoz. A főiskolai tanács kimondta: „Nagy vesztesége a kollégáknak és hallgatóknak, hogy Török Gábor 1977 óta nem tanít a főiskolán”. A főiskolai tanári cím odaítélése ezen már nem segít. De kifejezi, hogy a Magyar Nyelvészeti Tanszék és a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola magához tartozónak tekinti Török Gábort.

BÉKÉSI IMRE

TÖRÖK GÁBOR MUNKÁSSÁGA 1954—1988-IG

Összeállította:
HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA

BIBLIOGRÁFIA

1954.

1. Adalékok a likvidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez. Magyar Nyelv, L. 32—37.
2. Fónagy—Soltész, A mozgalmi nyelvről. Természet és Társadalom CXIII. 445. (Könyvismertetés)

1955.

3. Erasmus „Civilitas morum...”-ának két XVI. századi kiadása. Magyar Nyelv, LI. 87—90.
4. A szó belseji *v* + mássalhangzó kapcsolat fejlődéséről szláv jövevényszavainkban. Magyar Nyelv, LI. 330—334.
5. *Pupák*. Magyar Nyelv, LI. 502.
6. A *bárány* hangtörténetéhez. Magyar Nyelv, LI. 480.

1956.

7. Az első ismeretes magyar korrektúraivekről. Magyar Nyelv, LII. 201—202.
8. Írott nyelvünk egységesülésének egy mozzanata. Pais Emlékkönyv, 507—511.
9. Milyen jelentésben használja Engels az *ideológia* szót? Magyar Nyelvőr, LXXX. 425—428.

1957.

10. A magyar *v* hangok történetéhez. Magyar Nyelv, LIII. 368—375.
11. *Béna*. Magyar Nyelv, LIII. 229—230.
12. Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk. Magyar Nyelv, LIII. 273—274.
13. A régi magyar *ie* kettőshangzó történetéhez. Magyar Nyelv, LIII. 457.
14. *Zápor*. Magyar Nyelvőr, LXXXI. 492—493.

1958.

15. Egy XIX. század eleji tájszógyűjtemény. Magyar Nyelvőr, LXXXII. 84—91.
16. Problémák az *autó*-ban. Magyar Nyelvőr, LXXXII. 111.
17. Nyelvjárási vonatkozású levelek a XVI—XVII. századból. Magyar Nyelv, LIV. 139—140.
18. A *falú* szó *faló* változatához. Magyar Nyelv, LIV. 140.
19. A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról. Magyar Nyelvőr, LXXXII. 333—341.

20. A nyelvjárások köznyelvűsödésének hangtanához. Nyelvtudományi Értekezések 17. sz. Hangtani dolgozatok, 101—104.
21. Budapest elítéli az ítéletet. Magyar Nyelvőr, LXXXII. (Korrektúrában maradt.)

1959.

22. Régi kocsmák az Ipoly völgyében. (T. Kapi Irmával közösen). Magyar Nyelvjárások, V. 164—166.
23. Történeti adatok a küldött farkas mondájához. Néprajzi Közlemények, IV. 276—288.
24. A labializáció egyik forrása. Magyar Nyelv, LV. 49—59.
25. Eddig ismeretlen karácsonyi ének kéziratát találták meg a váci püspöki levéltárban. Új Ember, XVI./52. sz. (1960. dec. 25.)

1960.

26. Felföldizmus. Magyar Nyelv, LVI. 216—219.
27. Anyanyelvi műveltségünk. (Hozzászólás az irodalmi nyelv kérdéseihez.) A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga, 294.

1961.

28. Az *i*, *u*, *ü* pótlónyúlása igékhez. Magyar Nyelv, LVII. 87—91.
29. Ötszázéves híradás a szlavóniai magyarságról. Magyar Nyelv, LVII. 236—242., 360—363.
30. Kik Szeder Fábián palócai? Magyar Nyelvőr, LXXXV. 87—91.
31. Az 1830-as évek népnyelvéhez. Magyar Nyelvőr, LXXXV. 330—331.
32. A megismerés folyamata a magyartanításban, in: Tamás György, A marxista ismeretelmélet alapjai. Kézirat. Budapest, 1961. Fővárosi Pedagógiai Szeminárium, 223—228.

1964.

33. Mi fér a margóra? Magyar Nyelv, LX. 103—104.
34. A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. Nyelvtudományi Értekezések 45. sz. 1—70. (Önálló kiadvány.)
35. A vers palatoveláris hangszerelése. Magyar Nyelv, LX. 462—468.
36. Egy fejezet a Börzsöny-vidék palóc nyelvjárásainak hangtörténetéből. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1965. I. 175—194.
37. A költői mondat-összekapcsolás kérdéseihez. Nyelvtudományi Értekezések 46. sz. Alak- és mondattani gyűjtelék, 128—138.
38. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, VIII. 237—239.
39. A „Nyelvtani elemzések” harmadik kötete. Magyartanítás, VIII. 288—289.

1966.

40. Idegen nyelvek nyelvjárástörténeti kutatásainak tanulságaiból. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1966. I. 91—98.
41. Legyen-e közügy a helyes magyar kiejtés törvényeinek feltárása? Magyar Nyelvőr, XC. 1—9.

42. A „költői” jelzőről. Magyartanítás, IX. 247—253.
43. Hová lépsz most... Mondatelemzés. Magyar Nyelvőr, XC. 367—370.
44. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, IX. 43—46.
45. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, IX. 236—238.

1967.

46. Régi térképek nyelvjárás-történeti tanulságaiból. Magyar Nyelv, LXIII. 14—21.
47. A kiejtési norma létrehozása és a közvélemény-kutatás, in: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd, 236—237.
48. Hangképzési problémák embertani megvilágításban. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1967. II. 93—105.
49. Anzikszkép. Élet és Tudomány, 1967. aug.
50. Miről vallanak József Attila verseinek tagadó elemei? (Bujka Gábor néven) Magyar Nyelvőr, XCI. 23—30.
51. József Attila-kommentárok. I—III. Magyar Nyelvőr, XCI. 398—405.
52. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, X. 91—94.

1968.

53. „A líra: logika”. József Attila költői nyelve. Tiszatáj—Magvető, Budapest. 1968. 1—294. (Önálló kötet)
54. A statisztikai módszerű stíluskutatás lehetőségei. Nyelvtudományi Értekezések 58. sz. A magyar nyelv története és rendszere 561—566.
55. A kiemelő határozó. Magyar Nyelv, LXIV. 66—69.
56. A költői fene. Palócföld, 1968./4. 76—80.
57. József Attila-kommentárok IV. Magyar Nyelvőr, XCII. 188—194.
58. József Attila-kommentárok V. Magyar Nyelvőr, XCII. 301—307.
59. József Attila-kommentárok VI. Magyar Nyelvőr, XCII. 423—426.
60. József Attila lírájának determinizmusélményéről. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1968. I. 119—129.
61. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, XI. 142—143.

1969.

62. XVII—XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások. Magyar Nyelv, LXV. 86—87.
63. „Mellyett... bizonyíttuk”. Magyar Nyelv, LXV. 315—317.
66. József Attila-kommentárok VII. Magyar Nyelvőr, XCIII. 74—83.
65. József Attila-kommentárok VIII. Magyar Nyelvőr, XCIII. 451—454.
66. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, XII. 143—145.
67. Egy Medália fényessége. Palócföld, III./3. sz. (1969.) 46—50.
68. A ritmikai szabadságról. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1969. I. 93—100.

1970.

69. József Attila-kommentárok IX—X. Magyar Nyelvőr, XCIV. 176—180.
70. József Attila-kommentárok XI. Magyar Nyelvőr, XCIV. 432—442.
71. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, XIII. 45—49.

1971.

72. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, XIV. 94—95., 140—142.
73. József Attila-kommentárok XII. Magyar Nyelvőr, XCV. 166—176.
74. József Attila-kommentárok XIII. Magyar Nyelvőr, XCV. 308—322.
75. Nyelvünk törvényszerűségeinek vetülete az íráshibákban. Gyógypedagógia, XVI. 65—83.
76. Idő, szubjektivitás, alkotói nézőpontok. Formateremtő elvek a költői alkotásban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 207—220.; hozzászólás: 261.

1972.

77. Lesz-e gyakorisági szótárunk? Délmagyarország, 1972. jún. 3.
78. Hogy állunk hallgatóink túlterhelésével? Szegedi Egyetem, 1972. szept. 26.
79. Nyelvészeti Figyelő. Magyartanítás, XV. 91—93.
80. A vers mint fejtörő, mint rejtvény. Kincskereső, I./1. sz. 10—13.
81. Ha nem fogadod el a játékszabályokat... Kincskereső, I./2. sz. 7—8.
82. Húsvetés csontaratás. Kincskereső, I./4. sz. 27—29.
83. József Attila-kommentárok XIV. Magyar Nyelvőr, XCVI. 423—439.
84. A „felszólított” Petőfi. Délmagyarország, 1973. márc. 6.
85. *Keresztül — kasul* — átvitt értelemben. Élet és Tudomány, 1973. jún. 15.
86. *Ánzikszkép*, Anyanyelvi kaleidoszkóp. Gondolat Kiadó, Budapest, 75. (Vö. a 46. tétellel!)
87. A lírai kicsinyítés stilisztikája. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1973. I. 123—134.
88. Teljes vers-e vagy töredék? A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1973. I. 237—246.
89. Táppénzbe vagy táppénzre vesz? Élet és Tudomány, 1973. nov. 16.

1974.

90. A bandza fülemüle fészke. Élet és Tudomány, 1974. jan. 18.
91. Lírai igefüggvények stilisztikája. Irodalomtörténeti Füzetek 85. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1—197. (Önálló kötet)
92. Költői rébuszok. Elvek és Utak. Magvető Kiadó, Budapest, 1—289. (Önálló kiadvány)
93. József Attila-kommentárok XV. Magyar Nyelvőr, XCVIII. 299—306.
94. Anyanyelvünk oktatásáról. Délmagyarország, 1974. jún. 28.
95. Áramlik = konnektor. A szójátékok nyelvtanához. Szegedi Egyetem, 1974. nov. 23.
96. A palóc illabialitás történetéhez. Magyar Nyelvjárások, XX. 53—86.

1975.

97. Szakértői jelentés az MSZMP 1974/75-ös tanévi tanfolyamának tíz kötetéről nyelvi szempontból. Sokszorosítvány, kézirat jellegű, Budapest, 1—112.
98. Mozgalmi nyelv és mozgalmi zsargon. Szegedi Egyetem, 1975. nov. 9.
99. Egy nyelvtudós emlékére (Bárczi Gézáról — névtelenül). Délmagyarország, 1975. nov. 16.
100. Összeférhetetlen szavak. Délmagyarország, 1975. nov. 23.
101. Groteszk szakkifejezések. Délmagyarország, 1975. dec. 7.

1976.

102. A fogalmazás üresjáratái. Magyar Hírlap, 1976. jan. 17.
103. Nagyobb megfontoltsággal. Délmagyarország, 1976. ápr. 11.
104. Zrínyi Ilona Rákóczi Ferencről. „Két pelikán fiát szárnyával fedezte”. Délmagyarország, 1976. máj. 1.
105. Ezt megelőzően, azt követően. Délmagyarország, 1976. jún. 13.
106. A beszédhang-megkülönböztető képesség és készség kérdésköréhez. Magyar Nyelvőr, C. 309—316. (Soós Istvánnéval közösen; másodközlése: Módszertani Közlemények, XVI. 207—214.)
107. A Házi Jogtanácsadó kiadványainak nyelvéről. Sokszorosítvány, kézirat jellegű, Budapest, 1—56.
108. József Attila-kommentárok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1—389.

1977.

109. Igazságügyi röplapjaink kézíratainak megfogalmazása. Sokszorosítvány, kézirat jellegű, Budapest, 1—10.

1978.

110. Megelőzően és követően; Ugyanakkor...; A fogalmazás üresjáratái. (Részben másodközlések.) Nyelvünk világa. Gondolat Kiadó, Budapest, 229., 234., 255.

1979.

111. Vörösmarty képi „akkordjai”. (A komplex képek kérdéskörének új vizsgálata.) Magyar Nyelvőr, CIII. 430—445.

1980.

112. Vörösmarty képi „akkordjai” II. Magyar Nyelvőr, CIV. 53—68.
113. Keresztül-kasul átvitt értelemben. Államigazgatási szövböngészde, Összeférhetetlen szavak, Táppénzbe vagy táppénzre vesz? A bandzsa fülemüle fészke. Új nyelvi kaleidoszkóp (nagyreszt másodközlések). Gondolat Kiadó, Budapest, 87., 152., 197., 211., 301.
114. Beszédfejlesztés óvodás korban. Magyar Nemzet, 1980. nov. 10.

1981.

115. Van — helyesírásnak folytán — helye sírásnak... Csongrád megyei Hírlap, 1981. máj. 17.
116. A beszédhangok tudatosításának kifejlesztése óvodában. (Vereki Irénével) Az óvodai anyanyelvi nevelés továbbfejlesztése. Óvonőképző Intézet, Kecskemét, 102—117.

1982.

117. A Fabulon-rigmus föllebez. Élet és Tudomány, 1982. máj. 14. (Másodközlése: Kőbányai Gyógyszer, XXIII./11.
118. Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez. Magyar Nyelvőr, CVI. 155—159.

119. Gyöngyalak. Édes Anyanyelvünk, IV./3. sz.
120. Kommunikációs, információs. Édes Anyanyelvünk, IV./4. sz.
121. A mennyi kapui. A tisnovi Porta Coeli. Élet és Tudomány, XXXVIII./26. sz. 813—815.

1983.

122. Miért is ne „hulljon hamvába”? Magyar Nemzet, 1983. febr. 5.
123. Egy szál pozán. (Hozzászólás a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatához.) Új Tükör, 1983. márc. 27.
124. Téves egybeírások. Délmagyarország, 1983. ápr. 24.
125. Címadás és egyértelműség. Élet és Tudomány, 1983. nov. 4.
126. Csőstül, -stul, -stül. Magyar Nemzet, 1983. dec. 11.
127. A pecsétek feltörése. Mai liránkat olvasva. Magvető Kiadó, Budapest, 1—424. (Kandidátusi disszertáció)

1984.

128. Szókészleti angolosságok szakfordításokban. Magyar Nyelvőr, CVIII. 129—137.

1985.

129. Népdalvers — népi líra — igazi költészet. (Megkötöm lovamat) Kincskereső, XII./2. sz. 38—40.
130. A globális módszer veresége. Magyar Nemzet, 1985. márc. 9.
131. A Szent György-szobor másolatai. Magyar Nemzet, 1985. jún. 14.
132. Viszonyragok ismétlődése. Édes Anyanyelvünk, 1985./3. sz.
133. Kisded lecke a lírai többértelműségről — meg a tankönyvi szómagyarázatokról. Módszertani Közlemények, XXV./5. sz. 173—176.
134. Családfa-nyesegetés. Népszava, 1985. dec. 16.
135. Napjaink változó jelenségeiből. Magyar Nyelvőr, CIX. 402—407.

1986.

136. Régies-e, ami zamatos, ami eltér saját nyelvünkétől? Népszava, 1986. jan. 20.
137. Kikerülhetetlen ellennépművelés? Népszava, 1986. márc. 10.
138. Győzelem vagy csak Viktória? Népszava, 1986. ápr. 14.
139. Műszóként hivaikodó idegen szavak. Népszava, 1986. máj. 12.
140. Parancsolhatunk-e egységet az idegen szavak kiejtésében? Népszava, 1986. jún. 9.
141. Bomba-e a bombasztikus? Édes Anyanyelvünk, VIII./3. sz.
142. És/vagy. Népszava, 1986. szept. 1.
143. Téves „ítéletek”. Népszava, 1986. szept. 29.

1987.

144. „Karöltve”. Népszava, 1987. szept. 14.

1988.

145. A megértés, értelmezés és továbbadás áramában. (Szerkesztés, bevezető és magyarázó-értékelő jegyzetek.) Tankönyvkiadó, Budapest, 3—8., 71—72., 262—263., 277—278., 357—358.

146. Gyanús határozószók. Magyar Nyelv, LXXXIV. 187—198.
147. Cselekvésmélet és nyelvművelés. Magyar Nyelvőr, CXII. 129—136.
148. Légyvárak — nem békaperspektívából. Népszava, 1988. febr. 15. (Ettől kezdve a Népszavában Draskóczy Török Gábor néven.)
149. Eszmélet. Népszava, 1988. máj. 30.
150. A lezárhatatlan szótár. Népszava, 1988. aug. 8.
151. (Össze-)illetlenségek a publicisztikában. Népszava, 1988. okt. 31.
152. Újabb József Attila-kommentárjaimból I. A „Párizsi anizs” ürügyén. Magyar Nyelvőr, CXII. 319—326.
153. Újabb József Attila-kommentárjaimból II. A töredékek elemzése. Magyar Nyelvőr, CXII. 419—426.
154. Magánháborgás egy ékezetért? (A Sztálin á-s írásmódjának ostoba voltáról). Népszava, 1988. nov. 28.

1989.

155. Emlékem Münnichről — némelyeknek mérlegelésül. Szegedi Egyetem, XXVII./5. sz.
156. Feladata magaslatán áll-e törvényességünk legfőbb őrsége? (Orsós professzor elmaradó rehabilitálásáról). Déli Napló, I./5. sz.
157. Más, egyéb, többi. Népszava, 1989. jún. 26.
158. „Fertőz nálunk az antiszemitizmus”. Egy Radnóti-dedikáció kapcsán. Csongrád megyei Hírlap, 1989. júl. 15.
159. Mi akad fenn egy kiskirályság joghálóján? Déli Napló, I./13. sz.
160. Az olasz z kiejtéséről. Népszava, 1989. okt. 30.
161. Egy jövődő általános stíluselmélet távlatai. Magyar Nyelv, LXXXV. (korrektúrában).
162. Újabb József Attila-kommentárjaimból III. Magyar Nyelvőr, CXIII. (korrektúrában).
163. Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben. Tankönyvkiadó, Budapest. (12 íves kötet, elfogadva, megjelenése késik.)

ÖNÁLLÓ KÖTETEKRŐL MEGJELENT ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

1. A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. NytudÉrt. 45. sz. Bp., Akadémiai. 1964.
Recenzió:
PAPP LÁSZLÓ: Nyr. 89 1965. 4. sz.: 501—502.
2. A líra: logika. Magvető. Bp., 1968.
Recenziók:
CSAPLÁR FERENC: Dél-Magyarország 1967. dec. 3.
R. M.: Magyar Nemzet 1968. jan. 14.
POLNER ZOLTÁN: Csongrád megyei Hírlap 1968. febr. 18.
KASSAI KELEMEN JÁNOS: Szegedi Egyetem 1968. jún. 8.
PETRI FERENC: Csongrád megyei Hírlap 1972. nov. 15.
POLNER ZOLTÁN: Csongrád megyei Hírlap 1976. dec. 10.
TAMÁS ATTILA: Tiszatáj 22 [1968. 3. sz.]: 274—276.
SZÉLES KLÁRA: IrtörtKözl. 72 [1968. 4. sz.]: 476—479.

Ismertetések:

- POMOGÁTS BÉLA: Kortárs 13 [1969. 1. sz.]: 163—166.
F. I.: Ország-Világ 12 [1968. 17. sz.]: ápr. 24.
ILLÉS LÁSZLÓ: Népszabadság 1968. júl. 25.
KOROKNAI ZSUZSA: Élet és Irodalom 1968. aug. 3.
BALÁZS JÁNOS: A szöveg. Gondolat. Bp., 1985. 157—161.

Méltatás:

- SZATHMÁRI ISTVÁN in: Jelentéstan és stilisztika. NytudÉrt. 83. Akadémiai. Bp., 1974. 29—30, 35—36.

3. Költői rébuszok. Magvető. Bp., 1974.

Recenziók:

- KARTAL ZSUZSA: Magyar Nemzet 1975. márc. 2.
KELEMEN PÉTER: IrtörtKözl. 80. [1976. 2. sz.]: 277—279.
PETRI FERENC: Csongrád megyei Hírlap 1972. nov. 15.
POLNER ZOLTÁN: Csongrád megyei Hírlap 1976. dec. 10.
SZABÓ ZOLTÁN: Nyr. 102 [1978. 4. sz.]: 482—487.

4. Lírai igefüggvények stilisztikája. IrtörtFüz. 85. Akadémiai. Bp. 1974.

Recenziók:

- POLNER ZOLTÁN: Csongrád megyei Hírlap 1976. dec. 10.
SZABÓ ZOLTÁN: Nyr. 102 [1978. 4. sz.]: 482—487.

5. József Attila-kommentárok. Gondolat. Bp., 1976.

Recenziók:

- POLNER ZOLTÁN: Csongrád megyei Hírlap 1976. nov. 12.
PÉTER LÁSZLÓ: Délmagyarország 1976. dec. 7.
SZABÓ ZOLTÁN: Nyr. 102 [1978. 4. sz.]: 482—487.

6. A pecsétek feltörése. Magvető. Bp., 1983.

RECENZIÓK:

- ALFÖLDY JENŐ: Élet és Irodalom 1984. febr. 10.
POLNER ZOLTÁN: Csongrád megyei Hírlap 1984. jan. 10.
GREZSA FERENC: Forrás 17 [1985. febr.]: 2. sz. 93—95.
P. DOMBI ERZSÉBET: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 29 [1985.]: 1. sz. 83.
HATÁR GYÖZÖ: SZER 1984. febr. 10.

VPLYV MAĎARSKÉHO JAZYKA NA SLOVENSKÉ NÁREČIA V MR

PAVOL BACSA

Otázkou jazykového miešania a kríženia sa v posledných desaťročiach podrobne zaoberali jazykovedci celého sveta, medzi nimi i slavisti (AVANESOV, BULACHOVSKIJ, BERNSTEIN, KELLNER, CHLOUPEK, ONDRUS, ŠTOLC atď.). Pôvodne sa zamerali len na skúmanie kríženia a miešania príbuzných jazykov alebo nárečí. Proces vzájomného vplyvu príbuzných rečí priviedol odborníkov k tomu, aby skúmali aj vzájomné vplyvy nepříbuzných jazykov. Takto došlo i k bádaniu vzájomných vplyvov medzi maďarským a slovenským jazykom, medzi maďarskými a slovenskými nárečiami (FURDIK, ONDRUS atď.).

Je samozrejmé, že sa v slovenčine frekventovane nachádzajú v slovnej zásobe „prevzatiny“ zo slovanských jazykov: čudesný, blahodarný, vzduch... z *ruštiny*; junák, cestovať, čutora... z *srbochorvátskeho jazyka*; kresliť, zdroj, mohyla z *poľštiny*; nádražie, silnica, trať, dôverník, zložitý, určitý, živočích... z *češtiny* ako z najpríbuznejšieho jazyka.

Tak iste sa dostali nové slová i zo slovenčiny do iných jazykov, a to nielen do príbuzných, ale i do jazykov štruktúrne celkom odlišných, napr. do maďarčiny (ŠTEFAN KNIEŽA spomína len sedem slovenských slov používaných v maďarčine, pravdepodobne ich bude omnoho viac.)¹ Z maďarčiny sa tiež dostali slová do iných jazykov, rečí. Maďarské slovo *kocsi* sa bez zmeny, alebo s menšími-väčšími zmenami dostalo do všetkých európskych jazykov. *Medzinárodné slová* socializmus, rádio, televízia... — sa vyskytujú vo všetkých moderných jazykoch. Podobne sa navzájom nachádzajú vo viacerých jazykoch *kalky a polokalky* — napr. z nemčiny preložené slová tak v maďarskom jazyku, ako aj v slovenskom (félsziget — polostrov, bavlna, Vianoce...). Vzájomné vzťahy (vplyvy) jazykov sa najľahšie dokázu v lexike, v slovnej zásobe, ale jestvujú i v hláskosloví, morfológii, ako aj v syntaxi. Rozsah tejto práce nám nedovoľuje, aby sme sa podrobnejšie zaoberali týmito problémami; stačí spomenúť len polomäkké spoluhlásky vo východoslovenskom nárečí, alebo výslovnosť maďarského *a, á, é* v slovenských nárečiach, ale aj opačne, výslovnosť týchto hlások u Maďarov, žijúcich medzi Slovákmi.

Dnešný vývoj spoločnosti, techniky, kultúry nevyhnutne prinúti každú reč preberať neologizmy, bez slov *astronaut, aerodrom* ap. sa nezaobíde ani jeden jazyk. A nezaobídu sa bez prevzatín ani susedné jazyky, *nevadí, či sú príbuzné alebo nepříbuzné*. Miešanie, či kríženie jazykov teda jestvuje aj medzi nepříbuznými jazykmi.²

Treba tu ešte vysvetliť pojmy *kríženie* a *miešanie* jazykov. Niektorí jazykovedci pokladajú za iný proces miešanie jazykov, ďalší za iný kríženie jazykov. Zase iní nerobia rozdiel medzi týmito termínmi. PAVOL ONDRUS sa pokúsi dokázať rozdiel medzi nimi. Podľa neho *miešanie* je procesom príbuzných jazykov, a *kríženie* je zjavom (vzájomným vzťahom) nepříbuzných jazykov.³

V tejto štúdii nechceme riešiť tento problém, preto hovoríme pravidelne o vplyve jazykov (v našom prípade o vzájomnom vplyve maďarského jazyka a slovenských nárečí v MR, z čoho nás podrobnejšie zaujíma vplyv maďarčiny na slovenské nárečia, a to najmä v Novohrade, ale vo väčšine prípadov to platí aj na ostatné slovenské ostrovy v MR. (V Maďarsku hovoria — v nejakej forme aj učia — slovenský jazyk až vo viac ako 70 sídlach.)⁴ Hovorí sa tými istými tromi základnými nárečiami ako na Slovensku. (Novohrad, Dolná zem, okolie Nyíregyházy = stredoslovenčina, Pilišské hory, okolie Budapešti = záposlovenčina, v Bukovskom pohorí = východoslovenčina.)

Predtým, ako by sme sa dali do podrobnej analýzy spomínaného procesu, musíme brať na zreteľ i niektoré historické fakty, ktoré tesne súvisia s osudom, dejinami dvoch národov (Slovákov a Maďarov), ale aj s ich rečou.

Je všeobecne známe, že tieto dva národy žili viac ako tisíc rokov v jednom štáte, v bývalom Uhorsku. Slováci tvoria ešte i dnes jednu z menšín MR, ako aj Maďari sú i dnes ešte najväčšou národnosťou ČSFR. Pavol Ondrus v spomínanej práci hovorí, že napr. mátranskí Slováci sú *starousadlíci*, ďalší *kolonisti*.⁵ Na území dnešného Maďarska nežijú starousadlíci, sú všetci prisťahovaní asi 200—250 rokov. Väčšina kolonistov až do konca druhej svetovej vojny nemala nijaké vzťahy so svojimi pôvodnými národnými tradíciami, ako ani so svojou materčinou a spisovným jazykom. Ich reč práve preto čím ďalej tým viac sa odlišovala od hocikákeho hovoreného alebo spisovného jazyka slovenského, ako aj od svojho originálneho nárečia. Od začiatkov prisťahovania, ba v menšej miere i pred prisťahovaním žili i v maďarskom prostredí. Maďarčina bola povinným úradným jazykom i v čisto slovenských osadách. Ich reč bola teda viac-menej vždy ovplyvnená maďarskou rečou. Zhrnúť problém, ich reč sa kríži, či mieša už viac ako tisíc rokov, napriek tomu, že sú dva jazyky celkom iného typu: slovenčina je indoeurópskym jazykom, maďarčina zase uhrofínskou rečou.

Ďalším faktom toho, že *miešanie, kríženie* týchto dvoch jazykov je *permanentným procesom*, je *bilingvizmus*. Podľa našej mienky bilingvizmus urýchlil a urýchljuje i teraz tento postup, no miešanie sa aj zatiaľ konalo, kým prisťahovalci neboli bilingvistami. Keď sa prisťahovali na prvý „ostrov“, do severných častí dnešného Maďarska, boli monolingvistami, čo znamená, že bilingvizmus napomáha proces miešania slovenčiny a maďarčiny len v posledných dvoch storočiach.

Vplyv maďarského jazyka na slovenské nárečia napomáhajú aj iné argumenty, v novšej dobe *komunikačné prostriedky, zmenené sociálne pomery, vzájomné turistické, od presídľovania (1947/8) i príbuznícke, kultúrne a iné vzťahy*. Dokázanie týchto nie je úlohou tejto práce.

Vplyv maďarského jazyka na slovenské nárečia v MR sa odráža vo *fonetike* práve tak ako v *lexike, morfológii*, a aj v *syntaxi* (najviac však v lexike). Podľa týchto jazykovedných oblastí, ale *najmä podľa hláskoslovných a morfológických zjavov* chceme poukázať na „*maďarizmy*“ slovenských nárečí v Maďarsku, nepopierajúc ani to, že tieto nárečia tiež značne ovplyvnili maďarský jazyk. O tom však pozdejšie.

Hláskoslovné znaky maďarizmov

Každý jazyk má typicky „*svojské*“ hlásky, teda i maďarčina, také, ktoré nemá slovenčina. Takéto sú maďarské hlásky: *é, ő, ű, ü, ű*. Sú také, ktoré sa v istej miere podobajú v artikulovaní slovenských hlások. Ináč sa vyslovuje v maďarčine *a, á* ako v slovenčine.⁶ V maďarčine sú posledné hlásky otvorenejšie ako v slovenčine,

preto i temnejšie. V novohradských nárečiach komplikuje ešte veci palócske nárečie pri výslovnosti týchto vokálov.

Ostatné samohlásky maďarské sú celkom rovnaké alebo veľmi blízke, čo sa týka ich výslovnosti. Ak boli menšie odchýlky, tak sa pravidelne slovenské hlásky týchto nárečí prispôsobili k maďarským hláskam.

Hlásky *é, ő, ű, ü, ű* u najstarších generácií jestvujú len veľmi zriedka. Starší ľudia miesto nich používajú *i, e*: *bíneš*, (vinný), *Ďindeš* (Gyöngyös), *Verebín* (Verebély) atď. Mladšie generácie si preberajú tieto hlásky bez hocijakej zmeny: *ďöňörű* (krásny), *bűnűs* (vinný), *Ti si hüfe*. (Ty si hlupák.) atď.

Hláska *é* je zložitejším problémom. V maďarčine je táto hláska zaostrenejšou, ilabiálnejšou, z hľadiska artikulácie je teda blízka slovenskej hláske *i*, preto si ju starší ľudia zastupujú slovenským *i*, pozri vyššie.⁷

Ešte zložitejší je problém u mladších generácií. Príslušníci mladších generácií vyslovujú i miesto slovenského *é* omnoho zaostrenejšiu hlásku, ako je slovenský vokál, ale menej zaostrenú, ako je maďarská príslušná hláska. My ju tu prepisujeme ako *e*. Musíme však dodať k tomuto zjavu, že sa nepoužíva tam, kde v spisovnej slovenčine. Namiesto hlásky *é* je v nárečiach MR *je, uo* alebo *i*, ako napr.: *peknje deti, dobre hruške, dobroo, dieťa, peknjo xlapča...*, *peknjo, dieťaťa, g veľkmu mestu* ap.) *pekné deti, dobré hrušky, dobré dieťa, pekné chlapča...*, *pekného dieťaťa, k veľkému mestu*).

Hláska prechodná medzi maďarským širokým *e* a slovenským omnoho otvorenejším *é* sa vyskytuje v slovenských nárečiach v MR, a to najmä v stredoslovenských nárečiach, pri vzore PEKNÝ a CUDZÍ v ženskom rode v G, D a L singuláru: *Dať to susedné djóki. Bó pri najbliššé lavički. Dostať to šecko od naše mame. (Dať to susednej dievke. Bol pri najbližšej lavičke. Dostal to všetko od našej mamy.)* Atď.

Treba tu poznamenať, čím je mladšia generácia, tým sa „maďarskejšie“, čiže ilabiálnejšie vyslovujú takéto tvary, takáto hláska u Slovákov v Maďarsku. Že je to vplyv maďarského jazyka, to zreteľne dokazuje fakt, že v *zvukomalebných slovách* (onomatopojoch) ju správne a bežne vyslovujú i Maďari, ako aj najmladší Slováci v „slovenskej“ variácii. Z každého aspektu správne vyslovujú takéto slová i starí, i mladí: *mé, bé, héj*, ako aj pri protestovaní pomocou zápornej maďarskej častice *no né* a slovenskej *no nie* (v zmysle *čoby*). Nejde teda o to, žeby nevedeli artikulovať túto hlásku správne. Je to jednoznačne vplyv maďarčiny, pretože sa hláska maďarskej vokálnej sústavy omnoho častejšie používa v živej reči ako predošlé prípady.

Maďarským vplyvom je podľa nás aj monoftongizovanie diftongov v stredoslovenských nárečiach v MR. V týchto nárečiach neexistuje dvojhláska *iu*. Miesto nej je dôsledne zaužívaná hláska *ú*: *veččú, uššú, krajšú, cušú*,⁸ *širšú*. Jedine vo vzore VYSVEDČENIE — v nárečiach len visvečeňja, koreňja — sa nachádza pomerne frekventovane. Ale aj slovesný vzor VIDIEŤ má tvar v týchto dialektoch *seďeť, ľeťeť, hľiveť, trpeť* atď.

Len u mladších generácií, a to najmä na Dolnej zemi sa výslovnosť vokálov *a, á* celkom prispôsobila maďarskému *a, á*. Vyslovujú ich teda príslušníci slovenských nárečí zaokrúhlenejšie a temnejšie.

Predpokladáme, že aj *ä* ako hláska zanikla vplyvom maďarského *e, a*, hoci to môže byť aj vnútorný vývoj, *svatí, peť* atď.

V spoluhláskovej sústave sa vplyv maďarčiny na slovenské dialekty ukazuje najviac, najfrekventovanejšie pri výslovnosti konsonantu *ch*. V maďarčine je to cudzia hláska, vyskytuje sa len v prevzatínach, také sú napr.: *technika, mechanika*,

pszichológia alebo v niektorých menách slovenského pôvodu: *Tichi, Machos Machan, Kochan* (posledné sa zväčša už aj píše vo forme *Kohan*, ale vyslovovať sa skoro všetky vyslovujú znelým *h*. (Stačí, keď si vypočujeme redaktorov Maďarského rozhlasu alebo Maďarskej televízie.)

Veru ešte i naši študenti zo slovenských základných a stredných škôl hovoria takéto vety: *Náz ofeš hodí aj horí do roboti. Nehíba/e mi phadž husi. (Náš otec chodí aj chorý do roboty. Nechýbe mi pchať husi.)*

Staršie generácie nemajú problém s výslovnosťou tejto hlásky. Opačne, v slovenskom prostredí žijúci Maďari nemajú ťažkosti pri vyslovovaní, artikulovaní tejto hlásky.

Vplyv maďarského jazyka na slovenské dialekty v MR sa najviac uplatňuje v lexike.

Úradnou rečou MR je samozrejme maďarčina. Keďže tu žijúci Slováci už dlhé storočia nemali kontakty so spisovnou slovenčinou, so slovenskou kultúrou, nemohli mať ani vzťahy k vývoju slovenského jazyka (ak sa aj vyučovala slovenčina na školách, bola to bibličina, ktorá ešte i teraz žije v náboženstve, ak farár ovláda slovenčinu, ale ako spevník sa ešte stále používa *Tranoscius*, písaný bibličinou).⁹ Tieto okolnosti zapríčinili, že tunajší Slováci si prebrali neologizmy z maďarčiny, a to lebo bez všetkých zmien, alebo s menšími — väčšími, najmä fonetickými zmenami. Slová *mošógéb, fogaškerék* (u starších *fogaškerík*), *gőzgéb, hajó, repülő* alebo *repülő, vetőgéb* a vôbec *géb* sa len takto používajú v Novohrade, ale aj na iných ostrovoch obývaných Slovákmi. Často počujeme takéto vety: *Ženi ňjesli obed gu gébu. Zlomių si mi fogaškerék na motore. (Ženy niesli obed k mláťačke. Zlomil si mi ozubené koleso na aute. Atď.*

Nedostatočné vyučovanie slovenčiny zapríčinilo, že ani najstaršie generácie nepoznajú slovenské pomenovania niektorých živočíchov, rastlín, majú ich len po maďarsky: *góla* (bocian), *sarvaš* (jeleň), *šaš* (orol), *naranč* (pomaranč), *tea* (čaj), *paradička* (paradajka) atď.

Z našich doterajších poznámok vyplýva, že u mladších generácií, keď aj dobre hovoria po slovensky, sa oveľa viac „maďarizmov“ nachádza ako u starších Slovákov. Tieto už aj vtedy radšej používajú maďarské výrazy, keď sa v ich prostredí dobre pozná a frekventovane používa aj slovenský výraz: *ďōňōrű* (krásny), *érdekeš* (zaujímavý), *son kíváncsi* (som zvedavý) ja *son bistoš f ton* (ja som si istý v tom), to je už *ni fontoš* (to už nie je dôležité), ti si eden *buta* človek (ty si jeden sprostý človek), obuj si aj *zokně* a *haršnanadráge* (obuj si aj ponožky a pančuchové nohavice atď., atď).

Vplyv maďarčiny sa frekventovane odráža i v morfológii, najčastejšie pri využívaní predložkových väzieb, ktoré používajú veľmi často podľa analógie maďarských suffixov. Nižeuvedené príklady sa zväčša nepoužívajú ani v slovenských nárečiach na Slovensku.

V oblastiach slovenských nárečí v Maďarsku každý Slovák *ide* (ešte viac *táde*) *na Taru* (Tarra), *na Síleš* (Szölösre), *na Almáš* (Almásra), *na Sarvaš* (Szarvasra), *na Čabu* (Csabára), *na Kečkemét* (Kecskemétre), *na Zalátu* (Zalátára), a len veľmi zriedka *do Budapešti* (radšej *do Pešti*), *do Pastúchova* (Pásztóra), *do Bedi* (Bedére). V spisovnej slovenčine by to všade malo byť tak, ako sú posledné tri vyjadrené: *do Tary, do Síleša, do Békésskej Čaby*, ako aj *do Bratislavy, do Bystrice, do Nových Zámkov, do Košíc, do Nitry, do Prešova* atď.

Podobne, Slováci v Maďarsku boli *na Čabe, na Komlóši, na Tarjaňe, na Kištereňi, na Kižbárkaňe, na Lucinej, na Hasnoši*, ale v istých prípadoch aj *f Pešti, v Ďarmotáx, f Sečanax*, ako je to vo väčšine prípadov v spisovnej slovenčine.

V spomínaných nárečiach nejestvuje inštrumentál bez predložky *s, so* (v nárečí zo): *Pisau s ceruskou/ó, Kaliu zo štetkou/ó. Len kivau z hlavou/ó a mávau z rukou/ó. Kopau z ášovon. Tašov/ó z motoron, z vonaton, z biciklon alebo na motore, na vonáte, na bicikli, (posledné na vplyv maďarčiny tiež (vonaton, autón, biciklin utazunk)).¹⁰*

Slovesné väzby sa tiež prispôsobujú maďarskému vplyvu.

Slováci v Maďarsku *sa boja od psa, od doktora, (žiaci) od učiteľa, rextora; bránia sa od zloďejov, od planih ľudí, od xorobi, každý sa spituje od volakoho volačo: spítaj sa od mame, opítaj sa ot kamaráta, spituvau sa aj od ňeho, ňespítaj sa od nikoho nič* atď.

Nejestvujú slovesné väzby *túžiť po niečom, bažať po niečom*, miesto nich je: *túžid volačo, bažad volačo* alebo *túžid za volačín, bažad za volačín*, lebo je v maďarčine *kivánni valamit, óhajtani valamit, vágyakozni valami után* atď.

Zriedkavý je v týchto nárečiach tzv. *kvantitatívny genitív*. Miesto takýchto foriem, ako sú: *Najedol sa mäsa. Nakúpil oleja, masti, cukra, múky, všeličoho*. sa vyskytujú len nasledujúce tvary: *Najedó sa meso. Nakúpiu olej, masť, cukor, múku, šakovo*. Že takéto tvary boli, to zreteľne dokazujú kvantitatívne genitívy i v týchto nárečiach, ktoré sa využívajú vtedy, keď podávateľia chcú vyjadriť veľmi veľkú kvantitu, ako napr.: *Bolo tan hrúza ľudí. Mau peňazi ako pleva*.

Chýbe z týchto nárečí i *záporový genitív*. Miesto takýchto viet, ako sú: *Nebolo tam nikoho. — Nebolo tam žiadnej duše. — Nemal ani grajciara. —* sa vyskytujú len nasledujúce vety: *Ňebó tan nikto. — Ňebola tan žiana duša. — Ňemau ani grajciar*.

Veľmi často sa vyskytuje v týchto nárečiach *kalkovanie prefixov* maďarských slovies. Práve tak, ako sme to videli pri predložkových väzbách (od, s, so), príslušníci slovenských nárečí v MR by nepokladali za úplné vyjadrenie takéto tvary: *sadni si, lahni si, vstaň, vyjdi, choď* (do izby) atď., keďže je to v maďarčine: *ülj le, feküdj le, kelj fel, menj ki, menj be*, a preto hovoria nasledovné analytické formy: *saňi si dóka (dó), lahňi si dóka, staň hor/horka, spañez dó/dóka, vindi horka na strom, xoj uš tanu do xiži, poď už voka/vo z vodi* (ülj már le, feküdj le, kelj fel, leesel, menj föl a fára, menj már be a házba/szobába, gyere már ki a vízből) atď., atď.

Ustupuje i rozlišovanie slovesného vidu. Opakovacie slovesá sa pravidelne vyjadrujú v týchto nárečiach využívaním pomocných slovies, a nie sufixovaním. Bežnejšie sú tvary: *zviknen pasávať, pást, zviknen čítať/čítavať* namiesto *pasávam, čítavam*. Miesto *nakúpime, prekonáme, uvidíme, povoláme vás* (pozveme vás sa nevyskytlo) vytvárajú tvary: *budeme kupovať, vidieť, váz volať*, u najmladších generácií sa vyskytujú aj hrubšie chyby vo využívaní vidovej dvojice slovies: *budes sa naučiť úlohu, buđen preložiť šecog verš* atď.

Vplyvom maďarčiny bude i to, že neologizmy tieto nárečia zaraďujú do rodov podľa ukončenia maďarského, a preto je *problém ženského rodu* (v maďarčine *probléma*), *garáž, reklama mužského rodu* (v maďarčine *garázs, reklám*). Podstatné mená *kilo, deko, deci, hekto* sú nesklonné v týchto nárečiach: *eden deko, dva deci, desaď hekto, dvacať kilo; do kilo, do deka, do hekto, do deci; s kilo, z deka cukron* atď., a ako to príklady dokazujú, sú mužského rodu, napriek tomu, že sa ukončia, a v slovenčine sú podľa toho stredné podstatné mená, zväčša na -o.

Bolo by treba podrobnejšie skúmať *väzbu čísloviek*, ale podľa nás aj tvary — *je ena hodina, je dve, tri štiri hodiny; je peť, desaď hodín* — sú tiež na analógiu maďarských tvarov: *egy, két, három, négy, öt, tíz óra van. Ena a ena je dve, dva a dva je štiri, peť a peť je vefa, v spisovnej slovenčine: Jedna a jedna sú dve. Dva a dva sú štyri. Päť a päť je vefa. (úzus)* atď.

Na záver

Tak to vypadá, ako by sme chceli dokázať, že všetky odlišnosti od spisovnej slovenčiny sú vplyvom maďarčiny. Nie je to tak, lebo i slovenčina má vplyv na svoje maďarské prostredie, na maďarský jazyk. Kde je ozaj rozšírený a používaný slovenský jazyk, tam má veľký vplyv na maďarskú artikuláciu, výslovnosť a aj slovnú zásobu. V Novohrade i Maďari hovoria: *enyim fiam* (môj syn), *ettéd* alebo *tied fiad* (tvoj syn), *selyem* (hodváb), a nie *sejem*, je bežná palatalizácia hlásky *d* pred *i*: *tized'ik*, *husadik* miesto *tizedik*, *huszadik* atď., lenže to už patrí do ďalšej štúdie, čiže to je už vplyv slovenčiny (slovančiny) na maďarský jazyk. To je téma ďalších skúmaní.

POZNÁMKY

1. KNEZSA, ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955 (Omyl môže pochádzať i z toho, že táto práca nie je ukončená.)
2. ONDRUS, PAVEL: K otázke jazykového križenia a miešania, Zborník FFUK, ročník X, Bratislava, Filologica bez roku vydania, nerozoznáva rozdiel medzi križením a miešaním jazykov.
3. ONDRUS, PAVEL: c. d. str. 67.
4. MAPA, vydaná a rozmnožená podnikom Kartográfiai Vállalat, Budapest, 1972.
5. ONDRUS, PAVEL: c. d. str. 67.
6. HÁLA, BOHUSLAV: Fonetické obrazy hlásek, Státní pedagogické nakladatelství, Praha, 1960, str. 107.
7. Zmena $\acute{e} > i$ je i v maďarských nárečiach: *néz — níz, kér — kír, kirem* atď.
8. TRANSKRIPCIU sme zaužívali podľa klasických spôsobov, v tejto štúdii používame nasledujúce znaky: $dz = 3$ (ruské *z*), $ch = x$ (tiež ruské písmeno), jediný nový znak navrhujeme, a tu aj používame, prechodnú hlásku medzi maďarským zaostreným $\acute{e}$ a medzi slovenským $\acute{e}$ zapisujeme ako $\acute{e}$ Dôsledne dodržiavame mäkkenie v každom prípade, ako aj asimilácie a zapisovanie dvojhlások *ia, ie, iu, uo*.
9. TRANOSCIUS sa len v posledných desaťročiach nachádza i slovensky písaný.
10. ORAVEC, JÁN: Vážba slovies v slovenčine, Bratislava, SAV, 1967 VÁZBY slovies sme skúmali podľa tohto diela.

LITERATÚRA

1. BACSA, PAVOL: Vokalizácia jerov v nárečí Šámšonházy, A JGYTF Tudományos Közleményei Szeged, 1966
2. BLANÁR, VINCENT: Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku, Bratislava, SAV, 1950
3. GREGOR, FERENC: Der slowakische Dialekt von Pilisszántó, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975
4. HÁLA, BOHUSLAV: Fonetické obrazy hlásek, SPN, Praha, 1960
5. KIRÁLY, PÉTER: A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1953
6. MISTRÍK, JOZEF: Jazyk a reč, SAV, Bratislava, 1984
7. MISTRÍK, JOZEF: Moderná slovenčina, SPN, Bratislava, 1983
8. NÉMETH, ZOLTÁN: Nyíregyházi szlovák (tírpák) nyelvjárási és néprajzi emlékek, Nyíregyháza, 1977
9. ONDRUS, PAVEL: K otázke jazykového križenia a miešania, Zborník FFUK, ročník X, Bratislava (separát bez roka vydania)
10. ONDRUS, PAVEL: Stredoslovenské nárečia v MLR, Bratislava, SAV, 1956
11. PALKOVIČ, KONŠTANTIN: Z vecného slovníka Slovákov v Maďarsku, Bratislava, SAV, 1957
12. PALKOVIČ, KONŠTANTIN: Slovenské nárečia, Krajské osvetové stredisko, Banská Bystrica, 1979
13. SÍPOS, ISTVÁN: Die Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965
14. ŠTOLC, JOZEF: Nárečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku, Bratislava, SAV, 1949
15. ŠTOLC, JOZEF: Reč Slovákov v Juhoslávii, Bratislava, SAV, 1968

A MAGYAR NYELV HATÁSA A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁK NYELVJÁRÁSOKRA

BACSA PÁL

E rövid tanulmányban a magyarországi szlovák nyelvjárásokra való magyar nyelvi hatást vizsgáltuk. Ez a hatás természetes, hiszen a két nyelv több mint ezer évig élt egy állam keretén belül, s mindkét szomszédos államban ma is használatos.

Vizsgálataink főleg *hangtani*, *lexikai*, *morfológiai* hatásokra irányultak. *Hangtani* vonatkozásban a magyar hatás leginkább a szlovák *a*, *á*, *é*, valamint a diftongusok — *ia*, *ie*, *iu*, *ó* artikulálásánál mutatkozik. A mássalhangzóknál a zöngétlen *ch* zöngés *h*-ként való kiejtésében. *Lexikai* téren a neologizmusok magyar átvétele a jellemző. Az *alaktannál* a legnagyobb magyar hatás az előljárók, az igék és a számnevek vonzatainak használatánál mutatkozik.

A „SZEMÉLYTELEN SZERKEZETEK” PROBLEMATIKÁJA NÉHÁNY FRANCIA GRAMMATIKÁBAN

ALBERTNÉ BASCH ÉVA

0. Ennek a cikknek az a célja, hogy bemutassa: milyen megközelítésben (felfogásban, szemléletmóddal, terminológiával stb.) tárgyalja a „személytelenség” problematikáját néhány francia grammatika.

0.1. A „személytelenség” (*impersonnalité*) elnevezést egyfajta gyűjtőfogalomként fogom használni mindazon jelenségek összefoglaló nevéként, amelyeket a különböző leíró nyelvtanok „személytelen igék” (*verbes impersonnelles*), illetve „személytelen szerkezetek” (*constructions impersonnelles*) elnevezések alatt tárgyalnak, sokszor — mint majd látni fogjuk, főleg az ún. „hagyományos” leíró grammatikák esetében — nem is téve éles különbséget a kettő között.

0.2. A címben jelzett „grammatika” szó nem annyira egyes konkrét leíró nyelvtanokat takar, mint inkább „megközelítést”, szemléletmódot. Ennek fő oka az, hogy míg az ún. „hagyományos” leíró nyelvtanok — minden sokszínűségük ellenére — bizonyosfajta hasonlóságot mutatnak (ld. később), addig a strukturalista, főleg pedig a generatív-transzformációs grammatikák sokszor homlokegyenest eltérő megközelítésmódot alkalmaznak, terminológiájuk, eljárásaik nemegyszer egymással éles ellentétben állnak. Egy ilyen rövid terjedelmű cikk célja nem is lehet az, hogy technikai eljárások, módszerek leírását tűzze ki maga elé, hiszen ezek a témában járatos szakemberek előtt jórészt ismert problémák, a francia szintaxisban járatlan olvasónak pedig nem mondanak szinte semmit. Ezért választottam azt a megoldást, hogy a „személytelenség” problematikáján keresztül — azt mintegy „ürügyként” felhasználva — megpróbáljak valamiféle ismertetést adni az egyes „grammatikák” személytelenség-képéről, feltételezve annak a mondásnak az igazságát, amely szerint az egyes *rész*-problémák tárgyalási módja, megközelítése, terminológiája stb. bizonyos fokig képet adhat az *egészről* is.

0.3. Ilyenformán ez a cikk négy nagyobb részből áll. Az elsőben az ún. „hagyományos” vagy „klasszikus” grammatika megközelítését mutatom be az ebben a műfajban valóban klasszikusnak számító GRÉVISSE-mű, a *Le bon usage* alapján (GRÉVISSE 1969). A második részben a korai strukturalista felfogást ismertetem egy többszerzős, de Franciaországban még ma is használatos és számos új kiadást megért grammatika alapján (GLFC 1964). A harmadik részben a transzformációs megközelítést kísérem meg szemléltetni két, kimondottan ezzel a témával foglalkozó francia szerző egy-egy cikke alapján (GAATONE 1970, MARTIN 1970). Végül a zárórészben — egyfajta kitekintés gyanánt — a „személytelenség” problematikáját összefoglalva a kutatás lehetséges irányait és a megoldandó — grammatika-elméleti, sőt általános tudományelméleti problémákra irányuló további kutatásokat írom le, tézis-szerűen. Ezek kifejtésére egy hosszabb lélegzetű tanulmányban fogok sort keríteni.

0.4. Ez a cikk nem elsősorban a francia nyelvben járatos, a francia nyelv szintaxisát ismerő, azzal foglalkozó szakembereknek készül. Ezért a példákat az

ilyenkor szokásos módon szó szerinti fordításban is megadom, a tárgyalt problémákat igyekezvén úgy kifejtetni, hogy minden, a szintaxis általános problémái iránt érdeklődő olvasónak „mondjon” valamit.

1.0. A francia személytelenség alapproblémáját a következő két példamondattal szemléltethetjük:

1. *Il arrive un train.*
[Érkezik egy vonat.]
2. *Il pleut.*
[Esik.]

Az *il* a francia nyelvben az egyes szám harmadik személyű, hímnemű személyes névmás, amelynek — az esetek nagy részében — konkrét referense van. Az (1.) és (2.) példamondat esetében azonban az *il* névmás pusztán formai elem, nem utal a valóság egyetlen elemére sem. Az 1. mondat tényleges alanya — a francia alapszórendtől eltérően — a mondat végén helyezkedik el, mintha az ige közvetlen tárgya lenne. Visszaállítva az eredeti — SVO — szórendet a következő ún. „alappmondatot” kapjuk:

3. *Un train arrive.*
[Egy vonat érkezik.]

Az első és a harmadik mondat összehasonlítása után az alábbi leírást adhatjuk arról, hogyan alakítható egy ún. „személyes alappmondat” személytelenné: a mondat elejére kerül az *il* névmás, ezt követi az egyes szám harmadik személyben ragozott ige, majd a főnév.¹

A második példamondat „személyessé” alakítása azonban nem vezet eredményre, mivel az időjárási jelenséget kifejező igeeknek a francia nyelvben nincs tényleges alanyuk; az ilyen ige kizárólag személytelen mondatokban szerepelhetnek, pl.: *il neige* [havazik], *il gèle* [fagy], *il tonne* [dörög], stb.²

E két példamondat vizsgálata alapján célszerűnek látszik a személytelenség (legalább) két típusának elkülönítése: a) a személytelen *szervezeteké*, amelyeknek van megfelelő személyes (alap)mondatuk, és b) a személytelen igéké (kifejezéseké), amelyeknek nincs személyes (alap)mondatuk.

1.1. A következőkben a francia személytelenség néhány tárgyalási módját mutatom be. A legismertebb francia hagyományos grammatika, a *Le bon usage* több helyen is foglalkozik a kérdéssel: a „Mondat” c. fejezetben az „Alany” címszónál, a „Névmás” és az „Ige” c. fejezetekben. Ennek alapján úgy tűnik, a szerző maga sem tudja egyértelműen eldönteni, hová tartozik a probléma. A fent említett első két fejezetben definíciót sem ad a személytelenségről, erre csak az „Ige” c. témakörben kerül sor: „Azok a személytelen igék³, amelyek egyes szám harmadik személyben használatosak anélkül, hogy bármilyen kapcsolatuk lenne egy meghatározott alany-nyal.” Ugyanebben a fejezetben szerepel az ún. „tulajdonképpen” személytelen igék meghatározása is: a szerző ilyen igéknek tekinti azokat az igéket, amelyek csak infinitívusban és egyes szám 3. személyben szerepelhetnek (azaz nincs más ragozott alakjuk); ezek az igék — a *falloir* [kell] kivételével — természeti jelenségeket fejeznek ki. Ezeket az igéket tehát nem pusztán formai, hanem szemantikai szempont alapján sorolja egy csoportba a szerző. Ugyanennek a paragrafusnak a folytatása: „az előzőekben bemutatott igék közé sorolható a *faire* [csinál] ige is, amely egy melléknévvel együtt jellemezheti az időjárást vagy jelezheti bizonyos⁴ dolgok különböző körülményeit.” Az itt felsorolt példákat *il fait chaud/froid* [meleg/hideg van], *il fait du*

soleil [süt a nap], *il fait du vent* [fúj a szél], stb. azonban olyan mondat követi, mely nem illik a természeti jelenségeket kifejező igék sorába: *il fait cher vivre dans cette ville* [drága az élet ebben a városban]. E mondat két ok miatt sem sorolható ebbe a fejezetbe: sem a szerző által meghatározott formai szempontnak nem felel meg (a *faire* [csinál] ige az egyes és többes szám mindhárom személyében ragozható), sem a szemantikai szempontnak nem felel meg (nem természeti jelenséget fejez ki).

1.2. E példa vizsgálata alapján témánkkal kapcsolatban a következőket mondhatjuk el a hagyományos grammatikáról:

1. a személytelenség kérdéskörét nem tudja *egyetlen* szempont alapján besorolni;
2. mindvégig személytelen *igékről* beszél, személytelen *szervezetek*⁵ létének lehetősége fel sem merül;
3. keveri a vizsgálati szempontokat⁶;
4. a probléma tárgyalásánál megáll a *taxonómikus* szakasznál; nem tudja megfelelően csoportosítani (osztályozni) az összegyűjtött nyelvi jelenségeket, továbbá nem tud olyan definíciót vagy szabályt adni, amely az illető jelenségek körére *kizárólagos* módon érvényes volna, végül nem tud pontos, tételes listát adni a megfelelő jelenségekre⁷;
5. megfogalmazásai gyakran homályosak, nem explicitek (pl.: „tulajdonképeni” személytelen igék, lelki folyamatok stb.), így ezek többféle értelmezésre adnak lehetőséget;
6. az a tény, hogy a megadott definíciók alól gyakran sok a kivétel, két ok miatt lehetséges: vagy helytelen a definíció, vagy egy másik problémáról van szó;
7. helyenként igen nagy hangsúlyt kap a diakronia, noha a *Le bon usage* szinkron nyelvi leírásnak készült.

Mindezek alapján a következőket mondhatjuk a hagyományos grammatika általános problémamegközelítési módjáról: nem rendszerként, hanem felületi jelenségek halmazaként kezeli a nyelvet, csupán a *parole* szintű jelenséget mutatja be, figyelmen kívül hagyva a „mélyben” meghúzódó univerzális rendszert: a *langue*-ot. RADICS KATALIN megfogalmazása szerint: ha mindez nem így lenne, akkor ez nem hagyományos grammatika⁸ lenne (RADICS, 1975).

2.0. A személytelenség tárgyalásában figyelemreméltó szemléletváltozás tapasztalható a korai strukturalista grammatikában: a kérdést csak a szintaxisnál tárgyalja, sőt kimondja, hogy *szervezeteknek*⁹ tekinti a jelenséget.

Ez a grammatika világos, egyértelmű, a formai és szemantikai szempontot *egyidejűleg* szem előtt tartó definícióval vezeti be a személytelenség problémáját. Ezután — főként formai szempont alapján — 2 szervezettípust különít el, s e megkülönböztetés kritériumát annyira explicit módon fejti ki, hogy szükségtelen sok nyelvi példát felsorolni.

Az *il* névmásról nemcsak azt közli, hogy nem valódi alany, hanem egy struktúraanalízis segítségével be is bizonyítja ezt.

A szintaxis témakörben külön elemzi az ún. „présentatif”¹⁰ szervezeteket, leírja ezek használatát, valamint megadja ezek disztribúcióját.

2.1. E rövid bemutatás alapján a következő pontokban foglalhatók össze a korai strukturalista grammatika jellemzői:

1. összefogottan, explicit módon tárgyalja a személytelenséget (egyetlen fejezetben);
2. a jelenséget a *szintaxis* szinthez utalja;

3. világosan különbséget tesz személytelen *igék* és személytelen *szervezetek* között;
4. pontos, explicit definíciókat ad;
5. noha alkalmanként ebben a grammatikában is előfordulnak nem egyértelmű, homályos kitételek, pl.: „bizonyos alkalmakkor”, stb., körülírásainak, definícióinak tömörsége miatt szükségtelen nagy számú nyelvi példát bemutatni arról a jelenségről, amelyre a szabály vonatkozik.

3.0. A továbbiakban a transzformációs megközelítési módról lesz szó, két, ki-mondottan ezzel a témával foglalkozó cikk alapján (GAATONE, 1970, MARTIN, 1970). GAATONE cikkének címe: *La transformation impersonnelle en français* jelzi a megkö-zelítési módban bekövetkezett szemléletváltozást.

A szerző definícióval kezdi cikkét: „Minden olyan személytelen mondat, amely nem lexikalizálódott, egy nem személytelen mondat deriváltjának tekinthető, ahol a deriváció egy transzformációs szabály segítségével történik. Tehát az

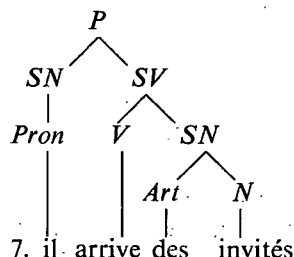
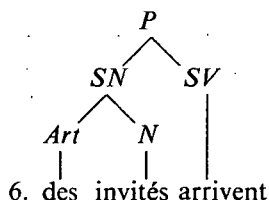
4. *Il s' était développée une panique mystérieuse.*
[Titokzatos pánik keletkezett.]

mondat az

5. *Une panique mystérieuse s' était développée.*

alapmondat deriváltjának tekinthető. A szerző a két szintagma: az ún. alanyi főnévi szintagma és az igei szintagma sorrendjének felcserélésében jelöli meg a két mon-datot összekötő transzformáció lényegét, valamint megjegyzi, hogy a transzformáció jelentésbeli változást nem okozott.

GAATONE ezután ágrajzon is bemutatja egy személyes és az ebből derivált sze-mélytelen mondat szerkezetbeli különbségét:

A szerző a (7.) példamondatnál figyelemreméltó jelenségre mutat rá: az

7. *Il arrive des invités.*
[Vendégek érkeznek.]

és az

8. *Il accueille des invités.*
[Ő fogadja a vendégeket.]

mondatok között sem formai, sem szintagmatikus (ágrajzbeli) különbség nincs. Ugyanakkor a francia beszélő számára nyilvánvaló, hogy a (7.) mondat személytelen, a (8.) mondat pedig személyes, tehát itt az *il* névmásnak konkrét referense van. A szerző ezután ezt a különbséget igyekszik kimutatni szintaktikai eszközök segít-ségével.

Első próbálkozásként az *en* határozói névmással helyettesíti be a *des invités* főnévi csoportot a következő mondatokban:

9. *Il attend des invités. Il en attend.*

[Vendégeket vár.]

10. *Il arrive des invités. Il en arrive.*

[Vendégek érkeznek.]

Mínthogy ez a behelyettesítés nem vezetett eredményre, a szerző ezúttal a *des invités* főnévi csoport *les* [azokat] névmással történő behelyettesítését javasolja. Az eredmény:

11. *Il accueille des invités. Il les accueille.*

[Ő vendégeket fogad.] [Ő azokat fogadja.]

12. *Il arrive des invités. *Il les arrive.*

[Vendégek érkeznek.] [*Ő azokat érkezik.]

A (12.) mondat agrammatikus lett, tehát pusztán szintaktikai eszközök alkalmazásával kimutatható, hogy a (11.) és (12.) mondat között valóban különbség van.¹¹

A cikk utolsó részében a szerző kísérletet tesz a személytelenség megjelenési formáinak tipizálására, majd leírja, mely esetekben *kötelező* a személytelen mondat használata, illetve ha a személyes és személytelen mondatok közötti *fakultatív*¹² választásról van szó, akkor milyen stilisztikai különbség van a két mondat között.

3.1. A másik említett cikk (R. MARTIN, 1970) azon feltételek bemutatását tűzi ki célul, amelyek szükségesek a személytelen transzformáció létrejöttéhez, valamint a személytelen mondat szerepét mutatja be a francia nyelvhasználatban.

Martin három személytelen mondatípust különít el:

13. *Il passe un train toutes les heures.*

[Minden órában megy egy vonat.]

14. *Il importe qu'il reprenne confiance.*

[Fontos, hogy visszaszerezze a bizalmat.]

15. *Il pleuvra demain.*

[Holnap esni fog.]

MARTIN mindhárom személytelen mondatot transzformáció eredményének tekinti, és mindhárom személyes mondat személytelenné alakításának folyamatát a következő leírásban foglalja össze:

$SN \times SV \times (\times X) \rightarrow il \times SV \times SN(\times X)$,

ahol *X* a lehetséges körülményhatározói szintagma. MARTIN tehát a személytelenség három típusát *ugyanazon* átalakítás (transzformációs folyamat) eredményének tekinti (azaz a nominális és a verbális szintagma felcserélődik, s a mondat elejére az *il* formai elem kerül), s a három típus különbségét abban látja, hogy a (13.) mondatnál fakultatív, a (14.) mondatnál kötelező, a (15.) mondatnál pedig törlő transzformációról van szó: ez utóbbinál ugyanis a nominális szintagma zéróra korlátozódik, mivel a verbális szintagma inkompatibilis az ágens vagy páciens gondolatával.

MARTIN a továbbiakban a személytelen mondatokban szereplő igék szemantikáját vizsgálja, s megállapítja, hogy a személytelen mondatba azok az igék léphetnek be, amelyek „bekövetkezést, létezést és nemlétezést fejeznek ki”. E megállapítását olyan személytelen mondatok bemutatásával próbálja bizonyítani, amelyekben kifejezetten bekövetkezést: *survenir* [bekövetkezik], létezést: *exister* [létezik] és nemlé-

tezést: *mourir* [meghal] jelentő igék szerepelnek. Az ezek után következő mondat azonban erősen vitatható:

16. *Il dormait un chat dans un coin de la pièce.*
[Egy macska aludt a helyiség sarkában.]

A *dormir* [alszik] ugyan nem kifejezetten létezést jelentő ige — írja MARTIN —, de közvetve létezést fejez ki, hiszen aki alszik, az létezik is. Ez az érvelés ugyan meglehetősen kifogásolható, hiszen túlságosan sok igére lehetne vonatkoztatni, de talán mégis elfogadható lenne, ha MARTIN — mintegy önmagának ellentmondva — nem jelölné agrammatikusnak a következő mondatot:

17. **Il dégelait la plupart des rivières.*
[A folyók nagy része felolvadt.]

MARTIN szerint a *dégeler* [felolvad] ige személytelen mondatba való belépése azért eredményez agrammatikus mondatot, mert sem bekövetkezést, sem létezést, sem nemlétezést nem jelent. A (16.) példamondat létjogosultságát indokló érvelés ismeretében nyilvánvaló, hogy ez a magyarázat elfogadhatatlan, hiszen amelyik folyó felolvad, az létezik is.

3.2. A korai transzformációs megközelítési módot tárgyaló két cikk összefoglalásaként a következőket mondhatjuk el:

1. a szerzők számára egyértelmű, hogy a személytelenség elsősorban a szintaxis területéhez tartozik;
2. mivel a személytelen mondatot mindkeftén egy személyes alapmondat derivációjának tekintik, a transzformációs grammatika keretei között tárgyalják a problémát;
3. GAATONE egzakt módon, szintaktikai érveléssel mutatja ki a két, szintaktikai szerkezetét, disztribúcióját tekintve egyforma mondat különbségét;
4. MARTIN felismeri az információ-hordozás, téma-réma jelentőségét a személytelen mondatok létjogosultságának vizsgálatakor;
5. MARTIN megpróbál szemantikai kritériumokat adni a személytelen mondatban előforduló igéknek, s e kísérlet implicit, nem szándékolt eredményének tekinthető, hogy egyértelművé válik, mennyire nehéz *egzakt* szemantikai kritériumokat találni (nemcsak) a személytelenség tárgyalásához.

4.0. A cikk utolsó része arra a kérdésre igyekszik választ keresni, hogy milyen jellegű kutatások szükségesek a francia személytelenség problémájának megoldásához.

- 4.1. NICOLE RIVIÈRE (1979) három, ezzel kapcsolatos alapproblémát jelöl meg:
1. annak az alapsémának a tisztázatlansága, amelyből a többi séma levezethető¹³;
  2. a tranzitivitás fogalma;
  3. a passzív mondatokkal kapcsolatos problémák.¹⁴

Bizonyos — elvileg lehetséges, de ténylegesen nem létező (illetve agrammatikus) — mondatok arra engednek következtetni, hogy az előfeltevések és az új információt hordozó elemek szerepének vizsgálatára lenne szükség. Erre mutat a következő példa:

- Le train arrive.*
[A vonat érkezik.]
**Il arrive le train.*¹⁵

Az eddigiek során látható volt, hogy a témakör tárgyalásához szükséges, de nem elégséges egy kidolgozott szintaxis. A következő példa arra mutat rá, hogy az igék szemantikájának, tranzitivitásának, esetleg aspektusának alaposabb ismeretére is szükség van:

az *Un train arrive.*

mondat átalakítható személytelenné

Il arrive un train.

Az

Un train roule.

[Egy vonat gördül.]

mondat személytelenné alakítása grammatikalitás szempontjából bizonytalan értékű mondatot eredményez: az anyanyelvi beszélők egy része elfogadja, más része elutasítja az így kapott

?Il roule un train.

mondatot.

A harmadik mondat

Il fume un train.

[Füstöl egy vonat.]

személytelenné alakítása egyértelműen agrammatikus mondatot eredményez:

*Il fume un train.

Az eddig tapasztaltak alapján úgy látszott, csak az intranszitiv igék léphetnek be személytelen mondatokba. Ez utóbbi példa azonban azt mutatja, hogy az intranszitiv igék csoportján belül léteznek bizonyos finomabb, valószínűleg szemantikai természetű szelekciós szabályok, amelyeket az anyanyelvi beszélő pontosan tud alkalmazni, ezek explicitté tételéhez azonban szemantikai vizsgálatokat kell folytatni.

A következő mondatpár az állítás-tagadás személytelen formában való előfordulására példa:

Il ne clignote aucun feu dans la ville.

[Egyetlen közlekedési lámpa sem ég a városban.]

*Il clignote un feu dans la ville.

[Egy közlekedési lámpa ég a városban.]

Tehát a tagadó személytelen mondat létezik, de ennek állító párja nem (illetve agrammatikus). Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy logikai természetű vizsgálatok is szükségesek.

4.2. A személytelenség problémájának tisztázásához — az előbb felsoroltakon kívül — szükségesnek tűnik a téma-réma-fókusz alaposabb megismerése¹⁶, valamint olyan, performancia-szintű tényezők mélyebb feltárása, mint a szöveg jellege, stílusa, a kommunikáció körülményei, a jól- és rosszulformáltság kritériuma stb. Ezen tényezők elemzése azonban már meghaladná egy ilyen, bemutató jellegű cikk kereteit.

MEGJEGYZÉSEK

1. Ennél a pontnál felmerülhet az a kérdés, mi a különbség egy személyes és egy abból átalakított személytelen mondat között: az ilyen mondatpároknál nem szemantikai, hanem stilisztikai, hangsúlybeli, nyelvhasználati különbségek vannak.
2. A személytelenség jelenségét a magyar nyelvben keresve nemcsak az tapasztalható, hogy az (1.) példamondatnak nincs magyar megfelelője, hanem az is, hogy a magyar időjárási kifejezésekben, bizonyos esetekben, szerepelhet alany: *az eső esik, az ég dörög*, stb.
3. A definíció csak *igékről* szól, a szerző tehát figyelmen kívül hagyja a francia nyelvben egyébként gyakran használt *szervezeteket*.
4. E grammatika gyakran előforduló szóhasználata: bizonyos, néhány, olykor stb., ami arra utal, hogy a szerző sem meghatározni, sem összefoglalni nem tudja, milyen jelenségekről van szó, de még pontosan felsorolni sem képes a konkrét eseteket.
5. Azokon a helyeken, ahol egy személytelen mondat egyértelműen visszavezethető egy személyes mondatra, a szerző olyan személytelen (használatú) igékről ír, amelyeknek valamiféle kiegészítőjük van: ezeknél az eseteknél sem szerepel a *szervezet* (construction) szó.
6. Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a probléma több fejezetben is megjelenik, hanem — főként — abban, hogy *egyetlen* fejezetben, implicit módon kerül elő olykor 3—4 szempont is.
7. Ha már a 4. pontban felsorolt első két követelménynek nem tud eleget tenni, legalább ennek kellene megfelelnie.
8. Napjainkban is jelennek meg hagyományos nyelvtanok, a *Le bon usage* újabb kötetei is napvilágot látnak, de ezek *szemlélete* mit sem változott az első kiadás óta.
9. A problémát a szintaxison belül a „*La phrase à construction impersonnelle*” címszó alatt tárgyalja.
10. Ezek: *il est, il y a, c'est, voici, voilà*.
11. A különbség abból adódik, hogy az *accueillir* ige tárgyas, az *arriver* ige pedig tárgyatlan, tehát az első esetben a des *invités* tárgya, míg a második esetben nem tárgya az igéknek, s így — ebben az esetben — nem is helyettesíthető be a *les* névmással.
12. Itt tehát van lehetőség választásra, de nincs jelentésbeli különbség a két mondat között.
13. Kérdés, hogy valóban levezethető-e *egyetlen* alapsémából a többi.
14. A generatív grammatika ugyanolyan kapcsolatot tételez fel egy személyes és annak adekvát személytelen mondat között, mint egy aktív és passzív mondat között. Nem biztos, hogy egy személyes és személytelen mondatpárnak mindig közös mély szerkezete van, illetve kérdéses, hogy egy ilyen mondatpár mindig összeköthető-e transzformációval. Ld.: RUWER, 1982.
15. Ennél a példánál tehát agrammatikus a határozott névelő használata a személytelen mondatban, vagyis egy, már ismert dologra való utalás, amely nem hordoz új információt, kizárja a személytelen mondatban való előfordulást.
16. Ez, valószínűleg, a személytelen mondatok létjogosultságára is bővebb magyarázatot adna.

IRODALOM

- CHEVALIER, J.-C.—ARRIVÉ, M.—BLANCHE-BENVENISTE, C.—PEYTARD: *Grammaire Larousse du français contemporain*. Larousse, Paris, 1964.
- DUBOIS, JEAN: *Grammaire structurale du français: le verbe*. Larousse, Paris, 1967.
- DUBOIS, JEAN: *Grammaire structurale du français: la phrase et les transformations*. Larousse, Paris, 1969.
- DUBOIS, JEAN—LAGANE, RENÉ: *La nouvelle grammaire du français*. Larousse, Paris, 1973.
- GAATONE, DAVID: «La transformation impersonnelle en français». *Le français moderne*. 1970/4., 389—411.
- GREVISSE, MAURICE: *Le bon usage. Grammaire française*. 9e édition; Duculot-Hatier, Gembloux—Paris, 1969.
- KELEMEN JOLÁN: *Syntaxe du français moderne*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- MARTIN, ROBERT: «La transformation impersonnelle». *Revue de linguistique Romane*, 34/1970, 377—394.
- NIQUE, CHRISTIAN: *Initiation méthodique à la grammaire générative*. Armand Colin, Paris, 1978.
- RADICS KATALIN: «Des méthodes de la recherche contrastive». *Études Finno-Ougriennes*, t. XI. 1975. 229—235.
- RIVIÈRE, NICOLE: «Problème de l'intégration de l'impersonnel dans une théorie linguistique». *Le français moderne*. 1979/4., 289—311.

RIVIÈRE, NICOLE: *L'impersonnel en français*. Thèse présentée à l'Université de Paris VII pour l'obtention du doctorat de 3e cycle. (Kézirat) Paris, 1977.
RUWET, NICOLAS: *Introduction à la grammaire générative*. Plon, Paris, 1967.
RUWET, NICOLAS: *La grammaire des insultes*. Éditions du Seuil, Paris, 1982.

LA PROBLÉMATIQUE DE L'IMPERSONNEL DANS QUELQUES GRAMMAIRES FRANÇAISES

EVA BASCH

Le but de cet article est de présenter la manière dont trois grammaires françaises (trois «théories grammaticales») traitent la problématique de l'impersonnel. Les analyses reflètent bien le changement du point de vue et celui de la terminologie qu'emploient ces grammaires (la grammaire dite «traditionnelle», la grammaire structurale et la grammaire transformationnelle) pour la description de l'impersonnel. La conclusion finale de l'auteur suggère que la problématique de l'impersonnel ne peut pas se résoudre dans le cadre strict de la description syntaxique: pour aboutir à un résultat satisfaisant, il faut inclure des facteurs logico-sémantiques et extralinguistiques aussi.

DER LOGISCHE HINTERGRUND DES KONSTRUKTIONSBILDENDEN ZUSAMMENHANGS DER GEGENSÄTZLICHKEIT UND DER KAUSALITÄT

IMRE BÉKÉSI

Die Entsprechungen der logischen Formen des Gedanken (d. h. der Syllogismen) sowie bestimmter sprachlicher Formen (d. h. der ursächlich-kausalen Beziehungen) hat zuletzt A. T. KRIVONOSOV in den Mittelpunkt der Aufmerksamkeit gerückt.¹ Allerdings hielt er die Logik für einen geeigneten Partner im Gegensatz zum als „subjektiv“ und „kommentierend“ empfundenen pragmatischen Herangehen für die linguistische Erforschung der Textkonstruktion², d. h. ziemlich befangen zugunsten der Logik. Die linguistischen Untersuchungen dagegen, die sich auf die Struktur des argumentativen Texttyps richten (d. h. mit dem logischen Verfahren der Negation, der Disjunktion, der Implikation sowie mit den sprachlichen Verfahren der Kausalität zu operieren haben), sind gezwungen, nach der Verbreitung des pragmatischen Aspekts sich mit den sprachlich-logischen Parallelen der Textkonstruktion zu beschäftigen. Im weiteren soll davon die Rede sein.

1. Die Gegensätzlichkeit und die Kausalität ergeben eine Konstruktion miteinander als die Beziehung zweier Beziehungen. Diese Behauptung habe ich schon in früheren Untersuchungen bewiesen³, sie ist aber in Anlehnung an die zweckdeinliche Verallgemeinerung von W. PORZIG besser zu verstehen. Wie nämlich der *Gedanke* — nach Porzig — die Beziehungen der Dinge erfährt und der *Gedankengang* (darüber hinaus) die Beziehungen der Beziehungen⁴, sind bestimmte Konstruktionen auch lediglich als Beziehungen von Beziehungen (Wie z. B. die Gegensätzlichkeit und die Kausalität) zu erfassen.

1.1. Die Kausalität wird von der Logik als die Beziehung dreier, in der Linguistik zweier Glieder erfährt. Dieser Unterschied ist aber nur oberflächlich. In der natürlichen Kommunikation erfährt nämlich eines der Glieder in der Regel eine der äußeren Thesen⁵ — als das für die Partner evidente Vorhergegangene — keinen sprachlichen Ausdruck; das Beispiel von G. W. F. HEGEL hat nur als Veranschaulichung eines Syllogismus eine Realität:

M—P	<i>Alle Menschen sind sterblich.</i>
S—M	<i>Caius ist ein Mensch.</i>
S—P (Also)	<i>Caius ist sterblich.</i>

Wenn diese Schlußfolgerung jedoch in irgendeiner natürlichen Kommunikation vorkäme, so würde mindestens die obere These (M—P) gewiß nicht anklingen:

Er ist auch nur ein Mensch, (folglich) wird er früher oder später sterben.

Wenn die Vorgeschichte der Äußerung eindeutig ist, wird der Sprecher nur ein Glied Artikulieren (schreiben):

Ich bin auch nur ein Mensch. (Also kann ich mich irren, denn der Mensch ist ein sich irrendes Wesen.)

Peter ist krank. (Ihr sollt nicht auf ihn warten, denn als Kranker geht man nicht zu Besuch.)⁶

1.2. Die Entstehung des adversativen Gegensatzes

Innerhalb des adversativen Gegensatzes unterscheiden wir nun eine Untergruppe, wo ins zweite Glied kein neuer Topic eingeführt wird; dies nennen wir ‚Erwartungstilgung‘. So ein Gegensatz der Erwartungstilgung entsteht dann, wenn das (M) der oberen These sich in zwei Komponenten spaltet, wobei wir die zweite in der unteren These angeben.

1.2.1.

M—P (M₁) *Die unübersehbare Kurve (M₂) ist im glatten Zustand*
(P) *besonders gefährlich.*

S—M (S) *Diese Kurve (M₁) ist unübersehbar, aber*
(M₂) *nicht glatt.*

1.2.2.

M—P (M₁) *Wäre die Straße ungepflastert und (M₂) führen da viele Autos,*
(P) *hätten wir viel Staub.*

S—M (S) *Unsere Straße ist (M₁) ungepflastert,*
(M₂) *aber es fahren da keine Autos.*

2. Der konstruktionsbildende Zusammenhang der Erwartungstilgung und der Kausalität

2.1. In beiden obigen Beispielen haben wir den Gedankengang unterbrochen. Die Fortsetzung liegt aber auf den Hand, da das regelmäßige Auftreten des mittleren Begriffs (M) die Schlußfolgerung induziert:

ad 1.2.2.

S—P (Also) (S) *Diese Kurve ist (P) nicht besonders gefährlich.*

ad 1.2.2.

S—P (Also) (S) *Unsere Straße ist (P) nicht staubig.*

Die mitgemeinte erste These, d. h. das im Bewußtsein der Partner funktionierende logische Schema ist bei der gedanklichen Verarbeitung der Situation gegenwärtig, wenn diese Situation (z. B. ein Verkehrsunfall) das (S—M) und das (S—P) „kurz geschlossen“ in sich faßt: „*Der Lada nahm die Kurve mit Hundertzwanzig und flog hinaus*“. Für denjenigen nämlich, der dies mitteilt, funktioniert die obere These (durch die Kenntnis der Situation) als Evidenz:

M—P (Derjenige, der in diese Kurve mit Hundertzwanzig hineinfahrt,
fliegt hinaus.)

S—M *Der Lada nahm die Kurve mit Hundertzwanzig.*

S—P (Also) *Der Lada ist hinausgeflogen.*

Die implizite obere These ermöglicht die Umkehrung der Reihenfolge der unteren These und der Konklusion:

„Was ist geschehen?“

S—P *Der Lada ist hinausgeflogen.*

S—M (Nämlich) *Er kam mit Hundertzwanzig in die Kurve.*

2.2. Wenn wir von der Skizzierung der begrifflichen Zerteilung der Urteile absehen und die Grenzen der Gliedsätze des natürlichen Textes berücksichtigen, so kann unser sprachliches Schema einfacher sein:

(A) *Die Kurve war unübersehbar*, aber (B) *sie war nicht glatt*, deshalb (C) *wurde sie nicht für gefährlich gehalten*.
 Schematisch: (A) *aber* (B *deshalb* C) ,

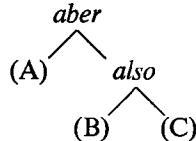
so (A)=(S—M₁), (B)=(nicht M₂), (C)=(S—P).

Die obige Nachricht läßt sich auch mit einem anderen Wechsel der Wortfolge beschreiben:

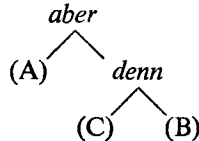
(A) *Die Kurve war nicht übersehbar*, aber (C) *sie wurde nicht für gefährlich gehalten*, denn (B) *die Straße war nicht glatt*.

Mit einem Schema dargestellt: (A *aber* (C *denn* B)).

Die Klammerung veranschaulicht die Zusammengehörigkeit/Zergliederung der Glieder. Das Maß der Zergliederung kann allerdings auch als inhaltliche Hierarchie aufgefaßt werden. Dies wird durch ein Baumdiagramm besser hervorgehoben:⁷

als Variante der Reihenfolge:

2.3. Wählen wir ein Beispiel aus, das auch einen Platzwechsel von (M₁) und (M₂) zuläßt, dann ergeben die Erscheinungsformen des Konstruktionstyps ein viergliedriges Paradigma:

- M—P (M₁) *Wäre die Straße ungepflastert* und (M₂) *führen da viele Autos*,
 (P) *hätten wir viel Staub*.
 a) S—M (S) *Unsere Straße ist* (M₁) *ungepflastert*,
 (M₂) *aber es fahren da keine Autos*.
 b) S—M (S) *In unserer Straße* (M₂) *fahren viele Autos*, aber (M₁) *sie ist gepflastert*.
 S—P Also (S) *Unsere Straße* (P) *ist nicht staubig*.

Die logischen Symbole tauschen wir wieder gegen die Reihenfolge und die Beziehungen der Gliedsätze kennzeichnenden (A), (B), (C) aus:

- ad a) (S—M₁) *aber* (nicht M₂) *folglich* (S—P)
 (A) *aber* (B) *folglich* (C)
 ad b) (S—M₂) *aber* (nicht M₁) *folglich* (S—P)
 (B) *aber* (A) *folglich* (C).

2.4. Die Erscheinungsformen des Konstruktionstyps

Die Verbindung zwischen den drei Gliedern ergibt ein viergliedriges Paradigma:

(A <i>aber</i> (B <i>deshalb</i> C)):	<i>aber</i>	(A) Unsere Straße ist ungepflastert,
	<i>deshalb</i>	(B) es fahren dort keine Autos,
(A <i>aber</i> (C <i>denn</i> B)):		(C) ist unsere Straße nicht staubig.
	<i>aber</i>	(A) Unsere Straße ist ungepflastert,
	<i>denn</i>	(C) nicht staubig,
(B <i>aber</i> (A <i>deshalb</i> C)):		(B) es fahren dort keine Autos.
	<i>aber</i>	(B) In unserer Straße fahren viele Autos,
	<i>deshalb</i>	(A) sie ist gepflastert,
(B <i>aber</i> (C <i>denn</i> A)):		(C) ist unsere Straße nicht staubig.
	<i>aber</i>	(B) In unserer Straße fahren viele Autos,
	<i>denn</i>	(C) sie ist nicht staubig
		(A) sie ist gepflastert.

2.5. Zum vorstehend Gesagten muß hinzugefügt werden, daß die Logik den Gegensatz als eine Beziehungsart zwischen Urteilen nicht kennt. Wo die Linguistik eine *Erwartungstilgung* feststellt, sieht die Logik lediglich eine *Konjunktion*. Im logischen Bereich liegt hier somit innerhalb des Elements (M) des folgenden Beispiels — trotz der *aber*-Beziehung — eine Konjunktion vor:

M—P	(M ₁) Die Kurve, die nicht übersehbar ist und (M ₂) in der auch ein Fahrzeugt parkt, (P) ist besonders gefährlich.
S—M	(S) Die Kurve war (M ₁) nicht übersehbar, aber (M ₂) es stand dort kein parkendes Fahrzeug.
S—P	Deshalb war (S) die Kurve (P) nicht gefährlich.

2.6. Wenn wir aus dem obigen Beispiel die Verneinungen (Die logischen Negationen) hervorheben, dann ist der Zusammengang zwischen der Verneinung und der Erwartungstilgung:

Drr Syllogismus: (M₁ und M₂)— P

S	— (nicht M ₁ und nicht M ₂)
S	— nicht P.

Die mit den Negationen ergänzten Erscheinungsformen des Konstruktionstyps:

- (A *aber* (nicht B *deshalb* nicht C))
- (A *aber* (nicht C *denn* nicht B))
- (B *aber* (nicht A *deshalb* nicht C))
- (B *aber* (nicht C *denn* nicht A)).

3. Warum jedoch keine Logik, warum Pragmatik?

3.1. Mit den Beispielen des Abschnitts 2 haben wir die häufigsten und allgemeinsten gedanklichen Zusammenhänge behandelt. Die in diesen Beispielen vergegenwärtigten tatsächlichen Ereignisse sind viel reicher, als daß sie mit diesen wenigen Schemata erfaßbar wären. In der Realität können nämlich immer ein oder mehrere Momente auftauchen (oder sind denkbar), die den Gang der Folgerung (z. B. durch die Modifizierung der unteren These.)

3.1.1. zum Gegensatz ändert:

ad 2.4.

- a) S—M (S) Unsere Straße ist (M_1) ungepflastert, (M_2) *jedoch* staubig.
b) S—M (S) In unserer Straße (M_1) gibt es keinen Autoverkehr, (M_2) sie ist *jedoch* staubig.
S—P Nämlich (S) Unsere Straße (P_1) liegt in Windrichtung, *und* (P_2) bei uns weht der Wind immer.

ad 2.2.

- S—M (S) der BMW (M_1) nahm die Kurve mit Hundertzwanzig (M_2) er stürzte *jedoch* nicht um.
S—P Nämlich (S) Die Straßenlage des BMW (P) verträgt so eine Kurve mit Hundertzwanzig.

3.1.2. In anderen Fällen wird die Konklusion von der Modifizierung der unteren These unberührt:

ad 2.4.

- S—M (S) Unsere Straße (M_1) ist ungepflastert, (M_2) es gibt da einen starken Verkehr, *aber* (M_2) sie wird ständig bespritzt.
S—P Deshalb (S) Unsere Straße (P) ist nicht staubig.

3.2. Aus diesen Beispielen ist ersichtlich, warum die Logik die Syllogismen mit Satz- und Textbeispielen nicht veranschaulicht, warum sie ihr Funktionieren lediglich mit den Schemazusammenhängen (S—P), (S—M), (M—P) (und mit deren Variationen) schildert.

Die Logik würde unserer Betrachtungsweise deshalb vor allem die etwaigen Zusammenhänge der Demonstrationsbeispiele und die nicht notwendigen Zusammenhänge der Thesen vorwerfen; und mit der Frage, wie die Vorkenntnisse der Partner in den Syllogismus einfließen, könnte sie schon gar nichts anfangen.

Mit den Vorkenntnissen der Partner, mit ihrem Glauben, den Modellen ihrer Interpretationen vermag die Linguistik selbst auch nichts anzufangen. Die Rolle des Bewußtseins des Lesers in der für ihn bestimmten Lektüre wurde von einer neuen Forschungsrichtung, der *Pragmatik* eingeführt. „Das, ob ein natürliches sprachliches Objekt als Text gilt oder nicht, hängt meiner Meinung nach — schreibt S. JÁNOS PETŐFI — nicht von den inhärenten Eigenschaften dieses Objekts ab, sondern davon, ob es von seinen Schöpfern und Interpretierenden als ein solcher qualifiziert wird oder nicht.“⁸

Von den verschiedenartigen (Spiel-, Verkehrs- usw.) Regeln, die ein sprachliches Objekt zu einem Text qualifizieren können, sind nach jeder Wahrscheinlichkeit die der Logik die allgemeinsten. Zur Bewußtmachung dessen wollte mein Aufsatz einen bescheidenen Beitrag leisten.

ANMERKUNGEN

1. KRIVONOSOV, A. T.: „Lingvistika teksta“ i issledovanie vzaimootnošenija jazyka i mišlenija. In: Voprosy jazykoznanija 1986/6, S. 23—37
2. Ebenda, S. 36
3. Typologische Häufigkeitsangaben über den Aufbau der kurzen Zeitungsnachricht. In: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tomus 33 (1983) 1—4. S. 257—271; Die konfrontative Untersuchung eines Typus der Textkonstruktion. In: Acta Acad. Paed. Szeged. Ser. Ling.-Litt.-Aest. (1985/1986), S. 3—13; Aspekte der Konnexität und Kohärenz von Texten.

- In: *Papiere zur Textlinguistik*. Bd. 51. Hrsg. von W. HEYDRICH und J. S. PETŐFI. (1986), S. 163—173; Ein Argumentationstypus in der Rede eines humanistischen Orators. In: *Acta Acad. Paed. Szeged. Ser. Ling.-Litt.-Aest.* (1987/1988), S. 15—21 (zusammen mit L. VALACZKAY)
4. PORZIG, W.: *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft*. A. Francke AG Verlag Bern 1950, S. 368—369
  5. Vgl. KLAUS, G.: *Einführung in die formale Logik*. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften. Berlin² 1959; HERINGER, H. J.: *Formale Logik und Grammatik*. Tübingen: Niemeyer 1972, S. 11—20
  6. Die Weglassung (das Nicht-Aussprechen) eines oder zweier Glieder des kausalen Gedenkenganges ist ein natürliches (oder bewußt eingesetztes) Stilelement. Dies wird in der Rhetorik und der Stilistik unter dem Namen *enthymema* behandelt.
  7. Vgl. HERINGER, H. J.—STRECKER, B.—WIMMER, R.: *Syntax. Fragen—Lösungen—Alternativen*. München: Fink 1980, S. 141—151.; FRITSCH, JOHANNES: *Konnektivausdrücke, Konnektiveinheiten*. *Papiere zur Textlinguistik* Band 30. Hamburg: Buske 1981, S. 38
  8. PETŐFI, S. JÁNOS: Szöveg, modell, interpretáció. In: *Tanulmányok. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete* 15 (1982) Novi Sad/Újvidék

AZ ELLENTÉTESSÉG ÉS A KAUKALITÁS SZERKEZETALKOTÓ ÖSSZEFÜGGÉSÉNEK LOGIKAI HÁTTERE

BÉKÉSI IMRE

A szerző szöveg- és mondat szerkezeti egységek logikai háttérét kutatja. Ebben a dolgozatban olyan alakulatot vizsgál, amelyet az ellentéteesség és a kauzalitás alkot. E két viszonyfajta tipikus együtt szereplése mögött a szerző egy szillogizmusfajta mechanizmusát tárja fel.

РЕАЛИЗАЦИЯ ЭВРИСТИЧЕСКИХ ФОРМ САМООБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ НА КРАТКОСРОЧНЫХ КУРСАХ

БОНДАРЕНКО И. П.

Вне всяких сомнений, эвристический (от греч. *heurēka*), или, как его еще называют, интуитивный метод является самым древним из всех известных на сегодняшний день методов изучения иностранных языков. По своей сути он близок к процессу овладения ребенком его родным языком, хотя психологические механизмы восприятия и усвоения в данных ситуациях естественно не идентичны.

Об эффективности эвристического метода свидетельствует хотя бы тот факт, что во всех без исключения «новых», «интенсивных», «ускоренных» методиках обучения иностранным языкам (аудиовизуальная, суггестопедическая, коммуникативная и др.) мы встречаем элементы, характерные именно для эвристического метода: практическая направленность обучения, широкое использование наглядности, исключение родного языка, устное опережение, индивидуализация процесса обучения, развитие языковой и семантической догадки и т. д. Вот уж действительно, где уместно вспомнить мудрое изречение древних о том, что все новое — это хорошо забытое старое.

Предлагаемая нами система подготовки и организации процесса самообучения языку на краткосрочных курсах, основанная на эвристических формах усвоения языкового материала, отнюдь не претендует на универсальность, а поэтому нуждается в нескольких оговорках.

Во-первых, речь идет об организации краткосрочного обучения лишь в языковой среде, то есть в среде естественного функционирования изучаемого языка, в данном случае — русского.

Во-вторых, описываемая система самообучения языку ориентирована на учащихся, которые до приезда в страну изучаемого языка уже в какой-то мере овладели данным языком, поскольку изучали его у себя на родине. В нашей ситуации — это студенты — филологи, экономисты, историки, юристы из вузов Венгрии, проходящие шестинедельную языковую стажировку в СССР, и в частности, в Одесском университете.

В третьих, хотя наша методическая система и не обладает ярко выраженной национальной ориентированностью, мы считаем, что максимальный эффект она может дать лишь с учетом специфики родного языка учащихся, их национально-культурных и психологических особенностей.

Дидактическая сущность предлагаемой системы эвристического самообучения языку на краткосрочных курсах очень хорошо отражена в словах А. А. Леонтьева: «В разного рода «традиционных» методиках предлагались различные способы организации материала для усвоения. Однако не ставилась или ставилась недостаточно гораздо более важная, на наш взгляд, зада-

ча — организовать деятельность учащегося по овладению этим материалом» (I, с. II).

Находясь в русскоязычной среде, слушатели краткосрочных курсов могут и должны сделать резкий скачок в сфере владения русской речью. Для этого существуют все необходимые условия как психологические, так и лингводидактические. Известный исследователь в области методики преподавания иностранных языков Л. А. Якобовиц в одной из своих работ писал: «Нам неизвестно, какая роль в научении принадлежит преподаванию. Способность мозга обучаться — извлекать знание из окружающей среды и упорядочивать его, — безусловно, выше нашей возможности обучать» (2, с. 148).

Языковая среда, обладая многоканальностью предъявления языковой информации (носители языка, телевидение, радио, печать, «язык улиц» — реклама, вывески и т. п.) и значительно повышая уровень мотивации овладения языком, помогает индивиду не только в преодолении «психологического барьера», активизации пассивной лексики, накопленной до приезда в СССР, в самодиагностике уровня своих языковых знаний, необходимых для нормальной коммуникативной деятельности на русском языке, но и позволяет значительно расширить объем лексического запаса учащихся, почерпнуть большое количество новой страноведческой информации.

Это положение согласуется с данными экспериментальных психологических исследований: запечатляемость слова (информации. — И. Б.) в памяти зависит от образований в коре головного мозга временных нервных связей, прочность которых тем выше, чем больше анализаторов участвует в процессе восприятия (3, с. 11). По данным М. Миндера, учащиеся при условии напряжения внимания в среднем запоминают 10% прочитанного, 20% услышанного, 30% увиденного, 50% увиденного и услышанного одновременно, 80% сказанного непосредственно ими, 90% сказанного в процессе выполнения действий, связанных с темой высказывания (4, с. 183). Следовательно, среда позволяет обеспечить максимальный коэффициент запоминания языкового материала.

В чем же заключается суть предлагаемой нами системы эвристических форм организации самообучения языку?

Прежде всего, мы считаем, что к любой, в том числе и к самостоятельной языковой работе учащиеся должны быть методически подготовлены. Лишь в этом случае можно говорить о действительной продуктивности такого рода деятельности индивида. А поскольку в условиях языковой среды в первую очередь самостоятельному усвоению поддается новая лексика, рассмотрим вопрос методической подготовки слушателей краткосрочных курсов к процессу самообучения на примере формирования у них навыков самостоятельного расширения словарного запаса.

На начальном этапе пребывания в условиях русскоязычной среды (первая неделя) мы предлагаем с помощью специальной системы упражнений и заданий попытаться развить у учащихся навыки различных видов семантической догадки: словообразовательной, семасиологической, контекстуальной, контекстуально-носителевой, межязыковой, что позволит им в дальнейшем активно усваивать новую русскую лексику во внеаудиторное время, не прибегая при этом к помощи словаря.

Словообразовательная догадка предполагает семантизацию нового слова на основе его словообразовательного анализа. Почти 90% русских слов являются производными и их семантику довольно легко можно установить, исходя из словообразующих значений аффиксов. В подтверждение этого приведем линг-

вистическую сказку Л. Петрушевской, которая пользуется неизменным успехом у венгерских слушателей краткосрочных курсов. Она очень наглядно демонстрирует взаимосвязь семантики русской лексики с ее словообразовательным, грамматическим и фонетическим оформлением.

ПУСЬКИ БЯТЫЕ

Сяпала Калуша по напушке и увазила бутявку. И волит:

— Калушата, калушатошки! Бутявка!

Калушата присяпали и бутявку стрямкали. И подудонились.

А Калуша волит:

— Оее, оее! Бутявка-то некузявая!

Калушата бутявку вычучили.

Бутявка вздрезнулась, сопритюкнулась и усяпала с напушки.

А Калуша волит:

— Бутявок не трямкают, Бутявки дюбые и зюмо-зюмо некузявые.

От бутявок дудонятся.

А бутявка волит за напушкой:

— Калушата подудонились! Калушата подудонились! Зюмо некузявые! Пуськи бятые!

Конечно, обучить словообразовательному анализу за одну неделю невозможно, поэтому мы призываем венгерских преподавателей русского языка проводить эту работу в течение всего периода обучения и, если это возможно, предусмотреть в учебных планах специальный курс методической подготовки учащихся к поездке в страну изучаемого языка. Этот курс должен включать в себя и обучение различным видам семантической догадки, которые рассматриваются в настоящей статье. Такого рода методическая подготовка позволила бы нам, советским преподавателям, экономить значительную часть учебного времени, посвятив его непосредственному совершенствованию умений и навыков владения русской речью венгерскими стажерами в условиях русской языковой среды.

Семасиологическая догадка. При помощи этого вида догадки осуществляется семантизация сложных, многозначных, конверсионных слов, а также лексических единиц, входящих в состав устойчивых словосочетаний и фразеологизмов.

В качестве примеров для отработки навыков семасиологической догадки можно привести следующие упражнения:

1. Исходя из содержания предложений, определите основные значения слова «считать»:

Моя дочь свободно *считает* до ста. Все преподаватели *считают* его талантливым студентом. Иван Петрович также *считает*, что собрание лучше перенести на понедельник.

2. Определите значение слова «мелочь» в каждом из двух диалогов:

...

— Простите, у вас не найдется двухкопеечной монеты? Мне надо позвонить. Разменяйте, пожалуйста, мои пятнадцать или двадцать.

— Я бы с удовольствием, но у меня совсем нет *мелочи*.

...

— Ты знаешь, я, кажется, потерял твой карандаш или забыл его где-то в аудитории.

— Не беспокойся, это *мелочь*. У меня их несколько.

3. Определите значение выделенных слов, исходя из содержания предложений и учитывая дополнительную информацию, данную в скобках:

а) На каждом этаже висит график *дежурств* и список *дежурных* по кухне (студенческое общежитие). *Дежурная* аптека находится по адресу: ул. Садовая, 2 (объявление на дверях аптеки в воскресный день).

б) Судья назначает *угловой* (футбольный матч). Я живу рядом, вон в том *угловом* доме (разговор на улице).

Контекстуальная догадка. Семантизация лексических единиц в данном случае базируется на результатах анализа контекста (главным образом на уровне предложения (фразы)). С нашей точки зрения, отбор речевого материала для тренировочных упражнений на начальном этапе обучения должен производиться с соблюдением следующих условий:

1. В предложении должно быть только одно незнакомое слово.

2. Остальные слова (или большинство из них) должны содержать в себе семантические признаки, указывающие на значение неизвестного.

3. Если в предложении имеется два и более незнакомых слова, они должны входить в состав одной и той же лексико-семантической группы.

Проиллюстрируем эти положения примерами:

В Тихом океане есть *впадины*, глубина которых достигает 10 000 метров. По-весеннему засветило солнце, и снег быстро начал *таять*. Рот только у человека, и птиц — *клюв*, а у животных — *пасть*.

Полезными представляются упражнения, в которых незнакомое слово содержится в вопросе, а контекстуальные подсказки — в ответах:

— Вы уже поздравили их с *новосельем*?

а) А как же, и даже помог перевезти мебель.

б) Я поздравлю их, когда впервые пойду к ним в гости.

в) Еще не успел, но сделаю это обязательно. Они ведь так мечтали о новой квартире.

Контекстуально-ситуативная догадка. Основное отличие этого вида догадки от контекстуальной заключается в том, что семантизация лексических единиц в данном случае осуществляется не только при помощи контекста, но и в результате анализа описываемой или наблюдаемой ситуации. Для тренировки навыков этого вида догадки полезны задания типа:

1. Определите значение незнакомых слов в предложениях при помощи анализа контекста и описываемой ситуации:

На уроке географии учитель подошел к доске, на которой висела карта СССР, и *указкой* показал, где находится озеро Байкал. На площади, где проходил парад, играл *духовой* оркестр.

2. Путем анализа контекста и ситуации общения определите значение незнакомых вам слов в следующих вопросах:

В обувном магазине: А большего размера у вас нет? Эти мне *жмут* немного.

У телефона-автомата: Извините, у вас двх копеек не *найдется*?

В целях восприятия общего смысла высказывания, а также для установления приблизительного значения незнакомых слов можно использовать задания типа:

1. Ответьте на вопрос, где и в какой ситуации можно услышать следующие диалоги:

...

- «Комсомолку», пожалуйста, и «Вечерку».
- «Комсомолки» уже нет.
- Тогда «Труд».

...

- Два подальше, пожалуйста.
- Десятый ряд устроит?
- Давайте десятый, только посередине.

2. Сформулируйте вопросы, на которые могут быть получены следующие ответы:

Четверть восьмого. Лучше всего отдать в химчистку. Я не буду проходить мимо булочной. Пойдем в столовую, так будет дешевле.

Межъязыковая догадка. Почти 10% общеупотребительной русской лексики — это заимствованные слова. Многие из них являются интернационализмами, то есть входят в лексический фонд нескольких языков. Как правило, эти слова легко узнаются и представляют собой важный резерв для быстрого расширения словарного запаса студентов. Доминирующим фактором при отборе тренировочного материала к упражнениям в данном случае является генеалогическое родство и исторически обусловленные взаимосвязи между русским и родным языком учащихся.

Проблема конкретных форм ознакомления учащихся с данным лексическим пластом, обучение их идентификации интернациональной лексики в текстах крайне осложнена ее большим тематическим разнообразием. Тем не менее, следование определенным методическим принципам позволяет успешно проводить такую работу. Охарактеризуем главные из них:

1. Уже на самом начальном этапе обучения языку (при объяснении алфавита и постановке русских звуков) в качестве иллюстративного и тренировочного материала наряду с исконной лексикой необходимо использовать интернациональные слова.

2. С помощью специальных упражнений, в том числе и записанных на магнитофонную ленту, необходимо обучить студентов внешней идентификации интернациональной лексики, помочь им усвоить основные графические и фонетические признаки, указывающие на то, что данное слово является заимствованным и может быть семантизировано путем аналогии с родным языком учащегося или с другим иностранным языком, которым он владеет (например: «Э» и «Ф» в начале слова; сочетания типа «УА», «ДЖ», «СС», «ЛЛ», «ММ»; окончания «ТОР», «НГ», «ЦИЯ» и т. п.).

3. Необходимо определить для каждой конкретной специальности (математика, химия, юриспруденция, экономика и т. д.) общий терминологический фонд русского и родного языка учащихся (или языка-посредника) и представить его в виде специального учебного или словарного пособия.

4. Очень важно самым активным образом включать интернациональную лексику в словари-минимумы, учебники и учебные пособия по русскому языку, с которыми работают учащиеся.

5. При составлении ассоциативно-тематических рядов слов для программ по русскому языку также необходимо широко представлять в них интернационализмы, тем более, что в рамках некоторых из них подобное включение является неизбежным (см.: тема «Театр» — опера, балет, декорация, режиссер, ак-

тер, дирижер, акт, антракт, публика, аплодировать, фойе, билетер, кулисы, ложа, бельэтаж, партер, программа и т. д.).

В итоге описанной нами предварительной работы учащиеся оказываются психологически и методически подготовленными к процессу самообучения в русскоязычной среде, и в частности, к самостоятельному расширению своего словарного запаса во внеаудиторное время. Однако и в данном случае процесс самообучения не стоит пускать на самотек. Именно эту цель и преследует предлагаемая нами система эвристических форм самообучения языку на краткосрочных курсах с активным использованием обучающего потенциала языковой среды. Эта система является новой в методике преподавания русского языка как иностранного, но она получила свое теоретическое обоснование (5) и довольно успешно применяется на практике в Одесском университете при краткосрочном обучении стажеров из Венгрии и при включенном обучении студентов-филологов из ГДР, а также на месячных курсах по русскому языку для американских студентов. Попытаемся кратко изложить суть этой системы.

На начальном этапе пребывания в условиях русскоязычного окружения сразу же после методической подготовки учащихся проводится несколько пропедевтических (подготовительных) ознакомительных занятий, цель которых состоит в том, чтобы познакомить учащихся с возможными источниками языковой информации или, иными словами, компонентами языковой среды, а также помочь им усвоить определенный минимум практических страноведческих знаний, необходимых для нормального ориентирования в новом окружении. Это своеобразные экскурсии по городу, имеющие сугубо практическую направленность. Во время проведения этих экскурсий преподаватель информирует студентов о том, где расположены ближайшие магазины, киоски, почта, столовая, кинотеатр, библиотека и т. п.; рассказывает, как пользоваться городским транспортом, телефоном-автоматом; сообщает телефонные номера основных справочных и аварийных служб, скорой помощи; объясняет правила заказа книг в библиотеке, процесс осуществления покупок в магазинах, правила пользования столовой, кафе, химчисткой; комментирует информацию «языка улицы» (афиши, вывески, объявления), демонстрирует пути получения более детальных сведений по тому или иному вопросу (репертуар театров, кинотеатров, начало спектаклей и сеансов, программы радио и телевидения, адреса и время работы различных учреждений и т. п.). Одновременно со страноведческими знаниями учащиеся на таких занятиях усваивают наиболее часто используемые преподавателем формы речевого этикета, которые в дальнейшем применяются ими уже самостоятельно в процессе автономной речевой деятельности на русском языке.

Следующей формой самостоятельной языковой работы студентов являются уроки внеаудиторной речевой практики. Их цель заключается в организации обучающего общения студентов «не с условным, а с реальным партнером», при котором «речевые образцы усваиваются в контексте с неречевыми действиями в процессе их применения в конкретных типичных обстоятельствах естественного функционирования обиходно-разговорной речи» (6, с. 108). Во время таких уроков учащиеся в присутствии преподавателя, но уже самостоятельно звонят по тому или иному вопросу в справочное бюро; уточняют у прохожих, где находится и как проехать к театру, на вокзал, в музей; заполняют на почте телеграфные и посылочные бланки; выясняют расписание движения и стоимость билетов на поезд или самолет, то есть совершают первые шаги к автономной речевой деятельности. На данном этапе учащиеся обычно

преодолевают психологический барьер, препятствующий коммуникации, активизируют свой пассивный лексический запас и начинают частично приспосабливаться к восприятию неадаптированной речи носителей русского языка.

После этого основными формами организации их самостоятельной языковой работы в русскоязычной среде становятся лексические домашние задания, языковые анкеты и социально-культурное анкетирование.

Лексические домашние задания позволяют не только активизировать пассивную лексику, но и значительно расширить словарный запас учащихся в рамках той или иной разговорной темы, изучаемой в аудитории. Выполнение такого рода заданий предполагает уже полную самостоятельность студентов, а семантизация новой лексики, усваиваемой непосредственно из среды функционирования языка, осуществляется главным образом при помощи различных видов семантической догадки. В первую очередь это задания типа:

1. Какие продукты питания можно купить в ближайшем гастрономе?
2. Из чего состоит меню университетского буфета и столовой?
3. Какие товары продаются в магазинах «Галантерея», «Спорт», ...?
4. Узнайте по телефону режим работы Археологического музея. Уточните, на каких условиях музей предоставляет для посетителей экскурсоводов.
5. Прочитайте дома статью «...» в газете «Известия». При помощи семантической догадки попытайтесь установить значение незнакомых слов. Перескажите содержание статьи, используя в своей речи усвоенные вами новые русские слова.
6. При просмотре фильма (спектакля) будьте внимательны ко всем новым словам. Попробуйте самостоятельно догадаться об их значении. Проверьте правильность предполагаемых вами значений по словарю после окончания фильма (спектакля). Сколько и каких случаев ошибочной семантизации вы допустили?

Спектр подобного рода заданий очень широк. Сами же задания желательно согласовывать с общей программой краткосрочных курсов.

Языковые анкеты — это самостоятельный творческий поиск учащегося, получившего (по возможности, в соответствии с его личным выбором или пожеланием) конкретное лингвистическое задание, которое позволяет развивать наблюдательность, активность и инициативу студентов в плане самообучения языку, максимально используя в этих целях обучающий потенциал среды. В качестве примера языковых анкет можно привести следующие лингвистические задания:

1. Наблюдая за речью носителей русского языка, установите, какие формы приветствия, обращения и благодарности используют они в своей повседневной речевой практике. Изменяются ли эти формы в зависимости от возраста человека, обстоятельств и т. д.? Если да, то как?
2. Русские имена в разговорной речи часто употребляются в уменьшительной и уменьшительно-ласкательной форме. Попробуйте запомнить эти формы, наблюдая за речью носителей языка, при просмотре художественных фильмов, телеспектаклей или при прослушивании радиопередач.
3. Посмотрите телепрограмму «Время». Обратите внимание на то, как часто в речи дикторов встречаются общие для двух языков слова (интернационализмы, заимствования). Попробуйте записать эти слова в тетрадь. Какие фонетические отличия они имеют в вашем родном языке по сравнению с русским?
4. Прочитайте несколько заметок из газетной рубрики «Международная

жизнь». Выпишите общие для двух языков слова. Определите, какие фонетические и графические особенности имеют эти слова в вашем родном языке по сравнению с русским?

Итогом такого рода работы может стать небольшой обобщающий доклад на уроке или же мини-реферат.

Практически все описываемые формы самостоятельной работы студентов позволяют максимально индивидуализировать процесс обучения языку, расширить объем страноведческих знаний учащихся, повысить их личную ответственность за уровень владения языком. Однако наиболее полно этим задачам отвечает система социально-культурного анкетирования. Суть этого анкетирования сводится к тому, что учащиеся в строгом соответствии с личными интересами и пожеланиями проводят в течение всего периода пребывания в стране изучаемого языка конкретное социально-культурное исследование по определенной проблематике, которая согласуется с преподавателем. Например, «Реформа высшего образования в СССР», «Достоинства и недостатки системы социального обеспечения», «Русское прикладное искусство», «Советская шахматная школа», «Современная советская поэзия», «Рецепты русской кухни», «Рок в СССР», «Издательское дело в Советском Союзе» и т. п. Выбор, как мы уже отметили, делает сам студент.

Осуществляя анкетирование, учащиеся самостоятельно работают в библиотеках, музеях, консультируются и берут интервью у специалистов в данной конкретной области, а практическим результатом подобного исследования может стать использование накопленного материала при написании курсовых или дипломных работ у себя на родине, написание статьи или заметки, лекция перед своими соотечественниками или выступление на итоговой конференции в конце языковой стажировки. Преподаватель в данном случае выступает в роли консультанта: помогает студентам сориентироваться в поисках нужной информации, договориться о встрече со специалистом, подготовить вопросы для интервью и т. д. Практика показывает, что учащиеся охотно проводят подобные исследования, поскольку они отвечают их собственным интересам, и значительно увеличивают объем своего словарного запаса на русском языке в данной конкретной области знаний.

В заключение отметим, что максимальную эффективность процесс самообучения языку в условиях языковой среды достигает лишь при органической сочетаемости методической подготовки учащихся, четкой организации форм самостоятельной языковой работы студентов и постоянного контроля со стороны преподавателя за качеством усваиваемого языкового материала.

ЛИТЕРАТУРА

1. Леонтьев А. А.: Место интенсивных методов в обучении иностранным языкам. Проблемы краткосрочного обучения русскому языку иностранцев. — М., 1977. — С. 5—20.
2. Якововиц Л. А.: Изучение иностранного языка. Опыт лингвистического анализа. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. — М., 1976. — Вып. 2. — С. 109—151.
3. Зимняя И. А.: О слуховой и зрительной наглядности в обучении иностранному языку. Проблемы зрительной и слуховой наглядности. — М., 1970. — С. 8—16.
4. MINDER M.: Didactique fonctionnelle. — Liege, 1979.
5. Бондаренко И. П.: Роль языковой среды при овладении русским языком (лексический аспект): Дис. ... канд. филол. наук. — Одесса, 1987.
6. Журавлева Н. А.: Организация речевой практики во внеаудиторных условиях. Краткосрочное обучение русскому языку иностранцев: Формы и методы: Сб статей. — М., 1983. — С. 104—119.

A NYELVI ÖNKÉPZÉS INTUITÍV FORMÁINAK MEGVALÓSÍTÁSA A RÖVID TÁVÚ TANFOLYAMOK KERETÉBEN

BONDARENKÓ I. P.

A szerző kitér az intuitív módszer eredetére, majd elméleti összefoglalót ad, amelyben utal a szovjet kutatók (Leontyev A. A., Jakobovic L. A.) a témával kapcsolatos munkáira. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy az eddigi publikációk egyik hiányossága, hogy pontos javaslatokat tesznek a tananyagra, de nem eléggé térnek ki egy fontos kérdésre: hogyan szervezzék meg a hallgatók tevékenységét az anyag elsajátítása során és érdekében.

Hangsúlyozza, hogy mint minden hallgatói önálló munka esetében, szükség van a jó metodikai előkészítésre. Itt adott esetben a nyelvi környezet biztosította új lexikai anyag önálló elsajátítása áll a középpontban. A kezdeti időszakban egy speciális gyakorlat-rendszer segítségével kívánják fejleszteni a hallgatók nyelvi kreatív készségét: szóképzési, jelentéstani, kontextuális, kontextuál-szituatív, interlingvális találékonyság. A szerző valamennyi formát példákkal illusztrál. Ezek közül az egyik legfigyelemre méltóbb L. Petrusevszkaja metanyelven összeállított lingvisztikai meséje alapján végzett kísérlet, amely a szerző tapasztalatai alapján nagy népszerűségnek örvend a külföldi hallgatók körében.

Alapvető feladatok:

- Az odahaza végzett önálló szókincsfejlesztés,
- Nyelvi felmérés,
- Szociokulturális felmérés.

A feladatok elvégzése érdekében a hallgatók önállóan dolgoznak a könyvtárban, múzeumban, interjúkat készítenek a szakemberekkel stb.

О МЕТОДИКЕ СОПОСТАВИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ (НА МАТЕРИАЛЕ ВЕНГЕРСКОГО, РУССКОГО И НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

ЧАБА ФЁЛЬДЕШ — Н. К. НАЗАРОВ

1. Общая характеристика сопоставительного метода

Сопоставительное изучение различных языков, которое имея сравнительно недавнюю историю, уже завоевало своё место в современной лингвистике, может проводиться в разных целях и на разных уровнях.

Идея описания языков посредством их сопоставления была осуществлена ещё учеником Ф. Соссюра, швейцарским лингвистом Ш. Балли, работа которого *‘Linguistique generale et linguistique francaise’* появилась в 1932 г. Книга Ш. Балли дала начало ряду исследований сопоставительного плана. Существенным тезисом автора книги является следующее: при сопоставительном изучении двух языков имеется целью открыть «... их характерные черты, которые особенно легко позволяют выявить оригинальность каждого из них и общий тип, который каждый из них представляет».

Другие важные работы по сопоставительному изучению языков появились с 50-х до начала 80-х годов нашего столетия. Среди них можно назвать труды учеников Ш. Балли: А. Мальблана и В. П. Поллака по сопоставлению французского и немецкого языков Ж. Р. Вине, Ж. Дарбельне по сопоставлению английского и французского языков. Немецкие исследователи Р. Штернеманн и К. Райн как и английские и американские лингвисты Р. Ладло, У. Вайнрайх, М. А. Халлидай, Й. Еллис также используют метод сопоставления языков и делают попытки определить его место в ряду других лингвистических методов.

За последние 20 лет сопоставительные и типологические исследования интенсивно развиваются и в советской лингвистике, о чём свидетельствуют монографические труды многих авторов (К. Г. Крушельницкая, 1961; А. В. Фёдоров, 1961; Б. А. Успенский, 1965; Ю. В. Рождественский, 1969; В. Г. Так, 1977; В. Д. Аракин, 1979; В. Н. Ярцева 1981) и многочисленные научные статьи, заложившие теоретические основы сопоставительного и типологического анализов различных языков (напр. Б. А. Серебренников, 1958; Р. А. Будагов, 1968; В. Н. Ярцева, 1964, 1967, 1978).

В этих работах исследователи пытаются определить характер и задачи сопоставительного и типологического анализов языков, разрабатывают его основные принципы и теоретические положения, показывают цели и задачи конкретных исследований, указывают на отличия сопоставительного и типологического исследований от сравнительно-исторических.

Сопоставительным и типологическим методами исследуются языки вне зависимости от их родства с целью установления сходств и различий конститутивных единиц и отношений между двумя или несколькими языками. Эти методы противопоставляются в известной мере сравнительно-историческому

языкознанию как два вида сравнения: «сравнение, имеющее целью обнаружить общие закономерности, и сравнение, применяемое для того, чтобы добыть исторические сведения...» (Мейе, 1954, с. 52—53).

Сопоставительные и типологические методы имеют в рамках синхронного анализа языков много общего, причём иногда между ними ставится знак равенства, так как «... до определённого момента оба вида анализа по направленности и характеру исследования совпадают, хотя типологический метод является более высоким этапом исследования, чем сопоставительный» (Глазырин, 1972, с. 7). Данное положение подтверждается ещё и тем, что в советской лингвистической литературе существует термин 'сопоставительно-типологический анализ' (Ярцева, 1967; Гак, 1977).

Типологические исследования, направленные на установление, определение типов языков или обнаружение обоих структурных закономерностей в языках, могут охватывать любые языки, независимо от их родства, распределения на лингвистической карте и даже совпадения по времени. Устанавливая различные типы языковых элементов и самых языков, типологическое языкознание стремится выявить универсалии и создать общую классификацию языков на основании определённых признаков. Это позволяет выявить степень структурной близости языков и специфику каждого из них.

Предметом сопоставительного анализа являются, прежде всего, «материальные» единицы языка (лексические или фразеологические). При этом обнаруживаются определённые закономерности внутри сравниваемых микросистем и определяется по выбранному критерию степень их близости. Именно здесь задачи и интересы типологического и сопоставительного методов совпадают. Однако, если при сопоставительном анализе исследование на данном этапе заканчивается то для типологического метода именно результаты сопоставительного анализа служат, как правило, исходной базой для дальнейшего исследования. М. М. Гухман определяет отличительные признаки сопоставительного и типологического методов в соответствии с характером объекта исследования следующим образом: «Общим для типологического исследования, существенно отличающим его от сравнительного языкознания, является сопоставление не материально одинаковых и генетических родственных элементов, а элементов, не связанных ни материально, ни генетически, но обнаруживающих общие черты в структурных моделях и типах отношений. Можно сказать, что исходная позиция в любом типологическом исследовании структуральна, исходная же позиция сопоставления, применяемая в сравнительном языкознании — материальна» (Гухман, 1958 с. 48).

Представляется, что наиболее чёткое и конкретное описание принципов типологического исследования родственных и неродственных языков содержится в известной работе В. Н. Ярцевой (1967). Учитывая ту краткость, последовательность и наглядность, с которыми теоретические положения, высказанные В. Н. Ярцевой, резюмирует в своей книге В. Д. Аракин (1979, с. 56—57), мы считаем целесообразным полностью принести те тринадцать пунктов, которые определяет этот исследователь:

1. сравнение языков является наиболее универсальным приёмом исследования материала языков;

2. целью типологического описания языков мира является выявление и установление суммы сходных и различных признаков, характеризующих системы этих языков;

3. необходимо учитывать не только наличие в языке того или иного факта, но и то место, которое он занимает в системе данного языка;

4. нужно установить инварианты языковой структуры;

5. описание одного языка в терминах другого нежелательно, так как это создаёт неизбежную произвольность описания;

6. нужно построить модель языка, которая могла бы быть использована в качестве языка-эталона;

7. следует сопоставлять не единичные факты, а так называемые малые системы, или микросистемы, где отдельные явления языка связаны между собой;

8. следует начинать сопоставление языков со сравнения микросистем, соотносительных в этих языках;

9. целесообразно выбрать для синтаксического анализа структуру меньшую, чем предложение, обладающую как формальными, так и функциональными свойствами;

10. выделение дифференциальных признаков и установление не однолинейных рядов, а соотносительных полей;

11. хотя типологическое сопоставление языков и проводится на основе сравнения языков по общей модели формальных и функциональных показателей, оно всегда конкретно и не снимает индивидуальной характеристики отдельного языка;

12. необходимо значительное внимание уделять функциональной стороне сопоставляемых моделей, например, проблемам выражения грамматических моделей;

13. вопросы функционирования отдельных единиц языковой структуры должны оставаться с учётом значения этих единиц и анализом отрезков текста большей протяжённости, чем сама исследуемая структурная единица. Так, при сравнении морфем сопоставляемых языков необходимо учитывать строение целого; при сравнении морфологических форм — строение парадигмы с одной стороны, и строение словосочетания с другой.

При определении взаимоотношений между типологическим и сопоставительным методами целесообразно показать, с какой частью типологических изысканий тесно связан сопоставительный метод. Р. А. Глазырин (1972, с. 7—9) считает необходимым дать определения основных разделов типологии и характеристику связи между ними следующим образом:

<i>классическая</i> (традиционная типология)	<i>общая типология</i> (тесно связана с характерологией)	<i>структурная типология</i> (сфера метаязыковой деятельности)
---	--	---

Именно к общему разделу типологии и одновременно к сопоставительному методу применим термин 'характерология' — выявление характерных черт в сравниваемых явлениях языка. Поэтому Б. А. Успенский предложил использовать его для обозначения сопоставительного метода (1965, с. 38). Исходя из данных определений можно провести дифференциацию между типологическим и сопоставительным методами согласно следующим основным критериям.

Сопоставительный метод

1. *Цель:* констатация, характеристика фактов в чисто языковой сфере.

2. *Объект:*

а) закрытый материал (группа языков, ограниченная количественно).

б) единицы языка одноструктурные;

3. *Посредник:* при сравнении: язык-посредник, играющий чисто вспомогательную роль (какой-либо естественный язык, например, родной язык исследователя или один из сравниваемых языков; факультативно — эталон или метаязык);

4. *Исходный материал:*

факты языка, намечаемые заранее;

5. *Рабочий метод:*

преимущественно индукция.

Типологический метод

1. *Цель* (по разделам)

а) типологическая классификация;
б) выявление определённых закономерностей — изоморфных и алломорфных явлений в виде цепочки связей, а не параллелей;

в) установление общих структурных черт языков мира на основе инвентаризации универсальных явлений и объяснение явлений языка.

2) *Объект:*

а) открытый материал (любое количество языков или все языки).

б) единицы языка, не ограниченные структурно;

3. *Посредник:* язык-эталон или уже существующая система обозначений, в терминах которой описывается язык — своего рода составная часть типологических изысканий;

4. *Исходный материал:* факты, полученные в результате сопоставительного исследования (о водоразделе между характерологией и типологией см. Успенский, 1969, с. 39, Свешникова, 1969, с. 3);

5. *Рабочий метод:* преимущественно дедукция.

Сопоставительный и типологический методы, как следует из названных и описанных выше критериев, тесно связаны между собой и взаимообогащают друг друга. Как было отмечено нами ранее, сопоставительная методика является своего рода предварительным этапом в подлинно типологической характеристике языка.

Как и остальные методы исследования языка, сопоставительный и типологический методы исследования могут быть применимы при анализе какого-либо конкретного материала. Например, при сравнении лексико-семантических систем и подсистем различных языков или при определении определённых групп фразеологизмов и т. д.

На разных ступенях сопоставительного и типологического исследований находятся разные уровни языка. Несколько лучше в этом отношении обстоит дело с фонетикой и морфологией. Что касается лексики и фразеологии, можно сказать, что основные сопоставительные и типологические их исследования

будут продолжаться в будущем. Несмотря на некоторый скептицизм, который в данном вопросе проявляется у ряда учёных (А. В. Фёдоров, Н. А. Кузнецова и др.), мы считаем, что в данных разделах языкознания и сопоставительный, и типологический анализы конкретного языкового материала смогут дать результаты, необходимые для дальнейшего развития лингвистической теории.

2. Применение сопоставительного метода в исследовании фразеологизмов

Применение сопоставительного метода открывает большие возможности при изучении фразеологических систем родственных и неродственных языков. Это сравнительно новое и актуальное направление фразеологических изысканий, целью которых является выявление существенных общих и отличительных черт во фразеологии родственных и разноструктурных языков.

Синхронное сопоставление фразеологических составов двух или больше языков может осуществляться на разных уровнях обобщения материала; в частности, возможно сопоставление (1) конкретных фразеологических единиц (ФЕ), (2) фразеологических групп или структурных разрядов фразеологии и (3) целых фразеологических систем (Райхштейн, 1979, с. 3).

Таким образом, в современной лингвистике изучение отдельных микро-структур фразеологизмов в сопоставительном плане ведётся, прежде всего, по двум основным направлениям:

1. сопоставляются отдельные микросистемы фразеологизмов (близко) родственных языков (Вурм, 1976; Гатиатуллина, 1968; Глазырин, 1972; Зиньков, 1976; Лагинович, 1978; Леонидова/Мокиенко, 1986; Мокиенко, 1974; Назаров, 1980; Райхштейн, 1979, 1980; Сташевски, 1978);

2. сопоставляются отдельные фразеологические факты даже и неродственных языков (Бахтадзе, 1977; Дашдаваа, 1973; Исаев, 1972; Рагимов, 1968; Салим, 1974; Салим/Ивашко, 1987; Фёльдеш, 1985, 1986, 1987; Чьюнг Донг Сан, 1972).

Несмотря на всё возрастающий интерес к сопоставительным исследованиям фразеологических микросистем различных языков, сопоставительная фразеология продолжает оставаться относительно малоразработанной областью науки о языке, хотя количество проведённых исследований весьма значительно.

Нерешённость некоторых проблем сопоставительного анализа, таких как установление принципов отбора ФЕ для анализа, разработка устойчивых критериев определения структурно-семантических соотношений сопоставляемых фразеологизмов и др., позволяет нам остановиться на следующих предпосылках, влияющих на ход сопоставительного анализа.

2.1. Количественное соотношение сопоставляемых языков

Сопоставляемые языки должны быть ограничены определённым числом, т. е. анализу можно подвергать материал минимум двух языков. Увеличение количества сопоставляемых языков от трёх до пяти (или более того) способствует достижению объективности исследования. Влияние межъязыковых сходств и различий на материале нескольких языков позволяет говорить о некоторых существенных предположениях теоретического характера в отноше-

нии сопоставляемых языков. Поскольку в сопоставляемых языках выбор образа для формирования определённого фразеологического значения и выбор лексико-синтаксических средств для воплощения этого образа неоднородны, равно как неоднороден и количественный состав сопоставляемых единиц, целесообразно, на наш взгляд, определить один из членов языкового поля как исходный.

2.2. Отбор и инвентаризация сопоставляемых единиц

Сопоставительный анализ начинается только тогда, когда установлен инвентарь сопоставляемых единиц. В задачу исследователя входит определение перечня фразеологизмов изучаемой микросистемы в каждом отдельном языке из общего комплекса сопоставляемых.

Установление инвентаря для сопоставительного анализа производится отбором единиц, который, как мы считаем, целесообразно осуществлять, исходя из трёх основных признаков ФЕ:

- а) структурно-семантического признака,
- б) структурно-синтаксического признака,
- в) наличия определённых лексем, принимающих активное участие в образовании ФЕ.

2.3. Инвариант сопоставления

Использование семантической стороны ФЕ как инварианта сопоставления является одним из наиболее приемлемых направлений в сопоставительных исследованиях, поскольку никакое сопоставительное изыскание не может считаться полным, если оно элиминирует семантический аспект. Вскрытие сущности межязыковых сходств и различий без привлечения смысловой структуры языка, по видимому, невозможно, так как без учёта семантики сопоставление не может выполнять свою основную задачу. Сопоставительное исследование ФЕ, в основу которых положен семантический критерий, предполагает, что для единиц исходного языка подыскиваются соответствующие единицы в сопоставляемых языках и единицы последних характеризуются именно по их отношению к исходным. Б. А. Серебrennikov называет такой подход «... целенаправленным сопоставлением» (1958, с. 13).

В последнее время в лингвистике всё чаще говорится о необходимости сопоставительного исследования по системной организации. Поэтому, как нам кажется, процесс сопоставительного анализа в целом должен строиться как отношение единицы к единице, однако завершающий этап должен определяться как отношение системы к системе (в настоящее время общепризнанным является мнение о том, что исследование всей системы может быть успешным только при тщательном анализе отдельных микросистем).

Таким образом, исследование конкретных микросистем, инвариантом для которых служит семантика ФЕ, приводит к разработке фразеологии как системы, наряду с системой языка.

2.4. Способ сопоставления и последовательность сопоставительного анализа

Способ сопоставления ФЕ определяется наложением одной системы на другую. Построение промежуточной системы есть сфера действия типологического анализа (Глазырин, 1972, с. 10).

Сопоставительный анализ осуществляется как:

- а) сопоставление семантики целостных единиц (с помощью парафразы);
- б) поэлементное (денотативное) сопоставление компонентов, составляющих данных фразеологизмов.

3. Связь сопоставительного анализа с лингвистическими и экстралингвистическими факторами

В ходе сопоставительного анализа ФЕ исследователь неизбежно сталкивается с проблемами межязыкового перевода, ареальной лингвистики и диалектологии.

При рассмотрении межязыковых соответствий ФЕ различных языков мы исходим из общих положений теории перевода. Это обуславливается, в частности, тем, что и в переводе, и в сопоставительных исследованиях различных микросистем ФЕ употребляются одинаковые термины; ср. «эквиваленты», «аналоги» (Р. И. Рецкер), «дословный», «адекватный» (И. И. Чернышёва), «полные эквиваленты», «частичные эквиваленты», «аналоги» (А. В. Кунин), хотя между ними, разумеется, существуют различия. В переводческих исследованиях они служат для обозначения исходных понятий перевода, в то время как в сопоставительных изысканиях они характеризуют отдельные группы ФЕ разных языков.

При определении границ изучаемого объекта немаловажную роль играет функциональная стилистика, поскольку фразеологический материал может быть извлечен из различных слоев языка.

На ход сопоставительного анализа ФЕ влияют также экстралингвистические факторы. Здесь ярко выявляется связь сопоставительного анализа с другими дисциплинами, напр., с этнолингвистикой, так как при изучении ФЕ разных языков в отдельных случаях раскрываются (особенно при рассмотрении национального своеобразия фразеологизмов) особенности обычаев, традиций и нравов народа, носителя того или иного языка.

Таким образом, сопоставление конкретных ФЕ, в отличие от типологического исследования, способствует установлению соотносительности отдельных элементов или целых микросистем сопоставляемых языков. Основанием для установления соотносительности служит сходство элементов в плане содержания, в плане выражения или в обоих планах одновременно. Сопоставление способствует также более чёткому выявлению структурно-семантических особенностей ФЕ исследуемых языков. Явления сходства в структуре языков не обязательно связаны с генетическим родством (ср., напр., многочисленные фразеологические параллели немецкого и венгерского языков), а определяются в науке как функциональные сходства.

Сопоставительное исследование имеет как чисто методологическое, так и методическое значение. Первое заключается в том, что на основе установления сходств и различий между фактами сопоставляемых языков выявляются причины этого явления; обнаруживаются отдельные свойства и особенности язы-

ковых феноменов, которые остаются вне поля зрения исследователя при изучении одного языка; определяют системные соответствия и несоответствия сопоставляемых языков. Для теории и практики перевода сопоставительное исследование также имеет определённое значение. В теории перевода сопоставление языковых явлений может производиться только на основе общности выражаемого ими содержания, иными словами, на основе семантической или смысловой общности данных единиц (BARSHUDAROW, 1979).

Роль сопоставительного исследования для методики преподавания иностранных языков значительна, особенно в определении характера межъязыковых интерференций, так как усвоение любого материала иностранного языка происходит на психолингвистической базе владения материалом родного языка. Несомненно, велика роль межъязыкового и внутриязыкового соответствий при изучении отдельной языковой системы иностранного языка с изоморфными и алломорфными явлениями отдельной языковой системы национального языка. Сопоставительные исследования основываются на тех положениях, что мышление является общечеловеческой категорией, а путь к овладению языком лежит через сопоставление изучаемого языка с родным, через осознание теории языка к практике владения языком.

4. О соотношении ФЕ с ономастическим компонентом венгерского, русского и немецкого языков

4.1. На основе вышеуказанных аспектов сопоставительный анализ ФЕ преследует цель, выявить существенные межъязыковые сходства и различия в области фразеологии. Для демонстрирования такого подхода — в качестве примера — мы выбрали специфичную микросистему: фразеологизмы с ономастическим компонентом (в дальнейшем: ОК). Анализ позволяет определить соотношения этих ФЕ как в структурном, так и в семантическом планах, то есть межъязыковая соотносённость может обнаруживаться как в структурно-семантическом, как и в функционально-смысловом аспектах.

Наряду с общими принципами сопоставительного анализа, принятыми в статье — первичность внутриязыковых описаний, сопоставимость, выявление межъязыковых различий на основе тождеств, двустороннее направление сопоставлений —, следует назвать его особенности, вытекающие из специфических свойств фразеологизмов. Структурная вторичность (опосредованность) ФЕ, состоящих из лексем и синтаксических схем, заставляет учитывать при их сопоставлении особенности первичных систем, т. е. других уровней языка. Отсюда проистекает усложнённость и многоплановость анализа, а также известная аппроксимативность (приблизительность) его результатов (Райхштейн, 1980а, с. 8).

Орфаясь к рассмотрению поставленной проблематики, отметим, что теория и практика исследований по контрастивной фразеологии постоянно подтверждает мысль о «соизмеримости», сопоставимости фразеологических систем (или отдельных фразеологизмов) как в близкородственных, так и в неблизкородственных и даже генетически неродственных и типологически далёких языках (ср. Солодуб, 1982, с. 107; Леонидова/Мокиенко, 1986, с. 177; FÖLDES 1987, с. 3 и 63).

4.2. Говоря о специфике сопоставления фразеологизмов различных языков следует отметить, что при переводе ФЕ на иностранные языки часто встречаются

ся такие проблемы, что данному фразеологизму одного языка в другом языке соответствует только одно единственное слово или бывает, что даже никакого эквивалента нет. В таких случаях мы прибегаем к интерпретации, описанию значения оборота. То есть, в целом, возможны три типа эквивалентности ФЕ: (1) другой фразеологизм, (2) однословная лексема, (3) интерпретация.

4.2.1. Первым типом соотнесённости является фразеологическая эквивалентность, которая разделяется на две основные группы (Райхштейн, 1979, с. 3—4).

а) Под структурно-семантической идентичностью ФЕ с ОК подразумевается межъязыковая семантическая близость фразеологических компонентов, а также синтаксических структур в их первоначальном, нефразеологическом употреблении, т. е. тождество внутренней организации сопоставляемых оборотов (или хотя бы большая степень её сходства); напр., венг. *Szodoma és Gomorra* — русск. *Содом и Гоморра* — нем. *Sodom und Gomorra*.

б) Функционально-смысловая эквивалентность означает близость семного состава и дополнительных коннотаций в совокупном содержании сравниваемых оборотов. Практически, функционально-смысловая идентичность фразеологизмов двух (или больше) языков проявляется в том, что они выступают как регулярные соответствия при переводе; напр., венг. а *a Dunába vizes hord* [=нести воду в Дунай] — русск. *ехать в Тулу со своим самоваром* — нем. *Bier nach München tragen* / *Eulen nach Athen tragen* [=нести пиво в Мюнхен/нести сов в Афины].

Полными, или абсолютными фразеологическими эквивалентами можно считать, строго говоря, лишь меньшую часть даже структурно-семантических соответствий; у остальных эквивалентность неполная, т. е. имеют место те или иные денотативно-сигнификативные или коннотативно-прагматические различия. В этом отношении, фактический материал наших изысканий показывает, что структурно-семантические эквивалентные фразеологизмы с ОК сопоставляемых языков не исключают некоторых межъязыковых отклонений морфологического, синтаксического, лексического и другого характеров.

Таким образом, в целом с учётом всех аспектов фразеологической эквивалентности между конкретными венгерскими, русскими и немецкими оборотами (точнее: их отдельными значениями) обнаруживаются следующие качественные типы межъязыковых отношений (ср. Райхштейн, 1979, с. 4):

- Тождество, т. е. полное совпадение по лексическому составу, грамматической организации, и разумеется, по семантической наполненности; напр., венг. *Dávid és Góliát* — русск. *Давид и Голиаф* — нем. *David und Goliath*.
- Межъязыковая лексическая вариантность, т. е. полное совпадение совокупного значения и синтаксической организации при неполном тождестве компонентного состава; напр., венг. *trójai faló* [=тройная деревянная лошадь] ↔ русск. *тройный конь* — нем. *das trojanische Pferd*.
- Идеографическая синонимия, т. е. неполная идентичность совокупного значения, на счёт наличия особых семантических признаков у сравниваемых фразеологизмов; напр., венг. *az utolsó mohikán* — русск. *последний из могикиан*, нем. *der letzte (der) Mohikaner* — основное значение всех трёх выражений: 'где-то быть последним'. В то время как венг. и русск. фразеологизмы относятся, прежде всего, к последнему представителю определённого образа жизни, идеологии и т. п., нем. оборот может выражать что-то конкретное, так и последнюю монету, последний кусок печенья и т. д.

- Гиперо-гипонимия, т. е. неполная идентичность совокупного сигнификативного значения, за счёт наличия у одного из сопоставляемых оборотов дополнительных семантических признаков. Приведём лишь два примера. Первый: венг. *Bálám szamara* как и нем. *Bileams Eselin* имеют значение 'молчаливый, покорный человек', а в русском языке, *валаамова ослица* употребляется кроме того и в связи с глупой, упрямой женщиной. Второй: венг. *Noé bárkája* и нем. *die Arche Noah(s)* = 'средство спасения', но русск. *Ноев ковчег*, кроме того, обозначает и 'помещение, заполненное множеством людей'.
- Стилистическая синонимия, т. е. неполное тождество совокупного значения, за счёт различий в стилистической окраске или в прагматических характеристиках; венг. *matuzsálemi kort ér meg* (торжеств.) — русск. *прожить мафусаилов век* (устар.) — нем. *alt wie Mathusalem* (небрежн.).

4.2.2. Второй тип эквивалентности — лексическая соотнесённость, т. е. данному фразеологизму одного языка в другом языке соответствует только отдельное слово (однословная лексема). Ср. русск. *Иудин поцелуй* ↔ венг. *júdáscsók*, нем. *Judaskuß*.

4.2.3. Нулевая эквивалентность обнаруживается, когда вследствие языковых или неязыковых факторов фразеологизм одного языка не имеет эквивалента в другом языке. Напр., венг. *másról beszél, mint Bodóné, amikor a bor árát kér* ('менять тему разговора'); русск. *Тришкин кафтан* ('такое положение, ситуация, дело и т. п., когда устранение одних недостатков влечёт за собой возникновение новых недостатков'); *Krethi und Plethi* ('люди всех рангов и сословий').

4.3. В редких случаях наблюдается межъязыковая фразеологическая омонимия, т. е. тождество (или сходство) лексического состава и грамматической организации при больших или меньших различиях в совокупном значении. В противоположность венгерскому *jerichói kürtész* и немецкому *die Posaunen von Jericho* со значением 'шумовое проявление', русск. *иерихонская труба* понимается как 'громкий голос'.

4.4. Межъязыковое исследование фразеологизмов с ОК выявило, что и эта фразеологическая микросистема носит отпечаток особенностей грамматического строя сопоставляемых языков. Таким образом, венгерский и особенно немецкий языки характеризуются склонностью к словосложению. Поэтому, позиционные варианты в процессе образования словосочетаний идентичных ФЕ с ОК представлены в этих языках — в отличие от русского — часто сложными цельнооформленными субстантивными композитами типа: венг. *ádámkosztüm* — нем. *Adamskostüm*, а русск. *костюм Адама*. Касаясь русского языка мы отметили и то, что свободный порядок слов обусловил и варианты (закрывающиеся в изменении порядка лексем) у большого числа структурно-семантических идентичных ФЕ с ОК, ср. *вавилонское столпотворение* = *столпотворение Вавилона*, *Пиррова победа* = *победа Пирра*.

Анализируя состав структурно-семантических и функционально-смысловых фразеологических эквивалентов с ОК, мы приходим к выводу, что многие из данных фразеологизмов основаны на общности суждений, социальных условий и т. п. Большинство из них связано с конкретными мифологическими, библейскими или историческими фактами, отжившими обычаями и поверьями.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- Аракин, В. Д.: Сравнительная типология английского и русского языков. Москва, 1979.
- Бахтадзе, Д. П.: Фразеологические варианты в немецком языке в сопоставлении с грузинским языком. АКД. Тбилиси, 1977.
- Будагов, Р. А.: Типы соответствий между значениями слов в родственных языках. — «Филологические науки» 1968/5, с. 6—12.
- Вурм, А. Ф.: Сходства и различия русской и чешской фразеологии. — «Русская речь» 1976/4, с. 113—117.
- Гак, В. Г.: Сопоставительная лексикология. Москва, 1977.
- Гатиатуллина, З. З.: Сравнительное исследование фразеологических единиц с компонентом — глаголом движения (на материале английского, немецкого и шведского языков). АКД. Москва, 1968.
- Глазырин, Р. И.: Сопоставительный анализ компаративных фразеологических единиц современных германских языков (на материале немецкого, английского и шведского языков). АКД. Москва, 1972.
- Гухман, М. М.: Индоевропейское сравнительно-историческое языкознание и типологическое исследование. — «Вопросы языкознания» 1958/5, с. 53—65.
- Доржийн Дашдаваа: Сопоставительное исследование фразеологии в русском и монгольских языках (на материале переводов М. Горького на монгольский язык). АКД. Москва, 1973.
- Зиньков, А. Д.: Сравнительное исследование адвербиальных фразеологических единиц в современных западногерманских языках. АКД. Москва, 1976.
- Исаев, А. И.: К сравнительному изучению соматической фразеологии (на материале узбекского, немецкого и английского языков). — «Бюллетень по фразеологии» 1972/1 (Самарканд).
- Крушельницкая, К. Г.: Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. Москва, 1961.
- Лагинович, Ядвига: Имя собственное в русской и польской фразеологии. АКД. Минск, 1978.
- Леонидова, М. А./Мокиенко, В. М.: Русская фразеология в сопоставлении с болгарской. — В кн. «VI. Международный конгресс преподавателей русского языка и литературы. Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы.» Доклады советской делегации. Москва, 1986. с. 173—181.
- Мейе, Д.: Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва — Ленинград, 1954.
- Мокиенко, В. М.: Структурно-семантическое моделирование и сопоставительный анализ русской и чешской фразеологии. — В кн. „Konfrontační studium ruske a česke gramatiky á slovní zasoby“. Praha 1974.
- Назаров, К. Н.: Сопоставительное исследование фразеологических единиц с ономастическим компонентом немецкого, английского и русского языков. АКД. Ташкент, 1980.
- Рагимов, А. С.: Сравнительно-сопоставительный анализ английских и азербайджанских глагольных фразеологических единиц и способы перевода английских фразеологических единиц на азербайджанский язык. АКД. Москва, 1968.
- Райхштейн, А. Д.: О межязыковом сопоставлении фразеологических единиц. — «Иностранные языки в школе» 1979/4, с. 3—8.
- Райхштейн, А. Д.: О сопоставлении фразеологических систем. — «Иностранные языки в школе» 1980/4, с. 8—14.
- Райхштейн, А. Д.: Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. Москва, 1980.
- Салим, Агус: Сопоставительный анализ русской и индонезийской фразеологии. АКД. Ленинград, 1974.
- Салим, Агус/Ивашко, Л. А.: Из опыта сопоставления русской и индонезийской фразеологии. — «Вестник Ленинградского университета», серия 2, 1987/1, с. 66—70.
- Свешникова, Г. С.: Типологический анализ фразеологических единиц с компонентом — прилагательным, обозначающим цвет (на материале немецкого, английского и шведского языков). АКД. Москва, 1969.
- Серебрянников, Б. А.: К критике некоторых методов типологических исследований. — «Вопросы языкознания» 1958/5, с. 25—33.
- Солодуб, Ю. П.: К вопросу о совпадении фразеологических оборотов в различных языках. — «Вопросы языкознания» 1982/2, с. 106—114.

- Сташевски, Станислав: Сопоставительно-типологическое исследование фразеологических единиц (на материале польского и русского языков). — В кн. „Z polskich studiów slawistycznych”, seria V. Warszawa 1978, с. 429—435.
- Успенский, Б. А.: Структурная типология языков. Москва, 1965.
- Фёдоров, А. В.: Немецко-русские языковые параллели. Москва, 1961.
- Фёльдеш, Чаба: Русские фразеологизмы в свете межъязыковой коммуникации. — „Studia Russica”. Budapest 8/1985, с. 123—133.
- Фёльдеш, Чаба: О межъязыковом сопоставлении фразеологических единиц (на материале русского и венгерского языков). — „Slavica”. Debrecen 22/1986, с. 5—13.
- Фёльдеш, Чаба: Вопросы обучения русской фразеологии в венгерской аудитории. — В кн. «Лингвистические и методические проблемы преподавания русского языка как неродного». Отв. ред. А. М. Шахнарович, Н. В. Мошинская. Москва, 1987, с. 124—130.
- Чыонг Донг Сан: Фразеологические обороты в русском языке и способы их передачи на вьетнамский язык. АКД. Москва, 1972.
- Ярцева, В. Н.: О задачах сопоставительно-типологического изучения родственных языков. — В кн. «Вопросы общего языкознания» Москва, 1964, с. 54—60.
- Ярцева, В. Н.: Принципы типологического исследования родственных и неродственных языков. — В кн. «Проблемы языкознания» Москва 1967, с. 203—206.
- Ярцева, В. Н.: Современная типология и её связь с контрастивной лингвистикой. — «Филологические науки» 1978/5, с. 5—15.
- Ярцева, В. Н.: Контрастивная грамматика. Москва, 1981.
- BALLY, CH.: Linguistique generale et linguistique francaise. Paris 1932
- BARCHUDAROW, L.: Sprache und Übersetzung. Probleme der allgemeinen und speziellen Übersetzungstheorie. Moskau—Leipzig 1979.
- ELLIS, J.: Some Problems in Comparative Linguistic Sciences and Language Teaching. London 1965.
- FÖLDES, CSABA: Über die somatischen Phraseologismen der deutschen, russischen und ungarischen Sprache. Versuch einer konfrontativen Analyse. In: Germanistisches Jahrbuch DDR — UVR. Budapest, Bd. 4 (1985), 18—40.
- FÖLDES, CSABA: Biblische Phraseologismen im Deutschen und Ungarischen. In: Germanistisches Jahrbuch DDR — UVR. Budapest, Bd. 5 (1986), 176—191.
- FÖLDES, CSABA: Aspekte phraseologischer Äquivalenz in der ungarischen, deutschen und russischen Gegenwartssprache. Diss. Jena 1987
- HALLIDAY, M. A. et al.: The Linguistics Sciences and Language Teaching. London 1965.
- LADO, R.: Linguistics across Cultures. An Arber Univ. of Michigan 1957.
- MALBLANC, A.: Stylistique comparee du Francais et d'Allemand. Paris 1961.
- REIN, KURT: Einführung in die Kontrastive Linguistik, Darmstadt 1983.
- STERNEMANN, REINHARD (Hrsg.): Einführung in die konfrontative Linguistik. Leipzig 1983.
- STRACHOVA, V. S.: Zur Geschichte der kontrastiven Forschung in der UdSSR (20er—30er Jahre). In: Das Wort. Germanistisches Jahrbuch DDR — UdSSR 1985, Hrsg. G. Uhlisch. Moskau: 1985, 41—49.
- VINAY, J. P./DARBELNET J.: Stilistique comparee du Francais et de l'Anglais, Paris 1958.
- WEINREICH, U.: Languages in Contact. New York 1953.

A FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK EGYBEVETŐ-TIPOLÓGIAI ELEMZÉSÉNEK MÓDSZERÉRŐL (A MAGYAR, AZ OROSZ ÉS A NÉMET NYELV ANYAGÁN)

FÖLDES CSABA—NAZAROV, K. N.

A dolgozat a konfrontatív egybevetésnek és a tipológiai módszernek a modern nyelvészetben elfoglalt helyével, e diszciplínák elkülönítésével és azon elméleti alapkérdéseivel foglalkozik, amelyek a frazeologizmusok nyelvek közötti összehasonlításánál kiindulópontul szolgálnak.

A cikk részletesen tárgyalja, hogyan alkalmazható a konfrontatív módszer a frazeologizmusok egybevetésénél mind rokon, mind nem-rokon nyelvek esetében. Az elméleti premisszák összegzéséként magyar, orosz és német tulajdonneves frazeologizmusok konkrét vizsgálata mutatja be, mely megfelelési típusok jellemzők a három nyelv frazeológiai készlete között.

ОСОБЕННОСТИ СЕМАНТИКИ И СТРУКТУРЫ ПАРНЫХ СЛОВ ВЕНГЕРСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

(К вопросу о принадлежности парных слов к фразеологизмам)

ЗОЛТАН ДЬЁРКЕ

В области сравнительно-сопоставительного изучения фонетики, морфологии и синтаксиса русского и венгерского языков за прошедшие три десятилетия венгерской русистикой достигнуты значительные результаты. Наряду с многочисленными статьями венгерскими русистами был написан и ряд фундаментальных работ по сопоставительному изучению различных областей грамматики русского и венгерского языков (см. избранную библиографию по сопоставительному изучению русского и венгерского языков; RAPP, F. 1984).

Однако разностороннему сопоставительному изучению лексической системы двух языков в венгерской русистике за исключением некоторых отдельных работ, до сих пор уделялось недостаточное внимание (см. RAPP F. 1984). А вместе с тем сопоставительное изучение лексико-фразеологической системы двух разносистемных языков имеет большое значение не только с точки зрения практических потребностей изучения иностранных языков, устного и художественного перевода и двуязычной лексикографии; оно связано также и со многими теоретическими проблемами, в частности, с проблемой языковых универсалий.

В настоящей работе мы ставили своей целью сопоставление одного из структурно-грамматических разрядов слов русского и венгерского языков, в специальной литературе именуемых *парными словами*, и рассмотреть вопрос об их принадлежности к фразеологизмам.

Парные слова в значительном количестве обнаруживаются в большинстве финно-угорских языков, в том числе и в венгерском языке. Собранный нами материал свидетельствует о том, что в русском языке, хотя и гораздо в меньшем количестве, за небольшими расхождениями, имеются те же структурные и семантические типы парных слов, что и в венгерском языке. Это подтверждается и данными собранного мною материала.

Парные слова представляют собой такие сложные слова, которые образованы из сочетаний сочинительного типа, т. е. из сочетаний однородных по синтаксическим функциям членов предложения: *csont-bőr* (букв.: *кости + кожа*) «*кожа да кости*», *éjjel-nappal* (букв.: *ночью и днём*) «*днём и ночью*», *apraja-nagyja* (букв.: *маленькие + большие*) «*от мала до велика*» и т. д.

В венгерской специальной литературе к парным словам, наряду со сложными словами, пишущимися через дефис, традиционно причисляются также и слова-повторы (*már-már* «*уже, почти*», *sok-sok* «*очень много*»), тавтологические словосочетания (*telis-tele* «*полным полно*», *szóról-szóra* «*слово в слово*»), аппозитивные образования (*Achillés-sarok* «*Ахиллесова пята*», *Káin-bélyeg* «*Каинова печать*» и, даже, некоторые из целлооформлённых сложных

слов: *(dínomdánom «кутёж»)*, (см.: Майтинская 1959, Балашша 1951, Томпа 1961, BENCÉDI 1976).

В русском языке, в отличие от венгерского, парные слова принадлежат к фольклорному и народно-разговорному языку и редко встречаются в современном русском литературном языке. Особенностью парных слов венгерского языка является их совершенно равномерное распространение по всем стилям и разновидностям общенародного и литературного языка.

В русском языкознании нет единого мнения относительно языковой природы этих образований. Одни лингвисты относят их к *сложно-составным словам* (Н. М. Шанский 1970, С. Д. Ашурова 1971, А. И. Кожин 1967) или к *образованиям промежуточного характера*, находящимся на пути перехода к сложениям (И. Б. Голуб 1976, А. И. Васильева 1976), другие же считают их *сочинительными фразеологизмами бессоюзной конструкции* (Л. И. Ройзензон 1975, С. С. Вартапетова 1972, Ц. Б. Будаев 1972, А. Г. Гюльмагомедов 1972, О. Б. Ткаченко 1979, С. М. Мансур 1985). Не смогли решить проблему парных слов и авторы *«Фразеологического словаря русского языка»*, придерживающиеся узкого понимания фразеологии. Авторами в словарь включено около 60 парных слов различных структурных типов: *вот-вот, встречный-поперечный, ёлки-палки, хлеб-соль, молодо-зелено, печки-лавочки, шито-крыто, подобрю-поздорову, тяп-ляп* (А. И. Молотков 1986). Разные подходы к парным словам объясняются особой структурой и семантикой этих языковых образований.

Для того, чтобы определить, являются ли исследуемые образования в действительности сложными словами или они представляют собой устойчивые словосочетания, необходимо их рассмотреть с точки зрения установившихся в современном русском и венгерском языках критериев сложного слова и фразеологизма. Критериями сложного слова в обоих языках являются: 1. *морфологическая и синтаксическая цельнооформлённость*, 2. *слитное или дефисное написание*, 3. *недевуударность*.

Критериями фразеологизма в обоих языках являются: 1. *раздельнооформлённость*, 2. *воспроизводимость*, 3. *постоянство лексического состава*, 4. *идиоматичность* (и в качестве добавочных признаков фразеологизма упоминаются ещё и *целостность значения, образность, эмоционально-экспрессивная окраска*).

1. *Цельнооформлённость* — *раздельнооформлённость*; *слитное или дефисное написание*. В венгерском языке *дефисное написание* традиционно считается основным показателем структурной целостности рассматриваемых образований, и не учитывается, что оно свойственно не только сложным словам, но и некоторым фразеологизмам, особенно т. н. аппозитивным словосочетаниям, имеющимся в обоих языках в значительном количестве. Ср.: *Ádám-kosztümben* «в костюме Адама», «в чём мать родила»; *Cassandra-jóslat* «вещая Кассандра»; *Canossa-járás* «идти/пойти в Каноссу», *Janus-arc* «двуликий Янус», *Káin-bélyeg* «Каинова печать» и т. (Ср. русские аппозитивные словосочетания: *ангел-хранитель, чудо-богатырь, Аника-воин, скатерть-самобранка*). Кроме того, в венгерских парных словах дефисное написание не всегда выдерживается, что является подтверждением промежуточного характера этих образований, находящихся на пути перехода от фразеологизмов к сложениям. Самым ярким подтверждением разнобоя в дефисном написании парных слов являются примеры, взятые из фразеологического словаря венгерского языка, в который включен ряд парных образований, компоненты которых разделены друг от друга запятой: *foggal, körömmel* (букв.: *зубами и ногтями*), «до конца,

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ ПАРНЫХ СЛОВ В ВЕНГЕРСКОМИ РУССКОМ ЯЗЫКАХ:

	Венгерский яз.	Количество	Русский яз.	Количество
1. Парные слова общего типа:	nyakra-főre szívvel-lélekkel apraja-nagyja	238	хлеб-соль ёлл-палки жил-был	89
2. Парные слова-близнецы:	csűr-csavar dérrel-durral sebbel-lobbal	160	тити-мити трали-вали тяп-ляп	38
3. Редупликация (парные повторы): а) полные редупликации:	néha-néha addig-addig már-már sok-sok	62	вот-вот чуть-чуть едва-едва еле-еле	60
б) неполные редупликации:	évről-évre oda-odanéz egytől-egyig	64	волей-неволей строго-настрого видимо-невидимо	57
4. Аппозитивные образования:	Janus-arc Canossa-járás Káin-bélyeg	21	рубаха-парень ангель-хранитель Аника-воин	34
5. Этимологическая фигура (Тавтологические словосочетания):	kérve-kér várva-vár nőttön-nő véges-végig folyton-folyvást	101	давным-давно раным-рано полным-полно растьмя-растёт	66
Всего парных слов:		646		344

отчаянно (бороться)», *szöszön, boron (szöszért, babért)* (букв.: на пакле + на вине) «продать за бесценок»; *ebestül, macskástul (kutyástul, macskástul)* (букв.: с собакой и кошкой) «со всем имуществом», «со всеми своими чадами и домочадцами»; *ésszel, kézzel* (букв.: умом и рукой), «всячески; и умом и делом». Одно из этих образований в словаре приведено даже в форме дефисного написания: *teddide-teddoda* (букв.: положь сюда + положь туда) «вялый, рохля, размазня, слюнтяй» (O. NAGY 1966).

Этот разноречивый в правописании венгерских парных слов свидетельствует о том, что в слитном или дефисном написании этих языковых образований большую роль играет сложившаяся орфографическая традиция, а их особой семантике, идиоматичности уделяется мало внимания. А между тем, проблема цельнооформлённого или раздельного написания парных слов решает вопрос о языковой принадлежности этих образований. В венгерском языке, относящемся к агглютинативным языкам (обнаруживающем также и некоторые признаки флективности), морфологические показатели сложения двух основ играют лишь незначительную роль, и поэтому, на наш взгляд, вопрос о разграничении сложных слов и словосочетаний является особенно трудноразрешимым и требует дальнейшего изучения.

2. *Двуударность — неदвуударность*. В акцентологическом отношении парные слова в обоих языках характеризуются самостоятельной фонетической оформлённостью компонентов, выражающаяся в наличии равномерного ударения на каждом из компонентов. В венгерском языке, однако, распространено мнение, согласно которому только некоторые из парных слов обладают равномерным ударением на обоих компонентах, (ср.: *boldog-boldogtalan, jár-kel, tűzzel-vassal*), а большинство из них имеют одно основное ударение на первом компоненте и добавочное ударение на втором компоненте (ср.: *nyakrafőre, lépten-nyomon, ideig-óráig, helyel-közzel*). По нашему наблюдению, однако, в венгерских парных словах чётко различаются два слова с равномерным ударением на каждом из компонентов. В акцентологическом отношении парные слова характеризуются такой же фонетической оформлённостью компонентов, какой обладают и устойчивые словосочетания.

3. *Воспроизводимость и постоянство лексического состава*. Парные слова, как и фразеологизмы воспроизводятся как целостные языковые единицы.

В венгерских парных словах так же как и в русских, *порядок следования компонентов никогда не меняется (является постоянным), лексический состав также характеризуется постоянством*, что выражается в невозможности замены одного компонента другим без разрушения их структуры. Только некоторые из парных слов венгерского языка и ряд аппозитивных образований русского языка допускают определённые изменения в своём лексическом составе: *рубаха-парень, рубаха-человек, правда-матка, правда-матушка; ország-világ (ország és világ (előtt), éjjel-nappal (éjjel és nappal)*. Как показывают примеры, замена одного компонента другим характерна только для русских аппозитивных образований, а в парных словах венгерского языка лишь в исключительно редких случаях допускается вставка сочинительных союзов. Возможность вставки союзов в венгерских парных словах свидетельствует о том, что парные слова находятся на стадии перехода от словосочетаний к сложениям. Это обстоятельство подтверждается и мнением В. М. Журмунского, согласно которому «... всякое сложное слово либо представлено в прошлом как словосочетание, либо построено по модели словосочетания прошлого времени» (В. М. Жирмунский 1961).

4. *Идиоматичность — неидиоматичность.* С точки зрения семантики компонентного состава парные слова в обоих языках подразделяются на два основных типа: а) оба компонента имеют самостоятельное значение: *kézzel-lábbal* «с руками и ногами» (с руками и с ногами, с руками-ногами); *szőröstül-bőröstül* «со всеми помпoxами»; *feketén-fehéren* «чёрным по белому»; б) один из компонентов или оба компонента (иногда только в современном языке) не имеют самостоятельного значения или в данной форме не встречаются: *ötöl-hatol*, (*hímez-hámoz*) «вилять; ходить кругом да около; искать отговороки; прибегать к увёрткам; говорить обиняком»; *ripsz-ropsz* «с бухты-барахты»; *imtel-ámtal* «кое-как, неохотно; (валить) через пень колоду». (Ср. также и русск.: *тити-мити, трали-вали, с бухты-барахты, тая-ляя, тарыбары, трын-трава* и т. д.). Независимо от денотативного значения составляющих компонентов в семантическом отношении они могут быть: 1. полностью переосмысленными (имеют идиоматическое значение): *boldog-boldogtalan* (букв.: счастливые и несчастливые) «все, любой, каждый, всякий» (ср. русск.: *встречный-поперечный*); *tenyeres-talpas* (букв.: с ладонью и стопами) «широкая кость, широк костью, широк в кости»; *tessék-lássék* «(работать) спустя рукава»; *hapuatt-homlok* «сломя голову» (ср. еще русск.: *ёлки-палки, хлеб-соль, шито-крыто* и т. д.); 2. и частично переосмысленными (с одним переосмысленным компонентом): *tiszavirág-életű* «недолговечный»; *fülemüle-per* «судиться из-за пустяков» (ср. русск.: *скатерь-самобранка, шапка-невидимка* и др.).

Парные слова с полностью переосмысленными компонентами образуют единое семантическое целое, по своей семантике они сближаются с группой фразеологических сращений и единств (по классификации В. В. Виноградова). А образования с одним переосмысленным компонентом более аналитичны по своей семантике, так как другой их компонент употребляется в прямом значении. Переосмыслению подвергается определяющий компонент, дающий образную характеристику лицу, предмету, понятию и выступает в семантической структуре парного слова как основной, стержневой компонент. С одной стороны, слова, выступающие в качестве определяемых компонентов в этих парных словах, как будто сохраняют своё основное номинативное значение, но с другой стороны, в значении этих слов возникают новые оттенки, не присущие им в свободном употреблении. Сдвиг в значении этих слов происходит только в составе устойчивых словосочетаний. В этом смысле эти значения могут рассматриваться как «частные», суженные. Своеобразие семантики определяемых слов, сдвиг в их значении препятствует полной лексической расчленённости парных слов этой группы, создаёт определённую семантическую цельность.

Таким образом, с классом устойчивых словосочетаний парных слов объединяет ряд важнейших признаков: *воспроизводимость* двух отчётливо выделяемых компонентов в качестве готовых единиц языка, *устойчивость* лексического состава и структуры, *единство значения*, полная или частичная *переосмысленность* значений компонентов (*идиоматичность*).

В итоге необходимо подчеркнуть, что границы фразеологического состава различных языков необходимо установить отдельно для каждого языка, учитывая их структурные особенности. Нельзя механически применять теорию В. В. Виноградова или Ш. Балли к другим языкам.

ЛИТЕРАТУРА

1. PAPP 1984: PAPP, FERENC: Contrastive studies Hungarian—Russian. Edited by Ferenc Papp. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
2. Майтинская 1959: Майтинская, К. Е. Венгерский язык. Часть II, Грамматическое словообразование. Изд-во Академии наук СССР, М., 1959. стр. 151—200.
3. Балашша 1951: Балашша, И. Венгерский язык. Изд. иностр. лит. М., 1951, стр. 161—171.
4. TOMPA 1961: TOMPA, J.: A mai magyar nyelv rendszere. I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961, 431. old.
5. BENCÉDI 1976: BENCÉDI, J.—FÁBIÁN, P.—RÁCZ, E.—VELCSOV, M.: A mai magyar nyelv. Tan-
könyvkiadó, Budapest, 1976, 159—162. old.
6. Ройзензон 1975: Ройзензон, Л. И., Малиновский, Е. А. Хаютин, А. Д. Очерки истории становления фразеологии как лингвистической дисциплины. Изд-во СамГУ, Самарканд, 1975.
7. Вартапетова 1972: Вартапетова, С. С. Об отграничении фразеологических единиц аппозитивного типа от сложных слов. В сб.: Вопросы фразеологии У, ч. II, Труды СамГУ им. А. Навои, Самарканд, 1972, стр. 145—149.
8. Будаев 1972: Будаев, Ц. Б. О соотношении фразеологизмов и парных слов в бурятском языке. В сб.: Вопросы фразеологии, У, ч. II, Труды СамГУ им. А. Навои, Самарканд, 1972, стр. 86—89.
9. Гюльмагомедов 1972: Гюльмагомедов, А. Г. Несколько слов о т. н. парных словосочетаниях. В сб.: Вопросы фразеологии, У, ч. II, Труды СамГУ им. А. Навои, Самарканд, 1972, стр. 89—91.
10. Ткаченко 1979: Ткаченко, О. Б. Сопоставительно-историческая фразеология славянских и финно-угорских языков. Киев, Изд-во «Наукова Думка», 1979.
11. Голуб 1976: Голуб, И. Б. Стилистика современного русского языка. М., Изд-во «Высшая школа», 1976, с. 19—20.
12. Васильева 1976: Васильева, А. Н. Курс лекций по стилистике русского языка. М., Изд-во «Русский язык», 1976, стр. 90.
13. Молотков 1986: Фразеологический словарь русского языка под ред. А. И. Молоткова. Изд. 4-е, стереотипное. М., Изд-во «Русский язык», 1986.
14. Шанский 1970: Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка. Изд. 2-ое испр. и доп., М., 1970, стр. 36.
15. Ашурова 1971: Ашурова, С. Д. Об отношении цельнооформленности к порядку компонентов наименований типа «плащ-палатка», «изба-читальня». Уч. зап. МГПИИ им. В. И. Ленина, № 423, Современный русский язык. М., 1971, стр. 62—67;
её же: К вопросу о наименованиях типа «плащ-палатка» и типа «изба-читальня» — там же, стр. 52—61.
16. Кожин 1967: Кожин, А. Н. Лексико-семантические средства составных наименований в современном русском языке. ДД. М., 1967.
17. Жирмунский 1961: Жирмунский, В. М. О границах слова. ВЯ, 1961, № 3, стр. 19.

A MAGYAR ÉS AZ OROSZ MELLÉRENDELŐ ÖSSZETETT SZÓK SZERKEZETI ÉS SZEMANTIKAI SAJÁTOSSÁGAI

(A mellérendelő összetett szók frazeológiához tartozásának kérdéséhez)

GYÖRKE ZOLTÁN

A különböző nyelvek frazeológiai tartományának határait csakis a nyelvek szerkezeti sajátosságainak figyelembevételével határozhatjuk meg. CHARLES BALLY és V. V. VINOGRADOV frazeológiai elméletét nem szabad mechanikusan alkalmazni minden egyes nyelvre.

E dolgozatban a szerző a magyar nyelvben igen gyakori, az orosz nyelvben azonban lényegesen ritkábban előforduló ún. mellérendelő összetett szavak különböző típusainak szerkezeti és szemantikai sajátosságait, s azok frazeológiához való tartozásának kérdéseit vizsgálja.

A szerző az összetett szavak, valamint a frazeologizmusok alapvető ismérveinek elemzése során arra a következtetésre jut, hogy az általa vizsgált nyelvi alakulatok mind szerkezeti, mind szemantikai sajátosságaikat tekintve sok hasonlóságot mutatnak a frazeologizmusokkal. A szerző felveti annak lehetőségét, hogy a magyar nyelv szerkezeti sajátosságai figyelembe véve a magyar frazeologizmusok között egy külön kategóriát, az úgynevezett *ikerszavas* (vagy *mellérendelő szerkezetű*) frazeologizmusok csoportját különböztessük meg.

ADALÉKOK SZITOKSZÓVÁ VÁLT BETEGSÉGNEVEINK KUTATÁSÁHOZ

GALGÓCZI LÁSZLÓ

1. „A szitoknak, átoknak, káromkodásnak története több tudományzakot is érdekelhet: a nyelvtörténetet, a vallástörténetet, a büntetőjog történetét és a történeti néprajzot” — hangoztatta MÉSZÖLY GEDEON (NNyv. IV, 94) századunk negyvenes éveiben, mégis — mint valamivel korábban TOLNAI VILMOS (MsgNr. III. 408) írta — „Gyűjtésükkel és magyarázatukkal érthető okokból nagyon keveset foglalkoztak” (az én kiemelésem — G. L.).

A szitkozódások: átkozódások, káromkodások, szidalmak vizsgálata nyelvtudományunk elhanyagolt területe, részletes, monografikus feldolgozása még nem történt meg. Az igény természetesen megvan rá (I. BENKŐ LORÁND: A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálata tükrében. ÁNyT. VIII. 11—27), a szitkozódások vizsgálatának lehetőségére és fontosságára történt utalás (O. NAGY GÁBOR: Abriss einer funktionellen Semantik 68—70), az egyes szavakra vonatkozó etimológiák többé-kevésbé rendelkezésre állnak (I. TESZ.), századunk fordulója körül össze is gyűjtötték a magyar szitkozódások egy részét (Nyr., MNy., Ethn., valamint az NyF. nyelvjárási tanulmányai), ma is vannak adatközlések (MNy. LXV, 86—7; LXXVII, 119—24. 241—6; LXXXII, 252—4), de a szitokszók csoportjának átfogó történeti vizsgálatához ez kevés.

Hasonló a helyzet — tudomásom szerint — határainkon túl is. A szitkozódások különböző szempontú néprajzi és/vagy nyelvészeti vizsgálatok előterébe kerültek, de történeti feldolgozásukra nem vállalkozott még senki.

2. Szitokszónak nevezzük azokat a durva, átkozódó, káromló, szidalmazó szavakat és kifejezéseket, amelyek indulatos beszédhelyzetben elhomályosult jelentéssel érzelmkifejező funkcióban társadalmi érvénnyel használatosak; amelyek a beszédben a szitkozódások legfontosabb elemeként vagy mondatszóként töltik be az említett szerepet.

A gazdagnak mondható szócsoporthoz egy területének, a betegségnevekből alakult szitokszók csoportjának monografikus feldolgozása során a vizsgálatba bevont betegségnevek: a *fene*, a *franc*, a *frász*, a *guta*, a *görcs*, az *íz*, a *kórság*, a *nehézség*, a *nyavalya*, a *rosszb*, a *rossz*, a *súly* és a *tályog* teljes történeti alak- és jelentésfejlődését kell áttekintenünk, különös figyelemmel a szitokszóvá válás folyamatára. A vizsgálat elsősorban az állományi szintre irányul, de a kutatási terület elhanyagoltsága miatt nem kerülhet el a szitokszókat tartalmazó érzelmkifejező mondatok, a szitkozódások vizsgálata sem. Így két kérdéskör vár tisztázásra:

A) A szitkozódások mivoltának, típusainak, funkciójának és nyelvi sajátosságainak feltárása;

B) A szitokszóvá válás folyamatának és okainak feltárása: hogyan, milyen körülmények között és mikor történt meg a vizsgált szócsoporthoz tagjainak jelentés-elhomályosulása, s ennek következtében/ezzel együtt szitokszóvá válása.

3. A vizsgálat anyagának körülhatárolásakor figyelembe kell venni, hogy szitkozódásaink „egy része állandósult szókapcsolat, más része a nyelvalkító fantázia pillanatnyi improvizációja” (NéprLex. III. 81), „részben alakilag közelállnak a szólásokhoz, részben lélektanilag és stilisztikailag is, mert a hirtelen való felindulás a képzeletnek nagy részt enged a nyelvalkító fantázia működésében” (MsgNr. III. 408). A szitkozódásoknak a szólásokkal való rokonságát elveti O. NAGY GÁBOR (Mi a szólás? 4), s a teljes szemantikai egységet alkotó állandó szókapcsolat voltukat hangsúlyozza. Másutt — a frazeológiai egységekről szólva — megállapítja, hogy a szitkozódások a nyelvi klisék közé tartoznak az üdvözlésekkel, az udvariassági formulákkal stb. együtt. Ezek közös jellemzője, hogy előregyártott elemekként, készen bukkannak fel tudatunkban (l. Abriss einer funktionellen Semantik 85).

A nyelvi klisékhez sorolt üdvözlések, udvariassági formulák, jókívánságok, káromkodások és átkozódások az áldással, az esküvel és az imával együtt a varázsigével mutatnak rokonságot, s a szómagia körébe vonhatók. A szitkozódások egy része tartalmilag és formailag is az átokkal hozható kapcsolatba, legalábbis ami eredetüket illeti; kezdeteik a ráolvasásokhoz kapcsolódnak. Ma már azonban a klisékhez sorolt területek „a mindennapi nyelvhasználat sztereotip formulái... Bizonyos beszédhelyzetekben elvileg mindenki használja őket, de semmiképp sem mágikus funkcióban”. (Pócs ÉVA: A magyar ráolvasások 12)

Az előbbieket alapján vizsgálati anyagként a szitkozódások azon csoportját vehetjük csak figyelembe, amelyek sztereotip formulák, vagyis amelyek többé-kevésbé változatlan formában, társadalmi érvénnyel hosszú idő óta használatosak indulatos beszédhelyzetben, s ki kell rekesztenünk a mágikus funkciójú, valamint az improvizatív jellegű szitkozódásokat.

4. Az így nyert vizsgálati anyagot azonban tovább szűkíthetjük, hisz a szitkozódás fogalmába soroltuk az egyes funkcionálisan különböző formákat: az átkozódást, a káromkodást és a szidalmat. A betegségnevet tartalmazó szitkozódások tipikusan az átkozódások közé tartoznak, eredetükben rontóigék. A betegségnevet tartalmazó átkozódások közül is csak azokat vehetjük figyelembe, amelyekben a betegségnév eredeti jelentése elhomályosult, vagy elhomályosulóban van. Ennek alapján csoportosíthatók:

A) Az első csoportba azok a szitokszóvá vált betegségnevek sorolhatók, amelyeknek betegségnévi jelentése a köznyelvben elhomályosult, s ma már csak szitokszóként használatosak. Két alcsoportjuk van:

a) Az eredetileg fekélyes (bőr) betegséget jelölő *fene, franc, iz, rosseb, süly*;

b) Az eredetileg 'epilepszia' jelentésű betegségnevek: *frász, nyavalya(törés), nehézség, kórság, rossz*.

B) Szitokszóvá vált betegségneveink második csoportjába azok a szavak tartoznak, amelyek indulatos beszédhelyzetben elhomályosult jelentéssel használatosak, de van 'valamilyen betegség' jelentésük is: *guta, görcs, nyavalya, tályog*.

C) A harmadik csoportot az analógiás jelenségek adják: alkalmilag szitokszóvá vált betegségnevek (jelentésük indulatos beszédhelyzetben sem homályosult el): *himlő* stb.; illetve a betegséget kísérő tünetek átkozódásszerű használata: *Gebedj meg!*

5. Az így körülhatárolt anyag feldolgozását két oldalról végezhetjük el: egyrészt a szitkozódásokat mint állandósult szókapcsolatokat vizsgáljuk: tisztáznunk kell a szitkozódások mivoltát, típusait, funkcióját, s mivel ezek „hagyományos, bármikor felhasználható kész mondatok” (MMNyR. II. 10), így mondattani vizsgálatot is igényelnek: a megszerkesztettség és a beszerkesztettség vizsgálatát, s meg kell néz-

nünk, mi a helyzetük ezeknek a különféle szerkesztettségi fokú elemeknek az összetett mondatban, illetve magának a szövegnek ábrázoló menetében.

A másik oldalról történetileg kell végigkísérni a jelentéselhomályosulás okait és folyamatát, hiszen valamennyi tárgyalandó szitokszóvá vált betegségnév közös saját-sága, hogy szitokszói természete közvetlenül betegségnévi jelentéséből fejlődött ki, függetlenül attól, hogy mi volt a szó ezt megelőző jelentése. Némelyik szó esetében ez az eredeti jelentés kiavult a nyelvből (*fene, franc*), más esetben egy korábbi jelen-téshez kapcsolódik szitokszóként (*kórság*), illetve él szitokszóként is, betegségnév-ként is (*guta*).

Mindez szükségessé teszi, hogy a tárgyalandó betegségnevek teljes jelentés-történetét tekintsük át: figyelembe veendő a szó eredeti jelentése, származékainak (legalábbis elsődleges származékainak) összefüggése, az egyes jelentések felbukkaná-sainak ideje, a jelentésváltozást előidéző gondolkodásbeli, történeti—művelődéstör-téneti okok, ezek nyelvi hatása és az analógiás jelenségek (I. BENKŐ LORÁND: Nytud-Ért. 83. sz. 92—7).

6. E feldolgozásmódhoz igazodik a módszer: a konkrét adatok széleskörű össze-gyűjtése, egybevető elemzése, belső természetük szerint való csoportosítása, a nyelvi anyag beállítása tárgyi-kultúrtörténeti összefüggésekbe, vagyis a vizsgálandó anyag belső természetének megvilágítása, s ezáltal a jelentéselhomályosulás történeti mecha-nizmusának feltárása.

7. A feldolgozandó források kiválasztását a vizsgálat célja és módszere hatá-rozza meg: mivel az anyag feldolgozása elsősorban szótörténeti jellegű, főként a nyelvtörténeti vizsgálatok klasszikus forrásaira támaszkodhatunk, ezek adatai kor-puszként és egybevető anyagként is használhatók. A feldolgozandó források szem-pontjából fontos kritérium az adatok hitelessége, s az, hogy bizonyítsák, mai szit-kozásaink sztereotip volta, betegségneveink egy részének jelentéselhomályosulása történeti fejlődés eredménye; így elsősorban jogi jellegű szövegeket vehetünk figye-lembe, a boszorkányperek jegyzőkönyveit (KOMÁROMY ANDOR, SCHRAM FERENC), valamint az Erdélyi magyar szótörténeti tár megjelent köteteit. Régebbi szépiro-dalmi alkotásokból óvatosan idézhetünk, viszont a XIX. századtól a szépirodalmi-példák nagy száma bizonyíthatja a szitkozódások sztereotippá válását.

8. A szitokszókat úgy határoztuk meg, hogy ezek olyan *durva, átkozódó, szí-dalmazó, káromló szavak és kifejezések, amelyek érzelemerkifejező funkcióban, indulat-jelölő szerepben társadalmi érvénnyel használatosak*. A nyelvi sajátságok összegzése-skor e meghatározást tartjuk szemünk előtt, miközben vizsgáljuk, hogyan illeszkednek be szitokszóvá vált betegségneveink a szitokszók rendszerébe; s jelentéselhomályosu-lásuk mikor, milyen körülmények hatására következett be.

9. A szócsoport közös fejlődési saját-sága, hogy tagjainak szitokszói szerepe, elhomályosult jelentése egy korábbi 'valamilyen betegség' jelentésből természetes úton alakult ki. A mai magyar nyelvben jellemző rájuk, hogy korábbi betegségmeg-nevező funkciójuk az irodalmi nyelvben eltűnt; erre az ÉKSz. stílusminősítései utal-nak. A szótár e szavak nagy részét betegségnévként elavultnak (*fene*) vagy régiesnek (*franc, kórság, rosseb*) jelzi; nyelvrétegbeli használatukra jellemző, hogy népnyelviek (*franc, frász, nehézség, nyavalya, süly*), vagy éppen csak egy-két nyelvjárásban élnek (*íz, süly*); esetleg a bizalmas nyelvhasználatban 'valamilyen betegség' jelentéssel is élnek (*guta*), kisebb részük a köznyelvben betegségnévi funkciót is hordoz (*tályog, görcs*). Szitokszóként stílusminősítésük durva vagy bizalmas, vagyis a választékos nyelvhasználatban nem fordulhatnak elő.

Az eredeti jelentés elhomályosulásában és az érzelmkifejező szerep kialakulásában több tényező együttes hatását láthatjuk.

10. 1. A szitokszók közös sajátága, hogy eredetileg olyan fogalomjelölő szavak voltak, amelyek használatát a nyelvi tabu korlátozta. Ennek lényege: „*Objekt eines Sprachtabu ist alles, was aus religiösen oder abergläubischen Gründen ehrfürchtig gescheut oder gemieden werden msus*” (HAVERS: Neuere Literatur zum Sprachtabu 24).

10. 2. A nyelvi tabu — amely szerint egyes szavak, kifejezések használata a nyelvi közösség számára veszélyes, és ezáltal tilos — szerepet játszott az egyes betegségek, főként a fekélyes, a konvulzív és a hirtelen halállal vagy bénulással járó betegségek elnevezésében: ezek nevét nem szabad kiejteni, mert kimondásukkal a betegséget okozó rossz szellemet mintegy odaidézik. S itt kapcsolódik össze a nyelvi tabu jelensége a népi betegségfelfogással, amely szerint minden kórnak külső oka van. A népi betegségképzelés az idők folyamán többszörös változáson ment keresztül, de ezek legmélyén ott maradt és hatott a démonhit. Ennek ékes bizonyítéka, hogy betegségről — főleg fekélyes betegségről — szólva a nép elhárító formulákat használ: „Befelé mentem Andráshoz, de már az ajtóban találtam. Felhúzta előttem az ingujját, s a felső karján itt (a karján mutatja) *«neki legyen mérve!»* ilyen kelés volt” (Nyr. III, 82); „*Kühöz legyem mérve vagy neki legyem mérve!* Ezt kell mondani olyankor, mikor az ember valami seb, fekély, daganat nagyságát, helyét a testén mutatja meg. E babonás mondás elűzi, távoltartja (a kőre hárítja) az illetőtől a szóban forgó bajt.” (SzamSz. I. 554, a kő a.).

10. 3. A betegségek nevében — legalábbis a népi felfogás szerint benne van azok eredete is: pl. *csinálmány*, *rontás*, *tétemény* stb. A démonisztikus felfogás szerint a betegségdémon neve egyben a betegség neve is. A vizsgált szócsoporthoz szemléletesen bizonyítja ezt a tényt a *rossz* (a démon helyettesítő neve), jelentése egyrészt 'valamilyen (főleg fekélyes vagy konvulzív) betegség', másrészt 'rossz szellem, lidérc, boszorkány'. Az *íz* betegségnév is eredetileg a betegséget okozó rossz szellem neve volt (l. TESz.).

A betegségdémonok létét, vagy legalábbis a bennük való hitet néphagyományunkban ma már alig lehet kimutatni, de az egybevető vizsgálatok azt mutatják, hogy egyes betegségnevek: a már említett *íz*, az összetett *hagymáz* mindkét eleme, s a *dög* 'pestis' a démonhit hatására utalnak. A korábbi néprajzi irodalom, elsősorban IPOLYI ARNOLD ebbe a kategóriába sorolja még a *fene*, *guta*, *nyavalya*, *döbröc* ~ *dobroc*, *csoma* ~ *csuma* stb. (vö. Magyar Mythologia² I. 96—103) betegségelnevezéseket is. Ezek betegségdémon-jelentését szótörténeti adatok nem bizonyítják, feltehetően másodlagos keletkezésűek a szintén a nyelvi tabuval magyarázható *eszi*, *leli*, *töri* a ... frazeológiai egységekből, illetve a középkori világképből származó *elviszi* (*vigyen el!*) az *ördög* szerkezetből. Erről a szemléletről tanúskodnak a konvulzív betegségek elnevezései is: épp a nyelvi tabu miatt a valódi betegségnév helyett egyéb módon kellett őket megnevezni: vagy általánosított a megnevezés: *nehézség*, *kórság*; vagy idegen szó: *nyavalya*; illetve ezekkel alkotott jelzős szerkezetek: *nehéz nyavalya*, *nehéz kórság*, *nehéz betegség*.

Némileg más jellegű a fekélyes betegségek elnevezése, bár a nyelvi tabu hatását itt sem zárhatjuk ki. A dermatológia körébe tartozó betegségek neveiről BERDE KÁROLY (A magyar nép dermatológiája) nyomán megállapíthatjuk, hogy ezek eredetileg elsősorban tünettani elnevezések voltak, a szó klasszikus értelmében. Mint BERDE írja: „minden folytonossági hiány és minden nedvező, pörkös vagy hámfosztott bőrelváltozás *«seb»*” (i. m. 81). Ezekhez a tünettani kórjelzésekhez tesznek különféle jelző-

ket, amelyek a betegség természetére vagy éppen eredetére utalnak. Így jött létre morfológiai áttagolódással a *rosseb* < rossz seb, a *fene* < fene seb, *franc* < francvar 'francia var'.

A *sűly* (és alakváltozatai) a betegségnek a nézőre gyakorolt hatását mutatja: a *csomó* a jellegzetes tünet (l. a *sűly* megfelelőit a rokon nyelvekben); a *tályog* (és alakváltozatai) — BERDE KÁROLY adatai alapján a *falt*, a *göb*, a *csomó*, a *gennyhólyag*, *seb*, *fekély* körébe tartozó betegségeket nevez meg.

11. 1. A tabu alá tartozó, és emiatt később szitokszóvá vált szavak fontos jellemzője továbbá az is, hogy a jelentésfejlődés bizonyos fokán ezeknek az ősi tabu miatt pejoratív hangulatú szavaknak a jelentése metaforikusan kitérült, fogalomjelölő szerepüket elveszítették, s indulatkifejező szóvá váltak. A vizsgált szócsoporthoz sajátosságát az átokformulában kapja meg.

11. 2. Az átok — a szómagia elve alapján — a beszélő hite szerint teljesülni fog. Az átok (eredetileg rontóige) — használata szintén tabu volt — célja: vagy közvetlenül a kimondott szó hatására támaszkodva, vagy felsőbb lények segítségét is igénybe véve a másik embernek valami kárt tenni, főképp — ez a boszorkányperek alapján látható — megbetegíteni.

Az átok eredeti funkciójának elhomályosulása tette lehetővé, hogy a nyelvtörténeti fejlődés során érzelmkifejező mondatokká váljanak, s legyen belőlük átkozódás: érzelmkifejező mondat.

Az átkozódások — eredetük következtében is — zárt szerkezetűek, formulák, vagyis grammatikai felépítettségük szigorúan meghatározott; az állandósult szókapcsolatok közé tartoznak, tagolt, szerkesztett mondatok, vagy tagolatlan mondatok; kommunikatív értéküket tekintve: felkiáltások.

11. 3. Az átkozódás mondategységként állva nem válik szerves részévé a bekezdésnek, bár a környezetében álló mondatok közül egyik-másikkal szorosabb lehet kapcsolata: közöttük grammatikailag átalakított logikai viszonyt, főleg okadó magyarázó és mellérendelést találunk; értelmét „kívülről” kapja, a beszélő és az ábrázolt valóság közötti érzelmi viszonyt jelzi, a beszélő szubjektív belenyilatkozása a szövegbe. Így — DEME LÁSZLÓ szavaival élve — szupraszegmentális kommunémák, melyeket a frazeológiai szakirodalom kommunikatív frazeológiai egységeknek, kommunikatív formulának nevez.

11. 4. Az összetett mondategységben lévő átkozódást ugyanezek a tulajdonságok jellemzik: beékelődik mondategységbe, de nem válik annak szerves részévé. „Szélső helyzetű” tagmondatként viselkedik, mint a mondatok és a szerves beszédelemek: kifelé mutat mondategységből. Beékelődő természetével van kapcsolatban névmás-szerű és összekapcsolt határozóféle használata is. Az indulatszókval való rokonságára utal az, hogy szorosabb kapcsolata lehet az összetett mondategység valamelyik mondategységével; ekkor az átkozódásban megnyilvánuló érzelm alapját, okát kapjuk: kapcsolata egy másik mondategységgel vagy okadó magyarázó vagy következtető mellérendelés. E viszonyt az átkozódás érzelmkifejtő mivolta indokolja.

A tagolt, érzelmkifejező mondategységként álló átkozódás az összetett mondategységben lehet abszolút vagy relatív főmondat is, ilyenkor a neki alárendelt mondatával okhatározói viszonyban áll. Mint tagolt, szerkesztett mondatnak kifejezheti valamelyik mondatrészét is tagmondat, ez mondat mivoltából s nem érzelmkifejező jellegéből következik. Ilyen esetekben az átkozódás a neki alárendelt mondatával egy tömböt alkotva ékelődik be a mondategységbe.

Ha az átkozódás az összetett mondategység egyik mondategységével sem kerül kapcsolatba — hasonlóan a bekezdésben is — szerepe mondatközi: a beszélő szubjektív viszonyulását jelzi az objektív valósághoz.

Érzelemkifejező jellegével van összefüggésben, hogy a formula redukciója gyakran bekövetkezik, s a nyelvileg hiányos mondat a tagolatlan szómondattá válás útjára lép.

12. 1. Betegségneveink vizsgálata során tekintettel kell lennünk a magyar orvosi nyelv fejlődésére is, hiszen orvosi terminológiánk változása nagy mértékben hozzájárult a vizsgált szócsoporthoz tartozó tagjai nagy részének a köznyelvből történt kiavulásához.

12. 2. A magyar orvostudomány hivatalos nyelve — mint mindenütt Európában — nagyon sokáig a latin volt. Ez összefüggött azzal, hogy orvosi gyakorlatot a hivatalos egyház képviselői végeztek, bár a néphitben a *tudósok, javasok, bűbájosok* gyógyító tevékenységének is vannak nyomai. Az egyház által végzett orvosi tevékenységből a XIII. század második felében kiválik a sebészet, s átmegegy a világi gyógyítók kezébe: borbélyok, hóhérok, vándorsebészek kapnak engedélyt gyógyításra. Működésük — a népi gyógyászat, a tudósok, javasok, bűbájosok tapasztalataira építve, s gyakorlatukban is átvéve a népi terminológiát — sikeresen megőrizte a régi betegségnevek nagy részét.

A borbélyok, vándorsebészek képzése céhekben történt; a céhszabályzat szerint a borbélyoknak tudniuk kellett sebeket és fakadékokat gyógyítani, szépen eret vágni, csonttörést forrasztani, kelevényeket ellátni. Egy borbélyvizsga jegyzőkönyve erről a tudásmennyiségről ad hírt: „(Tatai János) ... az előtte álló Sceletonban lévő csontokat kit kit a maga tulajdon nevével nevezvén renddel elő számlála hol és minemű fitzomodások, törések és más egyéb kézzel gyógyítani szokott kölső nyavalyák adgyák elől magokat” (A magyar orvosi iskola mesterei 13). Ezek a borbélysebészek voltak igazából a népi gyógyítók mellett a köznép orvosai, s tevékenységüknek is tulajdonítható, hogy a fekélyes, illetve a szemmel látható tünetekkel járó betegségek nevei fennmaradhattak. Tapasztalataikat felhasználva képzett orvosok kezéből kerültek ki a XVI—XVIII. század orvosi könyvei — LENCSÉS GYÖRGY, FRANKOVITH GERGELY, MELIUS PÉTER, BEYTHE ANDRÁS, majd PÁPAI PÁRIZ FERENC tollából származó, legtöbb esetben ún. füveskönyvek —, s az említett századokban ezek a könyvek adják a gyakorlati gyógyítás alapját. E művek célját PÁPAI PÁRIZ *Pax Corporisa* tárja elének: „Nem akartam én itt az ebben tudósoknak értelmeket megfogni, nem is azoknak írom, hanem a házi cselédes gazdáknak és gazdasszonyoknak és az igyefogyott szegényeknek, kiknek nincsen mindenkor kezek ügyében értelmes orvos, kiváltképpen falukon, ahol hamarébb talál segédet a beteg barom, mint a beteg ember” (PaxC. 1984. 15).

E munkák hatása az orvosi nyelvben korlátozottan érvényesült, betegségelnevezéseik nem hatoltak fel a hivatalos szakszókincsbe, hisz a XVII. századig az orvosképzés hazánkban is latin nyelvű volt, s ezután is csak a sebészet oktatása folytatható magyarul.

12. 3. Az alapvetően latin nyelvű orvosi terminológián csak a természettudományos nyelvújítás változtatott. A mozgalom lelkes élharcosa, BUGÁT PÁL, bizonyítva, hogy nyelvünk alkalmas a tudományos orvosi irodalom művelésére, fáradhatatlanul gyártotta műszavait, s — mint a NyRef. (307) írja — „BUGÁT minden áron újat akart, SZENCZI MOLNÁR és PÁRIZ PÁPAI hasznavehető műszavai feledésbe merülvén, a nyelvújítás megindultával újat vettek fel, ezek azonban a természettudományi és főként orvosi nyelvünket »elundokították», s közben a hagyományos terminológia kiavult az orvosi nyelvből. A folyamat eredményeként a mai orvosi szaknyelv jellemzője: „... az orvosi szókincs egyes részei, a terminus technikusok szakmai zsargonszókká vált műszók, a természettudományos nyelvújítás (főként Bugáttól

alkotott) kifejezései, köznyelvi szók sajátos jelentésárnyalattal és ezek zsargonszerű változatai.” (HORVÁTH MÁRIA: Nyr. XCII. 264).

12. 4. A vázolt folyamat nagyban elősegítette egyes betegségneveink szitokszóvá válását: az ellatinosodott s nem a hagyományos terminológia alapján visszamagyarított orvosi nyelvből kikopva eredeti jelentésük elhomályosult, a betegségnév a köznap használatból eltűnt, s átokformulában való használata következtében lett belőle szitokszó. Ez magyarázza, hogy a *görcs*, a *guta*, és a *tályog* kivételével ’betegség’ jelentésük elavult, s csak a népnyelv, egy-két nyelvjárás ismeri a szócsoport tagjainak eredeti jelentését.

13. Szitokszóvá vált betegségneveink ’*valamilyen betegség*’ → ’*elhomályosult jelentéssel szitokszó*’ jelentésváltozásában külső és belső okokkal számolhatunk. Az első a társadalmi, gondolkodásbeli viszonyokkal magyarázható: ide sorolható a *betegségnevé* → *átokformula része* → *szitokszó* fejlődés; ez a néphit változásával járt együtt. E változást erősítette a belső ok: a magyar orvosi szaknyelv létrejötté, a természettudományos nyelvújítás hatása.

A betegségnévből keletkezett szitokszók indulatjelző szerepben ma is élnek, mintájukra nyelvünk későbbi korszakaiban bekerült betegségnevek — elsősorban idegen eredetű, de jelentésükben a bemutatott kategóriákba tartozó elnevezések — szinte megjelenésükkkel egy időben szitokszóvá válhattak: pl. a *frász*.

Ezzel van összefüggésben szinonimitásuk is: bár a tünetetani megnevezések lehetőségét teremtettek egy-egy jelentésegységen belül a rokon értelművé válásra, a teljes szinonimitás a különböző jelentésű szavak között — azonos funkcióban: érzelmki-fejezőként — a jelentéselhomályosulás következménye: az eredeti motiváció eltűnt.

14. Újabb kérdés a szitokszóvá válás ideje. Az elhomályosult jelentésű szitokszói használatra mutató példák a XVII. század harmadik harmadától adathatók, de döntő többségükben XVIII. századiak. S nem is nagyon tehető ennél sokkal korábbra a jelentéselhomályosulás ideje, annak ellenére sem, hogy e szavak — mint durva szók — írásbeli előfordulása nemigen volt lehetséges: l.: 1845/1966.: „Bende a hongyűlés éventi ülései ellen / Tiltakozék, kérdvén: minek azt a sok *f...* törvényt?” (Arany János: Elveszett alkotmány. Összes költeményei 1338.)

S még egy ok, ami a szitokszóvá válás időpontját — a vizsgált szócsoport esetében — a XVIII—XIX. századra teszi: a magyar boszorkányperek jegyzőkönyvei 1529—1768 között keletkeztek, s ezekben a betegségnév átkokban, rossz kívánságban fordul elő, hatásukban a mondó hisz. Így ennél korábban nem homályosulhat el a jelentésük: az átokmondás e korban büntetendő cselekmény.

A tendencia ma is folytatódik: néhány esetben az átokformula redukciójával keletkezett mondatzó még nem alakul ki: a *görcs* és a *tályog* mondatzóként még nem él, kapcsolatuk a ’betegség’ jelentéssel nem szakadt meg.

15. Mi lehet a célja és az értelme a szitokszók kutatásának? Ezt BENKŐ LORÁND-nál pontosabban aligha lehet megfogalmazni: „Számos kultúrtörténetileg fontos fogalomkör szóanyagának monografikus feldolgozása is komplexebb szótani—etimológiai vizsgálatokat igényelne; ezek elkészülte még igen sok újat adhatna elmúlt korok társadalmi, gazdasági, műveltségi, politikai viszonyainak megismerése számára, s jelentékenyen gyarapíthatná a gondolkodás fejlődéséről szóló ismereteket is” (Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. NyttudÉrt. 89. sz. 23).

IRODALOM

- A mai magyar nyelv rendszere I—II. Budapest, 1961.
 A magyar orvosi iskola mesterei. Budapest, 1969.
 BENKŐ LÁSZLÓ: Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Budapest, 1980. 5—13.
 BENKŐ LORÁND: A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálata tükrében. In: Ált. Nyelv. Tan. VIII. Nyelv és társadalom. Budapest, 1972. 11—27.
 BENKŐ LORÁND: Az etimológiai kutatások újabb fejlődése Magyarországon. In: Az etimológia elmélete és módszere. NytudÉrt. 89. sz. Budapest, 1976. 15—27.
 BERDE KÁROLY: A magyar nép dermatológiája. A bőr és betegségei népünk nyelvében, hiedelmében és szokásaiban. Budapest, 1940.
 DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971.
 GALGÓCZI LÁSZLÓ: Szitokszóvá vált betegségszavaink. Magyar Nyelv LXXVII, 188—196.
 GALGÓCZI LÁSZLÓ: Állandósult szókapcsolataink egy csoportjának grammatikájához. Magyar Nyelvőr CVIII, 184—194.
 GRYNÁEUS TAMÁS—HOPPÁL MIHÁLY: Népi gyógyászat. In: Magyar néprajzi lexikon III. Budapest, 1981. 725—727.
 HAVERS, WILHELM: Neuere Literatur zum Sprachtabu. Akademie der Wissenschaft in Wien, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungberichte, 223. Band, 5. Abhandlung. Wien, 1946.
 HEGEDŰS LAJOS: Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez. Magyar Nyelvőr LXXX, 101—113.
 HORVÁTH MÁRIA: Megfigyelések az orvosi nyelvhasználat köréből. Magyar Nyelvőr XCII, 263—271.
 IPOLYI ARNOLD: Magyar mythológia I—II. 2. kiadás. Budapest, 1929.
 T. LOVAS RÓZSA: A társalgási nyelv. In: Nyelvünk a reformkorban. Budapest, 1955. 435—497.
 MÉSZÖLY GEDEON: Adalékok a káromkodásnak és büntetésének történetéből. Nép és Nyelv IV, 87—99.
 O. NAGY GÁBOR: Mi a szólás? MNyTK. 87. sz. Budapest, 1954.
 O. NAGY GÁBOR: Abriss einer funktionellen Semantik. Budapest, 1973.
 PÓCS ÉVA: A magyar ráolvasások. Kandidátusi értekezés (kézirat). Budapest, 1981. MTAK. Kéziratár.
 SCHRAM FERENC: Boszorkányok, boszorkányság Magyarországon. In: Magyarországi boszorkányperek III. Budapest, 1982. 13—112.
 SOLYMOSSY SÁNDOR: Névmágia. Magyar Nyelv XXIII, 83—97.
 SZEMERKÉNYI ÁGNES: Káromkodás. In: Magyar néprajzi lexikon. III. Budapest, 1980.
 TOLNAI VILMOS: Szólások. In: A magyarság néprajza III. Budapest, é. n. (1935) 397—433.
 ZLINSZKY ALADÁR: A névvarázs. Magyar Nyelv XXIII, 100—109.

BEITRÄGE ZUR UNTERSUCHUNG UNSERER SCHIMPFWÖRTER IN BEZUG AUF KRANKHEITSBEZEICHNUNGEN

LÁSZLÓ GALGÓCZI

Die ungarischen Schimpfwörter als Untersuchungsgegenstand wurden in der Linguistik lange Zeit vernachlässigt. Will man die reiche Wortgruppe in einer Monographie aufarbeiten, ist dazu die Erläuterung von zwei Fragen notwendig:

A) die Erschließung des Wesens, der Typen, der Funktionen und der linguistischen Eigenschaften von Schimpfwörtern

B) die Übersicht der Ursachen der Entwicklung von Krankheitsbezeichnungen zu Schimpfwörtern: wann und wie verloren sie an ihrer Bedeutung und verwandelten sich dadurch in Schimpfwörter.

АСПЕКТУАЛЬНАЯ ПОЗИЦИЯ ИНТЕГРАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ

ЙОЖЕФ КРЕКИЧ

1. Прежде чем приступить к изложению позиции так называемой «интегральной целостности», нам придется выяснить, что подразумевается под денотатом глагола. Денотатом глагола Р. М. Гайсина считает *ситуацию*, которая состоит из несубстанциональных и субстанциональных элементов. Несубстанциональные элементы ситуации — это процесс, факт, или событие (т. е. *действие и время*); субстанциональные элементы — это те лица и предметы, которые участвуют в ситуации, или в действии.¹ Применяя вышеизложенное к русским глаголам совершенного вида, мы свели денотат, т. е. ситуацию глагола к трем существенным компонентам: 1. *ко времени*, 2. *к действию* и 3. *к аспектуальному актанту*. Если в значении глагола СВ семиологически релевантным становится *время*, тогда мы говорим о временно-предельных глаголах, если *действие* — тогда о количественно-предельных, и если *аспектуальный актант*, тогда речь идет о качественно-предельных (по-иному: результативно-предельных) глаголах.

1.1. В значении любого перфективного глагола обнаруживаются, как правило, все три компонента ситуации. В зависимости от соотношения и взаимодействия самого глагола и конситуации (вербального и ситуативного контекста) в позиции интегральной целостности на первый план выдвигается либо определенное *время* действия, либо определенное *количество* действия, либо определенное *качество* (определенный результат) действия.

2. Чтобы лучше выяснить сущность намеченной нами темы, считаем необходимым задержать свое внимание на вопросах функционально-семантических категорий *локализованности/нелокализованности* действия во времени, *монотемпоральности/политемпоральности* проявления действия, *узкой/широкой* локализованности действия во времени. А. В. Бондарко понимает политемпоральные действия, неприуроченные к одному узкому отрезку времени (к одной ситуации), как нелокализованные.² В этом отношении мы придерживаемся мнения М. А. Шелякина, который утверждает, что действия даже при своем политемпоральном проявлении не выходят за рамки временной локализации³. Не противоречит взглядам М. А. Шелякина дихотомия Ю. С. Маслова, который различает «узкую» и «широкую» локализованность действия во времени. Под узкой локализованностью он понимает прикрепленность действия к конкретному моменту или узкому отрезку времени, а под широкой локализованностью — чисто темпоральное значение, отнесение действия к сфере настоящего, прошедшего или будущего⁴. Вполне очевидно, что монотемпоральные действия *узко* локализованы во времени, а политемпоральные — *широко*. Под *монотемпоральным действием* Шелякин разумеет такое действие, которое осуществляется «в один какой-нибудь соотносимый момент времени».

Политемпоральными он называет действия, неприуроченные к одному соотносимоу моменту времени. Сюда относятся те *повторяющиеся* и *длительные действия*, которые нельзя прикрепить к одному узкому отрезку времени. В связи с этим стоит обратить внимание на то, что «время длительности непрерывного действия и длительности повторяющегося действия изоморфно»^{5,6}.

3. Интегральная целостность русских глаголов совершенного вида осуществляется либо *комплексивно*, либо *суммарно*.

3.1. Интегральная целостность осуществляется *комплексивно*, когда отдельные части (акты) действия объединены в одно целое либо определенным количеством *времени* (см. 3.1.1), либо определенной мерой (определенным количеством) *действия* (см. 3.1.2.). В комплексивно-фактическом значении выступают чаще всего глаголы делимитативного, пердуративного, пердуративно-финитивного, сативно-аугментативного способов действия и реже результативно-предельные глаголы.

3.1.1. В позиции интегральной целостности делимитативные глаголы способны отдельные акты действия (единичные проявления какой-либо деятельности) с помощью временных интеграторов (реже и без них) объединять в одно целое. Образованные от мультипликативных основ делимитативы обладают способностью соединять раздробленные акты мультипликативных действий воедино, и прикреплять их — передавая монотемпоральные действия — к одному узкому отрезку времени:

«*Позевал* (ср. *зевнул* несколько раз), потянулся и встал: пора было в кварталы идти» (Б. Васильев. Самый последний день, 263).

Делимитативный глагол в позиции интегральной целостности с помощью временных интеграторов (*полторы зимы всего-то, годов восемь, полгода, дней пять, на своем веку, двадцать четыре годочка всего* и т. п.) интегрирует отдельные акты (проявления) какого-либо действия и приурочивает их — передавая политемпоральное действие — к одному большому (широкому) отрезку времени:

«*Полторы зимы побегал всего-то, а вы меня на других ревизором!*» (В. Шукшин. Беседы при ясной луне, 299). «— Помочь надо хорошим людям. Да и ты *погулял*, Гринька. Хватит, однако. Сколько уж? *Годов восемь?*» (В. Шукшин. Любавины, 81). «Пишет, что, мол, *поработаешь полгода* по плотницкой части, а там в нашей области выдадут тебе новую книжку» (М. Шолохов. Судьба человека, 65).

Глаголы пердуративного и пердуративно-финитивного способа действия наблюдаются чаще всего в позиции интегральной целостности. Акциональные интеграторы (*с месяц, два с половиной года, почти всю зиму, четыре года* и т. п.), указывая на определенное время проявления политемпорального действия, объединяют отдельные части, акты действия в одно целое. По мнению А. Дебруннера, пердуративы с временным акциональным показателем соответствуют греческому комплексивному аористу: „Fälle wie poln. przeżył (perfektiv!) 2 lata w Polsce a potem umarł, er verlebte 2 Jahre in Polen und starb darauf entsprechen einfach dem griech. komplexiven Aorist”⁷. Речь идет о комплексивном политемпоральном действии, когда действие глагола прикрепляется к одному широко локализованному временному плану:

«В окопах *два с половиной года просидел*, не подав рапорта» (А. Толстой. Хожение по мукам, III. 120.) «В общей сложности *почти шесть лет прошагал* он по солдатским дорогам» (Ч. Айтматов. Прощай, Гульсары! 302). «Анатолий

же *отработал* на севере по вербовке *пять лет и два года отсидел* за нарушение паспортного режима — он жизнь видел» (В. Шукшин. Дебил, 156).

Если в значении делимитативов и пердуративов *время* является семиологически релевантным компонентом ситуации, то в значении результативно-предельных глаголов оно оказывается лишь второстепенным, нерелевантным. В значении результативно-предельных глаголов на первый план выдвигается аспектуальный актант (либо объект, либо субъект действия). В окружении результативно-предельных и сативно-аугментативных глаголов иногда встречаются временные интеграторы типа *«за пять лет»*, *«в эти два дня»*, *«в течение лета»*, употребляемые при указании на промежуток (отрезок) времени, в течение которого совершилось (или совершится) интегрированное временными рамками действие глагола СВ.

С аксиологической точки зрения можно полагать, что такие временные интеграторы указывают на прагматическое время, т. е. на время исполнения чего-либо желаемого или нежелаемого, на время достижения положительного или отрицательного результата действия. Говорящий (или субъект) инволвирован положительно (1) или отрицательно (2) либо в цели действия (*„Telosinvolvement“*), либо в самом действии с положительным (3) или отрицательным эмоциональным знаком (4). Положительная или отрицательная инволвированность подчеркивается *всем ситуативным контекстом*, в состав которого включаются и вышеприведенные временные конструкции:

(1) *«За два студенческих года я узнала город лучше, чем за всю последующую жизнь, когда для таких долгих прогулок уже не хватало времени»* (В. Кетлинская. Здравствуй, молодость, 343). *«За эти три недели я стал необычайно популярен в квартире»* (А. Арбузов. Мой бедный Марат, 154). *Михаэль. «А Эрика за этот год очень похорошела, стала очень интересной»* (Н. Артемюк. В. Санина. В гостях, 115). *«И вот после смерти родителей я за два года сдал экстерном девять классов»* (А. Арбузов. Годы странствий, 66).

(2) *«Я за эти семь дней обессилел, все дела забросил, работа из рук валится, я вновь Карягиным становлюсь!»* (А. Афиногенов. Волчья тропа, 67). *«Вы удивительно успели постареть и подурнеть в эти девять лет, уж простите эту откровенность»* (Ф. Достоевский. Подросток, 105).

(3) *«Зрелище не представляло для меня ничего нового. Я вдоволь нагляделся на него в течение лета»* (Б. Пастернак. Охранная грамота, 234).

(4) *«Навоевался за свой век предостаточно и утомился душой страшно. Всё мне надоело, и революция и контрреволюция»* (М. Шолохов. Тихий Дон, IV. 333). *«Сколько я насмотрелась за двадцать лет своей медицинской службы санитарской!»* (А. Корнейчук. Платон Кречет, 119).

Здесь еще необходимо отметить, что конструкция *«за два месяца»* может воспроизводиться и в окружении глаголов НСВ, стоящих в позиции повторительного значения:

Мария Ивановна. *«А я? Постарела?»* Трофимов. *«За два месяца?»* Мария Ивановна. *«Не скажи. Бывает. Женщины иногда стареют за один день. С горя»* (С. Алешин. Главная роль, 210).

3.1.2. Интегральная целостность осуществляется комплексивно, когда отдельные части (акты) действия объединены в одно целое *определённым количеством действия*: измеряется не время, а мера и количество действия. В окружении таких глаголов наблюдаются наречия, составляющие их вербальный, или семиологически релевантный контекст (*много, немало, за пятерых, достаточно, сколько, столько* и т. п.). Сюда примыкают сативно-аугментативные

глаголы типа *набегаться* (1) и глаголы, значение которых в зависимости от вербального контекста осложняется аугментативным (увеличительным) оттенком, например, финитивные глаголы, оформляющие в сочетании с местоимением «*свое*» аугментативно-финитивное значение (2). Развившие в себе аугментативное значение делимитативы (3) тоже могут обозначать широко локализованные действия, интегрированные при помощи количественных интеграторов (*много, немало, за десятерых, достаточно* и т. п.):

(1) «— Э — эх, и я ведь *немало наплакалась* у постели муженька моего покойного, но видите живу все-таки, человек много вынести способен» (Л. Немец. Траур, 120). «Самгин *достаточно* *насмотрелся* на чудаковатых людей и был, уверен, что чудачество — ставка на внимание, нехитрая игра в оригинальность» (М. Горький. Жизнь Клима Самгина, II. 169). Багров. «Тихо. Молчи. И отдыхай. Ты *за пятерых* *наработалась*» (Л. Зорин. Транзит, 486).

(2) «Вот — Кирилл, по всему видать, еще думает воевать, а ты на меня грешил. Нет, браток, я *свое отвоевал*, наелся этого добра по самую завязку» (М. Шолохов. Тихий Дон, IV. 302).

(3) «Что ни спроси ее, она обо всем знает: *поездила, поглядела за десятерых*» (В. Шукшин. Последний срок, 425). «*Много поработал* товарищ Мате в этом районе» (Ф. Шанта. 20 часов, 305). «Я в юности *немало повозился* со стогами сена и был удивлен, что обычное волглое, оно так быстро загорелось» (Н. Грибачев. День и две ночи, 153).

3.2. Суммарно осуществляется интегральная целостность, когда множительные интеграторы указывают на определенное (считанное) число, на сумму конкретных фактов. В суммарно-фактическом значении выступают чаще всего одноактные и результативно-предельные глаголы. Обнаруживается «асимметрия языкового знака»⁸, когда глагол, выражающий обычно единичное, конкретное действие, обладает способностью воспроизводить в своем окружении множительные интеграторы (*дважды, пять раз* и т. п.), придающие ему противоположное значение: единичность переходит во множественность.

3.2.1. Одноактные глаголы оформляют монотемпоральное суммарное значение; их акты действия приурочены к одному узкому временному плану, одной ситуации:

к «Шорох смолк; немного погода *дважды звякнуло* в комнате для прислуги стекло» (Л. Немец. Вина, 393). «Он *прыгнул* *разу десять* не быстро, подпуская к себе собак, и наконец, выбрав направление и поняв опасность, приложил уши и понесся во все ноги» (Л. Толстой. Война и мир, 288). «Пароход *трижды прогудел* и отчалил, и Василий, уезжая, по-прежнему стоял на палубе и кажется, всё так же никуда не смотрел и ничего не видел» (В. Распутин. Василий и Василиса, 231).

Возникает вопрос, способны ли оформить суммарное значение и начинательные глаголы. В позиции интегральной целостности могут теоретически фигурировать лишь точно-начинательные глаголы, образованные от мультипликативных основ, так как лишь они способны развивать в себе, кроме начинательной функции, и точно-одноактную функцию:

«Кобыла пошла нехотя, *два раза заржала* (ср. *проржала*) прикликая жеребенка» (М. Шолохов. Тихий Дон, III. 182).

Можно предположить, что к выражению интегральной целостности более приспособлены русские одноактные глаголы типа *крикнуть, прокричать*.

В некоторых словарях протяженно-одноактные глаголы с приставкой *про-* фигурируют как видовые пары производящих глаголов. Это, по мнению

М. А. Шелякина, невозможно, так как суммарное значение протяженно-одноактных глаголов не синонимично ограниченно-кратному значению не-совершенного вида: «Здесь нельзя употребить 'два раза куковала' вместо 'два раза прокуковала', но ср. возможность взаимозамены членов видовых пар во фразе 'он два раза говорил ей одно и то же' и 'он два раза сказал ей одно и то же'»⁹.

В сербохорватском языке, если нет соответствующего одноактного глагола речи или звуковых явлений, используются в суммарно-фактическом значении точно-начинательные глаголы с мгновенно-одноактной функцией:

«Из-за речки слышалась кукушка. Она *два раза прокуковала* обычным криком, а потом захрипела, заторопилась и запуталась» (Л. Толстой. Анна Каренина, 178). = „*Za gječicom oglasi se kukavica. Zakuka dvaput običnim glasom, onda promukne, požuri se i zaplete*” (255. Перевод Степана Краньчевича).

3.2.2. Результативно-предельные глаголы осуществляют интегральную целостность чаще всего *суммарно*, определенным количеством, или суммой конкретных фактов: сводятся к единству конкретные факты, направленные на многократное достижение результата, реализующегося в одном и том же аспектуальном актанте (либо в объекте, либо в субъекте действия). А. В. Бондарко обращает наше внимание на один из вариантов обобщенно-фактического значения «при слабой реализации признака событийности и возможном сближении с нейтральной функцией». . . «Вариант обобщенно-фактической функции с дополнительным элементом ограниченной кратности соотносится (в плане конкуренции видов) с 'суммарным' вариантом конкретно-фактической функции СВ»¹⁰. В таком случае могут конкурировать друг с другом формы СВ и НСВ, способные входить в парные отношения. К сказанному необходимо добавить, что замена возможна лишь при подходящем ситуативном контексте. При ситуационном типе цепи (наступление: наступление: наступление и т. п.) конкретных фактов используется только форма СВ:

«Он *привстал* на цыпочки и звучно, *три раза расцеловал* Евгения» (Д. Голубков. Недуг бытия, 289).

Суммированные множительными квантификаторами (*два раза, трижды, пять раз* и т. п.) действия относятся чаще всего к одной ситуации, имеют узкое местоположение во времени:

«Смотря на нее, *прочитал* (ср. *прочитывал*) я несколько раз сие место в бессмертной Энеиде, которая была у меня в руках» (Н. Карамзин. Письмо русского путешественника, 92). «Священник *трижды благословил* (ср. *благословлял*) венчанных и *крижды возгласил* (ср. *возглашал*) 'славою и честию', и венчальные свечи были задуты разом — чтоб супругам и жить вместе, и умереть вместе» (Д. Голубков. Недуг бытия, 217).

Сумма, или органиченное количество конкретных фактов может быть объединено в одно целое общим аспектуальным актантом (объектом или субъектом), в котором результируются действия, приуроченные к одному широкому временному плану, к двум, трем или нескольким ситуациям:

«За всю женатую жизнь он всего *два или три раза приласкал жену*» (В. Шукшин. Письмо, 230). Больной. *Дважды я поступил* (ср. *поступал*) так в своей жизни» (А. Арбузов. Счастливые дни несчастливого человека, 189). «Впрочем, Б. *встретил* (ср. *встречал*) его *два раза*, но в таком жалком виде, что сострадание еще раз взяло в нем верх над отвращением» (Ф. Достоевский. Неточка Незванова, 194). «Он *два раза испытал* (ср. *испытывал*) это страшное мучительное чувство страха смерти, конца, и теперь уже не понимал его»

(Л. Толстой. Война и мир, 354). За год до недорода *Мавра Фетисовна забеременела семнадцать раз*» (А. Платонов. Происхождение мастера, 223).

Замена, например, невозможна, если глагол СВ (*ударить*) имеет точно-результативное значение, а глагол НСВ (*ударять*) обозначает фреквентативное или раздробленное действие, подобное действию мультипликативных глаголов:

«И Шульгович *несколько раз* изо всей силы *ударил* себя ладонью по груди» (А. Куприн. Поединок, 16).

3.2.3. Глаголы *распределительного способа действия* осуществляют интегральную целостность достижением итогового результата: подсчитывается общая сумма (общее количество) поочередных актов действия. В данном случае, как указывал А. В. Исаченко, приставка *пере-* сообщает глаголу оттенок поочередности отдельных актов¹¹. Действие субъекта распространяется *на все однородные аспектуальные актанты*, выраженные либо винительным множественного числа (со значением accusativus affectivus, асс. effectivus, асс. ассертивус), винительным единственного числа (выраженным собирательным существительным), с + творительным падежом или именительным пациентивным. Все эти конструкции сочетаются с совокупным местоимением *весь*, которое указывает на общее число аспектуальных актантов. В зависимости от ситуативного контекста акты действия имеют либо узкое (1), либо широкое (2) местоположение во времени:

(1) «Дети *перечеловались со всеми*, гувернеры и гувернантки раскланялись и вышли» (Л. Толстой. Война и мир, 658). «Я *их всех перецеловал*, и пошел к их батюшке» (Н. Карамзин. Письма русского путешественника, 76). «Волк видит, бояться нечего: на просторе *перерезал всё стадо*» (Л. Толстой. Лгун, 30).

(2) «Папа *целыми днями читает, всю библиотеку в госпитале перечитал, и городскую тоже*. Он даже Гегеля прочел и Канта» (Н. Евдокимов. Ожидание, 70). И не его ли *сёстры* еще прежде того *все перемерли, все четыре младенчика*, почти-то на глазах твоих?» (Ф. Достоевский. Подросток, 379).

4. В заключение нам хотелось бы указать на то, что в статье мы сосредоточили наше внимание на самых существенных типах употребления аспектуальной позиции интегральной целостности. До сих пор в грамматиках русского языка значением интегральной целостности рассматривалась только суммарная функция глаголов СВ.

4.1. В зависимости от типа интеграторов, мы различаем три способа осуществления интегральной целостности: 1) суммирование множительными квантификаторами; 2) объединение отдельных актов действия в одно целое временными интеграторами; 3) сведение актов действия к единству интеграторами меры, или количества.

4.2. Итак, глаголы СВ способны выявлять не только суммарно-фактическое значение, но и комплексивно-фактическое, рассматриваемые нами как две разновидности частной видовой позиции интегральной целостности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гайсина Р. М. К вопросу о специфике значения глагола. — Известия Акад. наук СССР. СЛЯ, т. 41, 1982, № I, с. 60.
2. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст. — Ленинград: «Наука», 1971, с. 60.
3. Шелякин М. А. Приставочные способы глагольного действия и категория вида в современном русском языке. — Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора фил. наук, Ленинград, 1972, с. 11.
4. Маслов Ю. С. К основаниям сопоставительной аспектологии. — В сб.: Вопросы сопоставительной аспектологии. I. Ленинград, 1978, с. 20—21.
5. SCHELJAKIN M. A. Der Gebrauch der Aspekt- und Tempusformen des Indikativs in der russischen Sprache. — Fremdsprachenunterricht, Heft 3, S. 109.
6. Шелякин. М. А. Там, же 1972, с. 11.
7. DEBRUNNER A. Rezension: Koschmieder Erwin. Zeitbezug und Sprache. Ein Beitrag zur Aspekt- und Tempusfrage. Leipzig und Berlin, G. B. Teubner, 1929. VI. u. 86 S. — Indogermanische Forschungen 48., 1930, S. 93.
8. Милославский И. Г. Вопросы словообразовательного синтеза. — Москва: Издательство Московского университета, 1980, с. 230.
9. Шелякин М. А. Об одном значении глагольной приставки *про-* в русском языке. — Вопросы русской аспектологии, II. Тарту, 1977, с. 143.
10. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. — Ленинград: «Наука», 1983, с. 166.
11. Исаченко А. В. Грамматической строй русского языка в сопоставлении с словацким. — Часть вторая, Братислава, 1960, с. 289.

AZ INTEGRÁLT TOTALITÁS SZEMLÉLETI JELENTÉSPÓZÍCIÓJA

KRÉKITS JÓZSEF

Az orosz befejezett szemléletű igék a totalitás jegyét minden körülmények között megőrzik. A perfektív igéknek ezt az általános jelentését sem a közvetlen, sem pedig a közvetett (illetve szituatív) kontextus nem képes megváltoztatni.

Az orosz nyelv befejezett igéi meghatározott idejű, meghatározott mennyiségű és meghatározott minőségű cselekvést rögzítenek. Ennek megfelelően az integrált totalitást és háromféleképpen valósítják meg: 1. szorzó, 2. idő- és 3. mennyiségi kvantifikátorok segítségével.

A SZÓLÁSOK ÉS KÖZMONDÁSOK SZEMANTIKAI JELLEMZŐI

R. MOLNÁR EMMA

1. A frazeológiai egységek kutatásának eredményeképpen eddig leegyezteltműbben a szemantikai struktúrák körvonalai rajzolódnak ki, ugyanis egyrészt definíciójuk, másrészt rendszerezésük elsősorban szemantikai szempontú. A magyar frazeológiai kutatásban jelentéstani aspektusú megállapításokat összegző, rendszerező megjegyzéseket O. NAGY GÁBOR tett,¹ továbbá lényeges elméleti támpontokat ad Károly Sándornak jelentéstan-elméleti munkája.² Az elődöket idézve BALLYt kell említenünk (ezt teszi O. NAGY GÁBOR is idézett munkájában), aki felismerte a kötött szókapcsolatokat mint típust, és megállapította, hogy e kapcsolatokban a szavak elvesztik önállóságukat, egymástól nem választhatók el, és csak egy meghatározott összefüggésben van új értelmük.³ BALLY szerint ilyen extrém típusok között számos átmeneti jelenség létezik, amelyeket nem lehet sem klasszifikálni sem meghatározni. Később O. NAGY GÁBOR azt is megállapította a frazeológiai egységekkel kapcsolatban, hogy a bennük lévő szavak jelentésüket oly nagy mértékben elveszítették, hogy csak így együttesen van jelentésük¹ (71. l.) Felosztásában, szemantikai megközelítésű rendszerezésében fontosnak tarthatunk egyes általa elkülönített típusokat, pl. vannak olyan szókapcsolatok — írja —, amelyekben egyetlen olyan szó sem fordul elő, mely a szókapcsolat összjelentésével összefüggne, pl. *zsákbamacskát árul*; *zsindeley van a háztetőn*; vannak olyanok, amelyekben olyan szó is előfordul, amely más összefüggésben nem használható (régebben anorganikus fejleménynek nevezi. Mi a szólás? 24. l. az én megjegyzésem — Rné) pl. *hajítófát* sem ér, *farkasszemet* néz; vannak olyanok, amelyek két részre bonthatók, s az egyik alkotóelem motiválatlan, pl. *tejben, vajban fürödni* csak az egyik rész érthető, a másik indokolatlan kiegészítésnek hat; s végül a 4. típust azok a szókapcsolatok alkotják, amelyekben az alkotó szavak egy kivételével szokásos jelentésüket megőrizték; pl. *elinná az utolsó ingét is*.¹

Más megközelítésben a parömiológiai kutatások eredményeként különböző szintek kutatását ajánlja és gyakorolja Krikmann, amelyek közül az egyik a „tisztá szemantikai” szint, mely vizsgálat a szólások jelentését tartja legfontosabbnak.⁴

A megkísérelt, több szempontú felosztásban THEA SCHIPPAN is első helyre teszi a szemantikai elvet, másodikra a grammatikait, majd a kontextológiai... Igaz, megjegyzi, hogy a frazeológiai egységek szavakat helyettesíthetnek, amennyiben a szavak helyét a szintaktikai struktúrában elfoglalják. Pl. *Sie gab ihm einen Korb* ('kosarat adott neki'). Ez azonban nem jelenti nála azt, hogy minden frazeológiai egységet lehet egy szóval helyettesíteni, vagy hogy a frazeológiai egység és az ekvivalens szó jelentéstaniilag azonosak lennének. Megjegyzi továbbá, hogy nem lehet formális úton lexikális alkotórészek jelentésére felosztani a frazeológiai egységek jelentését. Tulajdonképpen olyan összjelentést hordoznak, amelyen jelentéselemekből tevődnek össze. Az összekapcsolás azonban nem azonos módon terjedt ki a frazeológiai egység alkotóelemeire, mint szabad használatkor⁵ (Lásd i. m.).

A szólások jelentésstruktúrájának felvázolásakor nem téveszthetjük szem elől azt a fontos megállapítást, hogy a szókapcsolaton mint egységes egészen ment végbe a jelentésváltozás. Hogy speciálisan miképpen alakult a sorsuk, azt itt abból az aspektusból vizsgáljuk, amely összefügg a szótári és alkalmazott változatuk rendezési elveivel.

Így:

A) strukturális-szemantikai és

B) funkcionális-szemantikai szempontú

elemzéssel. Az elsőt a szótári, állományi alak jelentéstani tulajdonságait értjük (jelenleg ez a vizsgált témánk szólásokra és közmondásokra egyaránt vonatkoztatva), a másodikon pedig az alkalmazott változat szemantikai viselkedésformáját (ez egy másik dolgozat témája volt)⁶.

2.1. Strukturális-szemantikai szemponton azt értem, hogy a különböző nagyságrendű grammatikai struktúrában állandósult szólások, közmondások⁷ hogyan rendszerezhetők, minősíthetők szemantikailag. Először a szólások majd a közmondások szótárból vett, állományi alakját vizsgáljuk.

A szólásglosszéma ekvivalens szóval helyettesíthető. Pl. *Ebestől-macskástól* = 'mindenestől'⁸ (O. N. G. 157./63.). *„Ebül is, kutyául is, komondorul is”* — 'rosszul' (O. N. G. 158./74) stb. A jelentése nem egyezik meg az alkotó szavak jelentésével, új. A szólásglosszéma és ekvivalense is azonos formában toldalékolható, a mondatban azonos jelentésértékkel, de eltérő stílusértékkel szerepelhet a szólás és a megfelelője. A szólásglosszémának valamilyen körülményt kifejező jelentéstartalma van — ezt a mondatban betöltött szerepéből adódóan hozta magával ti. határozó lehetett állandósulása előtt is a mondatban, és most is az. Vannak a szólásglosszémával alakilag teljesen megegyező, de egyes lexémákból alkalmilag szerkesztett és nem szólás jelentésű nyelvi egységek, melyeket egyszerű használatra fogalmaz a beszélő, de ezek nem szólások. Pl. Elővette a *szűr alól* a nyulat (a köznyelvből). Ugyanez szólásként: *„Tudod-e, hogy elkezdte az oldalbarúgásokat amúgy szűr alól”*⁹ vagyis 'alattomban'.

A szólásszintagmák többsége ekvivalens szóval helyettesíthető, de van közöttük olyan is, amelynek jelentése nem szó-ekvivalenssel, csak másik szókapcsolattal fejezhető ki megközelítőleg pl. *„szent heverdel napok”* = 'munkátlanul töltött napok' (O. N. G. 183./691.). *„Eső után nőtt gomba”* = 'gyors karriert csinált, de hitvány ember' (O. N. G. 240./295.).

A jelentésük nem egyezik meg az alkotó szavak jelentésével, legalábbis többségében nem. Akadnak közöttük olyanok, amelyben a szókapcsolatból az egyik szó megőrizte eredeti jelentését. Pl. *„ép bőrrel”* = 'sértetlenül; bántatlanul' (O. N. G. 105./1236.); *„ritka madár”* = 'nagy ritkaság' (O. N. G. 455./108.).

A mondatban, mint láttuk a szólásszintagma bármilyen mondatrész lehet — az igei állítmányt kivéve — ezért azoknak a mondatrészeknek a jelentése „sugárzik” beléjük, amelyeket névszóval fejezhetünk ki, azaz többnyire nominális jelentéstartalom, vagyis megnevezés, tulajdonság, mennyiség. Ezeket ugyan szófajok jelentéseként tartjuk számon, de mivel a kérdéses szókapcsolatok mondatban állandósultak és jelentésüket is, meg szerkezeti formájukat is ott kapták, a megközelítés iránya is lehet itt a „nagyobbról” a „kisebb” felé haladva. Pl. *„kerékszegre járó”* = 'kicsapongó életű' (O. N. G. 352./790.). *„napnyugati keréskedő”* = 'tolvaj: naplemente után lopni jár' (O. N. G. 353./801.). Az első példának a jelentése valamely tulajdonság kifejezése, azaz melléknévi 'kicsapongó'; a másiké 'tolvaj' főnévi jelentés, mégsem lenne helyes azonosítani egy-egy szófajtaival. A nemzetközi szakirodalomban egészen

közkeletű a frazeológiai egységek, (ezen belül az idiómák) szófajok szerinti csoportosítása, s a magyarban a legtöbb szófaji csoportnak megvan a képviselője a szólások között⁸ (i. m. 13.), de csak bizonyos nagyságrendig. A szólásszintagma ebbe a nagyságrendbe tartozik, de, mivel minőségileg új alakulat —: vagyis alakját, szerkesztettségét tekintve nem lexéma, hanem szintagma, és jelentése sem egyezik az egyes lexémák jelentésével, új nyelvi egységként kell számon tartanunk. Valamely régi nyelv állapotban összetevő lexémái névszók voltak, és a közöttük keletkezett grammatikai viszony alapján úgy állandósultak, hogy az a névszói tulajdonság magasabb szerkesztettségi fokon és új jelentéssel jár. Az új jelentése lehet valamely szó jelentésének szinonimája. Szemantikai sajátosságukat expresszív stilisztikai értékük is motiválja.

A szólásmondat szerkezetéből, az előzőektől eltérő nagyságrendjéből következik, hogy jelentését tekintve is sokszínű. A tömondattól a többszörösen összetett mondatig az alábbiak szerint rendezhetők jelentés tekintetében:

- a) teljesen új jelentésűek,
- b) részben kapnak új jelentést,
- c) régi jelentésük megmarad, csak kiegészül.

a) Teljesen új jelentés hordozói lehetnek a szólásmondatok bármely mondatösszetételben és szerkesztettségben, azaz egyszerű vagy összetett formában. Ezt a csoportot nevezi O. NAGY GÁBOR tulajdonképpeni szólásnak¹⁰ (Mi a szólás? i. m. 7.). A jelentésük megfejtéséhez történeti elemzés révén juthat el az ember (ilyen tulajdonságúak: a glosszéma és szintagma nagyságrendű szólások is kevés kivétellel!) Pl.: „*Szorít a kapca*” = ’kínos helyzetbe, bajba jut’ (O. N. G. 332./237), „*Felhúzza a nyúlcipőt*” = ’futni kezd’ (O. N. G. 511./276.). „*Beleszalad a magzag vmibe*” = ’meghiúsul, csődöt mond’ (O. N. G. 457./152.). „*Kákán is csomót keres*” = ’ott is hibát keres, ahol nincs’ (O. N. G. 314./33.). „*Rátöri a kórót (kórét)*” = ’elszánja magát vala mire’ (O. N. G. 381./1566.). „*Esőből csurgó alá megy*” = ’kisebb bajból úgy kerül ki, hogy nagyobb éri’ (O. N. G. 180./665.). „*Aki hátul marad, húzza be az ajtót*” = ’nem törődöm vele, mi történik a halálom után’ (O. N. G. 38./210.). „*Azt hiszi, hogy övé a diófaig*” = ’nagyon elbízta magát, mindent megenged magának’ (O. N. G. 143./161.). „*Amit főzött, egye meg*” = ’megcsinálta a bajt, viselje a következményét’ (O. N. G. 222./941.). „*Legyen lúd, ha kövér*” = ’nem vitatkozom tovább’ (O. N. G. 447./856.). „*Se kovásza kenyérének, se víze malmának*” = ’ügyefogyott, gyámoltalan ember’ (O. N. G. 384./1644.). „*Van kosara, de nincs bogara*” = ’semmije sincs, mégis nagyol’ (O. N. G. 383./1606.). stb.

Bármilyen nagyságrendűek, jelentésmagyarázatuk, értelmezésük szintén mondatlaltörténet. Az egyszerű mondatok között némelyiknek szó ekvivalense van. Ezt a típust nevezi O. NAGY GÁBOR ígét is tartalmazó, és egészében is igei jelentéstartalmú szólásnak.

- „*Megüti a bokáját*” = ’megjárja’ (90./841.)
- „*Kötélnek áll*” = ’beleegyezik’ (392./1852.)
- „*Bakot lő*” = ’téved, hibázik’ (66./145.)
- „*Adja a bankot*” = ’nagyképűsködik’ (69./236.)

b) Részben új jelentésű szólásoknak azokat nevezhetjük, amelyek ismét nagyságrendtől függetlenül tartalmaznak olyan lexémát vagy más nyelvi elemet, amelyek eredeti jelentésükben fordulnak elő a szólásmondatban, s ez a jelentésmagyarázatból egyértelműen kitűnik. Van azonban olyan részük is, amely átvitt jelentésű, s így együtt adják a szólásjelentést. Pl.:

„*Árnyékának se vétettem*” = ’semmit sem vétettem neki’ (O. N. G. 53./622.).

A „nem vétettem” tagadó formájú igei állítmány jelentése megmarad, csak a másik lexéma, az „árnyékának” átvitt jelentésű, ez adja a szólásjelentést, azáltal válik mássá, mint amit a szavak egyenkénti jelentése eredményezne.

Vagy:

„*Ha két éjszaka összeragadna, azt is végigaludná*” = ’nagyon sokat tud v. szeret aludni’ (O. N. G. 167./324.). Összetett mondat, a főmondat állítmánya tartja meg jelentését a „*végigaludná*”. A szólás többi része átvitt jelentésű („*ha két éjszaka összeragadna*”) értelmezhető így: ’sokát tud. v. szeret’ ti. aludni.

Ilyen még:

„*Huncut volt még a bábád is*” = ’nagyon huncut vagy’ (62./24.). „*Irigylik a bajuszát*” = ’irigykednek rá’ (66./129.). „*Árnyékától is fél*” = ’nagyon gyáva, fél’ (53./627.). „*Türelem, baráttánc*” = ’légy türelmes, türtőztessd magad’ (74./368.). „*Megunja a dicsőséget*” = ’végeképp megun valamit’ (142./136.).

„*Eltűnik a balfenekén*” = ’megszégyenülve elmegy’ (68./204.). „*Nem adná egész Bánátért*” = ’semmiért sem adná’ (69./235.). „*Elmehetsz Baranyába ecetet darálni*” = ’nincs rád szükség, elmehetsz’ (71./288.). „*Szent a béke*” = ’vége a haragnak, most már kibékülünk!’ (79.518.). „*Ha a csúszó rajta ülne, akkor is ellopnák*” = ’olyan tolvajok, hogy semmit sem lehet tőlük megőrizni’ (134./437.). „*Megenném már a szép asszony főztjét*” = ’nagyon megéheztem’ (55./676.).

Az ide sorolható szólások jelentése sokkal könnyebben megfejtethető, mint az előző csoporté, a teljesen új jelentésű szólásoké. Érdemes észrevennünk, hogy az igei (v. névszói) állítmány fordul elő legtöbbször eredeti jelentésben. (Nem a témához kapcsolódik és másféle vivő következtetés, de ismét egy bizonyíték arra, hogy uralja a mondatot jelentésanilag is az állítmány.)

c) A harmadik szóláscsoport szemantikai jellemzője, hogy a szólást felépítő lexémák egyike megtartja eredeti jelentését, de ki is egészül egy rövidebb vagy hosszabb egységgel. Az előzőleg besoroltaktól elkülöníthetjük, de a határ nem olyan éles közöttük, főleg a b) csoporttal mutat hasonlóságot. Ide tartoznak a szóláshasonlatok, amelyek rendszerint nyomósítást, fokozást fejeznek ki, és ilyenkor a mellékmondati rész közlésbeli tartalmát tekintve nagyon, igen’ jelentésűek.

Pl.: „*Szegény, mint a templom egere*” = ’koldússzegény’ (669./312.) azaz nagyon szegény, igen szegény.

Az első tagmondat jelentésével közlünk egy információt, ez tökéletesen érthető a hallgató számára, a nyomósítást kifejező második mondatrész nem ad több információt, csak valamilyen képpel járul hozzá a megértéshez, ezzel többé vagy kevésbé a fantáziát is aktivizálja. Néha több, néha kevesebb fantáziára van szükség a hasonlat megértéséhez. Pl. „*Be van rúgva, mint az ágyú*” = ’teljesen elázott’ (37./171.). „*Éhes, mint a farkas*” = ’nagyon éhes’ (196./240.). „*Fehér, mint az alabástrom*” = ’gyönyörű fehér’ (40./259.). „*Piros, mint az alma*” = ’szép piros’ (42./306.). „*Reszket, mint a kocsonya*” = ’nagyon reszket vki’ (373./1340.). „*Kapkod, mint Bernát a mennykőhöz*” = ’fűhöz, fához kapkod’ (81./584.). „*Szidja, mint a bokrot*” = ’kíméletlenül szidja’ (91./855.). „*Se íze, se büze, mint a dobronaki gánicának*” (’galuskának’) = ’ízetlen, rossz (étel)’ (147./268.) stb.

Gyakran előfordul, hogy gúnyos színezete van a szóláshasonlatnak, és ilyenkor az egész kifejezés épp az ellenkezőjét jelenti annak, amit az előtag a maga eredeti értelmében jelent. Pl.: „*világos, mint a vakablak*” = ’éppen nem világos, hanem nagyon is érthetetlen’ (710./69.). „*Annyit (úgy) ért hozzá, mint a tyúk az ábécéhez*” = ’egyáltalán nem ért hozzá, fogalma sincs róla’ (691./2.). „*Szereti, mint kecske a kést*”

= 'egyáltalán nem szereti' (343./540.). „*Várja, mint hegypásztor a kutyát*” = 'nem várja, nem örül neki' (210./613.). „*Örül, mint akinek a háza ég*” = 'kétségbe van esve' (675./483.). „*Erős, mint a krajcáros pipa*” = 'hamar eltörik, nem tartós' (558./590.) stb.

Az is előfordul, hogy a mellékmondati rész — esetleg ha nem szóláshasonlat — akkor valamelyik tagmondat, sajátos jelentéstöbblettel gazdagítja a másik tag értelmét. Pl.: „*Úgy beszél, mintha vasvillával lökné*” = 'félvállról, foghegyről beszél' (716./237.).

A hasonlító mondategység nem fokozza a másik értelmét, hanem kiegészíti. Arra utal, hogy dobja a szót, vagyis itt a *vasvillával* és *lökné* konkrét jelentése segít megérteni, hogy nem választékos, körültekintő, hanem odavetett beszédről van szó.

Ilyenek még:

„*Úgy (fekszik) áll v. ül, mint egy darab fa*” = 'mozdulatlanul, szótlanul, érzéketlenül fekszik; áll v. ül' (187./8.). „*Úgy jön-megy, mint a forgószele*” = 'dühösen jár le s föl' (218./837.). „*Úgy él, mint hal a vízben*” = 'remekül, vígan, gondtalanul él' (261./108.). „*Úgy bánik vele, mint a hímes tojással*” = 'nagyon óvatosan, vigyázva bánik vele, nagy becsben tartja' (676./513.) stb.

Lényegében a szóláshasonlatok jelentéstani szempontból nézve valamennyien ebbe a csoportba sorolhatók, a felsorolt különbségekkel.

Más, nem szóláshasonlat értékű, és nem is mindig összetett mondat formájú szólások is tartoznak ide. O. NAGY GÁBOR „toldalékos szólásnak” nevezte azt a csoportot, amelybe szervesen oda nem tartozó rész is kerülhet, mintegy kiegészítésül pl.:

„*Baj van Köpecen*” = 'nincs rendjén a dolog, vmi bökkenője, hibája van a dolognak' (389./1777.). A „baj van” pontos információ, ehhez csak afféle tréfásan hozzákapszolt szó a „Köpecen”; esetleg azt fejezi ki, hogy azért olyan nagyon nem kell megijedni, nem olyan súlyos ez a baj.

„*Itt a kezem, nem disznóláb*” = 'kezemet adom rá, s amit én kézfogással megpecsételek, azt meg is tartom' (358./353.). „*Baj van Bagoson, elégett Borzás*” = 'nagy a baj' (64./83.) Jelentéstöbblettel mintegy kiegészíti az egyik mondategység a másikat (a szóláshasonlatok között is volt ilyen). Pl.: „*Annyi a bolhája, hogy ha egyet megöl, száz jön a temetésére*” = 'tele van bolhával' (91./872.). „*Hol jársz itt, ahol a madár se jár*” = 'hogyan kerülsz ide, mi szél hozott erre?' (455./106.). „*Amennyit az megivott, egy malmot is el lehetne vele hajtani*” = 'sok bort, sok szeszes italt megivott világéletében' (464./341.). „*Egy szót se szólt, azt is halkán mondta*” = 'némán hallgatott' (644./1022.) stb.

A közmondások jelentésszerkezete szinte megegyezik a szólásmondatokéval. Mondat nagyságrendűek, s mint ilyenek vagy teljesen eltérnek jelentés tekintetében az őket alkotó szavak jelentésétől, azaz mondattá rögzülve egész újat jelentenek, vagy csak részben jelentenek újat, vagy egyáltalán nem elvont jelentésűek, hanem szó szerint értendő az az igazság, tapasztalat, amit szájhagyomány útján továbbörökítettek. E csoportnak különösen a tartalma fontos, ez pedig a parömiológiai kutatás körébe tartozó szempont. Ez utóbbi tér el leginkább a szólások jelentésszerkezetétől.

a) Az első csoportba sorolható közmondások hasonlóan leginkább jelentés tekintetében azokhoz a szólásokhoz, amelyet „tulajdonképpeni szólásnak neveznek”. Ezek pl.: „*Kutyából nem lesz szalonma*” = 'a rossz természet ellen nehéz küzdeni' (O. N. G. 209./2300.). „*Vén darázs is megdöngja a mézeskörté*” = 'idősebb férfiak is szeretnek csinos nők körül legyeskedni' (138./16.). „*Dobbal nem lehet verebet fogni*” = 'nem helyes kifecsegnünk terveinket, mert könnyen megghiúsulnak' (146./253.). „*Kés, kanál nincs csördülés nélkül*” = 'megesik a házastársak között, hogy olykor

összezőrdülnek' (355./865.). „*Nem mind arany, ami fénylik*” = 'nem minden értékes, nem minden jó, ami annak látszik' (51./570.). „*Aki borzas, azt kell simítani*” = 'akkor kell támogatni, vigasztalni vkit, amikor bajban van' (101./1134.) stb.

Megjegyezhetjük, hogy ezeknek a közmondásoknak valóságos, tehát szó szerinti jelentésük is szentencia, valamilyen konkrét jelentéstartalmat is közöl, s erre még akkor is oda kell figyelniünk, ha az átvitt jelentés hordozza azt az igazságot, amit a közmondással közölni akarunk. Pl.: a köznyelvből konkrét jelentéssel. *Kés, kanál összezőrdül, ha óvatosan használjuk akkor is*, tehát 'nincs csőrdülés nélkül'.

b) Csak részben jelent újat, a szó szerinti jelentéstől csak részben tér el a közmondások egy csoportja. Mivel mondatok a közmondások, vagy egy mondatrész, vagy — ha összetett mondat — egy mondategység szerepelhet eredeti jelentésben.

Pl.: „*Aki verekedni akar, könnyen talál botra*” = 'civakodásra, veszekedésre könnyű ürügyet találni' (102./1157.). A verekedési szándék a mellékmondatban megfogalmazódik. A főmondat jelentése az 'ürügyet talál' = „botra talál” pedig átvitt jelentésű is. Úgy fogalmazhatnánk, hogy az összetett mondat főmondata konkrét és átvitt jelentésben — és az egész közmondás, vagyis a mondategész átvitt és konkrét jelentésben is előfordulhat.

Ilyenek még:

„*Ki egyet büntet, százat téríthet meg*” = 'ha a bűnöst megbüntetik, annak mások számára is javító hatása van' (110./1388.). „*A baj nem áll meg háromig*” = 'ha valami kellemetlenség történik az emberrel, azt más bajok is szokták követni' (65./103.). „*Maga kárán tanul az ember*” = 'akkor látja az ember, hogyan kerülhetne volna el a kárt, amikor már megesett a baj' (334./301.). „*Kinek szíve telve, megnyílik a nyelve*” = 'a túlradó érzelmek közlékennyé, beszédessé teszi az embert' (643./974.).

c) A szó szerint értendő szentenciák tartalma egyértelmű közlés, figyelemztetés, tehát valamilyen tapasztalat rögzítése.

Pl.: „*Álomban, szerelemben nincs lehetetlenség*” = 'a szerelmes ember éppoly meglepő tettekre képes, mint amilyen valószínűtlenek olykor az álmaink' (43./336.). „*Nézd meg az anyját, vedd el a lányát*” = 'aki nősülni akar, számíthat rá, hogy olyan lesz a felesége, amilyen a leány anyja' (47./458.). „*Jó bornak, jó embernek eredetét ne keresd*” = 'ha jó a bor, nem fontos, hogy hol termett, ha becsületes az ember, nem fontos, hogy milyen származású' (97./1023.). „*Aki eladja, annak olcsó, aki veszi, annak drága*” = 'az eladó mindig többet szeretne kapni, a vevő pedig kevesebbet adni az áruért' (169./371.). „*Ha ellenséget akarsz szerezni, adj kölcsön*” = 'kölcsönadásból, kölcsönkérésből gyakran támad ellenségeskedés' (171./479.).

A közmondások jelentését így vázolhatnánk összegzésül:

a) csoport   átvitt jelentés

b) csoport   átvitt jelentés + konkrét kontaminációja

c) csoport   konkrét jelentés

A közmondások jelentésszerkezetének megismerése révén arra is fény derül, hogy egyes mondat alakú szólások és közmondások között nincs olyan nagy különbség, nem áthághatatlan közöttük a távolság; mint láttuk az a) és b) csoport jelentésszerkezte a szólások jelentésszerkezetével rokon.

Összegezve: a szólások és közmondások szemantikai tulajdonságait megállapíthatjuk, hogy bár átvitt jelentéstartalmúak az őket alkotó lexémák jelentéséhez

viszonyítva, nem függetlenek tőlük teljes egészében, átmeneteket, fokozatokat figyelhetünk meg közöttük. Ez érvényes a „szótári alakra” vagyis a nyelvi szinten lévő változatra is, a jelentésbeli mozgékonyág az alkalmazott változat élő, és a nyelvi szintre ható tulajdonsága. A konkrét jelentésben előforduló lexémák és átvitt jelentésűek keveredése is lehet az a fokozat, amelyben a dialektikus fejlődés tettenérhető, ezekben a „zárt”; „állandó” nyelvi szerkezetekben: vagyis megfigyelhetjük, hogy konkrét jelentésből hogyan váltak átvitt jelentésűvé — illetve hogyan vált új jelentésűvé az egész szerkezet.

IRODALOM

1. O. NAGY GÁBOR: Abriss einer funktionellen Semantik, Bp. 1973. 7—17, 70—108.
2. KÁROLY SÁNDOR: Általános és magyar jelentéstan, Bp. 1970. 391—94.
3. CH. BALLY: *Precis de stylistique*, Genève 1905. ch. La Phraséologie.
4. VOIGT VILMOS: Új jelenségek a szőláskutatásban, MNy 1975. 408.
5. SCHIPPAN, THEA: Einführung in die Semasiologie. Leipzig, 1972.
6. R. MOLNÁR EMMA: Irodalmi nyelvi szint és frazeológia, Bp. 1988. in.: A magyar nyelv rétegződése 691.
7. R. MOLNÁR EMMA: A szőlások grammatikai tulajdonságai Nyr. 105. 1981. 339—347.
8. O. NAGY GÁBOR: Magyar szőlások és közmondások, Bp. 1966 (utalásként O. N. G. rövidítés, lapszám/(sorszám))
9. ARANY JÁNOS: Levelezése íróbarátaival. Összes művei, Bp. 1888—1889. I—II. 112.
10. O. NAGY GÁBOR: Mi a szőlás? MNyTK. 87.

DIE SEMANTISCHEN EIGENSCHAFTEN DER REDEWENDUNGEN UND SPRICHWÖRTER

EMMA R. MOLNÁR

Untersucht man die semantischen Eigenschaften der Redewendungen und Sprichwörter, ist festzustellen, daß sie zwar im Vergleich zur Bedeutung ihrer Lexeme eine übertragene Bedeutung haben, ist auch die konkrete Bedeutung nicht ganz unabhängig von ihnen: also es sind „Übergänge“, und „Stufen“, von der konkreten bis zur übertragenen Bedeutung zu unterscheiden. Diese Feststellung gilt sowohl für die Wörterbuchform als auch für die in einen Text konstruierte Variante.

Die Mischform der Lexeme in konkreter und übertragener Bedeutung kann die Stufe bedeuten, in der die Entwicklung dieser „geschlossenen“ sprachlichen Systeme wahrzunehmen ist.

MOTÍVUMRENDSZEREK ÉS -LÁNCOK NAGY LÁSZLÓ VERSBEN BUJDOSÓ CÍMŰ KÖTETÉBEN

SEBESTYÉN KATALIN—VASS LÁSZLÓ

0. Bevezetés

A motívum terminus technicust valamennyi művészeti ág használja, s gyakran élnek vele a különböző tudományok is. Nem csoda, hogy mibenlétének, fogalmi tartalmának és funkciójának megítélésében nagyok a véleménykülönbségek.

Ez alól természetesen az irodalmi motívum sem kivétel. Felfogását, értelmezését és felosztását nagyfokú tarkaság jellemzi.¹

Dolgozatunkban Nagy László *Versben bujdosó* című kötete (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973.) motívumainak vizsgálatára és rendszerezésére vállalkozunk. A dolgozat felépítése a következő: az első részben a motívumok általunk használt értelmezését, illetőleg felosztását vázoljuk. A második részben néhány szövegpéldával világítjuk meg a kötet jellegzetes motívumainak működését, szerepvállalási lehetőségeit, hatókörét, a harmadikban pedig a feldolgozott anyag alapján kísérletet teszünk a motívumok rendszerbe foglalására.

1. A motívumok meghatározása és felosztása

1.0. A motívumok megközelítésében és felosztásában az általunk (is) produktívnak tartott szempont/alapelv a műalkotásoknak jelentésfolytonosságként való felfogása. Az, hogy a versszövegek önmagukban egész-, kötetbeli egymásutániségükben viszont részegységek. Így módon motívumok a műalkotások jelentésfolytonosságában visszatérő/ismétlődő bizonyos elemek.

1.1 A műalkotásokban mint rész- és/illetőleg egészegységekben az alkotóelemek különféle hierarchiaszintek mentén szerveződnek. Az alkotóelemek ismétlődését tekintve: négy szintet különítünk el, a szintekhez tartozó elemek megnevezésére pedig a fő-, a mellék-, az egyszerű és az alkalmi motívum terminusokat használjuk.

1.2. A szintek elkülönítése a Versben bujdosó című kötet teljes hosszát kitevő, mintegy 12 794 szövegszó gyakorlati listáján² alapul.

Az első(fokú, legmagasabb) hierarchiaszint a főmotívumoké. Főmotívumokat általában kulcsszók képviselnek. A második a mellékmotívumoké, ezek többnyire a témaszók listájáról valók.³ A harmadik az egyszerű motívumoké, s ezek többsége az első száz szó állományából kerül ki. Végül a gyakorlati listán hátrább szereplő (kisebb előfordulási számú) elemek egyike-másika alkotja a negyedik szintet, az alkalmi motívumokét.

1.3. Az így definiált motívumok között eltérő meghatározottságaik és/vagy tulajdonságaik ellenére sincsenek éles határok. A műalkotásokból mint részegységekből elvont elemek téma- és struktúrameghatározó szerepe a műalkotásokban mint egészegységekben más és más lehet. Más szóval pl. egy második hierarchiaszintű elem adott szövegben a főmotívumokéhoz hasonló jelentőségre tehet szert, de viselkedhet egyszerű motívumként is, és így tovább.

2. Főmotívumok, motivikus elemek

2.0. A motívumok (többnyire nominális elemek és származékaik) szemantikai organizációja (telítettsége) meglehetősen változatosságot mutat, intra- és intertextuális kapcsolataik szerteágazóak. Teljes gazdagságuk feltárására sem elvi, sem gyakorlati okokból nem törekedhattünk. Itt csupán néhány főbb motívum működését, hatókörét és tipikus relációit kíséreljük meg feltérképezni.

2.1. A kötet egyik főmotívuma a *VIRÁG* (31)⁴. A virág jelképezheti a szerelmet, a nőiességet, a termékenységet, az újjászületést. Mintegy behatárolva jelentését, kapcsolódnak hozzá a *tavaszi* (12) és a *gyönyör* (15) mellékmotívumok, valamint a *rózsák* (9) meg a *kökényfa* (6) egyszerű, illetőleg a *nász* (2) stb. alkalmi motívumok. Közülük az egyik legérdekesebb alighanem a kökényfa. A *Művem a Tavasz* című költeményben kitüntetett szerepe van, mindjárt a vers felütésében megjelenik.

Gondoltál-e a tömör *virág*-szobrokra,
az akarat műveire, márgavörös hegyoldalak
izzó alakjaira, alma*virág*-mózesekre
kökényfák habzó méneseire...
(Művem a Tavasz)

A kökényfa, ez a vadon termő növény feltehetőleg igen fontos eszmét képvisel a költő számára. A lombfakadás előtt, szinte még a télben virágjait bontogató kökény utolsónak adja meg magát ősszel is, dérről csipett gyümölcse utolsónak érik meg, közvetlenül a tél beállta előtt.

A *Gyümölcslő* is az elsőnek virágzó kökényfa, a tavasz képével indul.

Beteg zsványként kinyitott késsel
fekszem éjjel nappal s ki tudja
hány lepedő vásik el alattam
amíg a *kökényfa* nekem is
kivirágzik menyasszony-alakban
(Gyümölcslő)

2.2 Főmotívum a kötetben a *KÉS* (18) is. A *Gyümölcslő*ban az oltani vágyást, a termékenységet szimbolizálja.

Oltani akarok, nem gyilkolni
halálfej-eszmék ellen kinyitva
testvér vagyok a *késsel* a lázban
csillagom virraszt a *penge* csúcán
pulzusom vérrel ver a gyöngyházban
játszanék s a verejték előtt
(Gyümölcslő)

Megújulást, új életet adó kés ez: oltókés. Nem emberi vért kiontó vagy csődörket gyalázó, mint például a *Kés* című költemény következő részletében.

éj-terjesztő köpenyek alól
orvul hátba tűzve rezegsz,
orgyilkosok címere, *kés*.
(Kés)

2.3. A kötet leggyakoribb motívuma a *HÓ* és a vele rokon jelentésű *tél*, *jég*, *fagy*, *dér*, *hideg* stb. szavak és alakváltozataik (117).

ki látta homlokom harcát üstökösével a *télnek!*
Jégszillag-fejébe az élet rózsája *fagyasztva* volt,
úszálya *havába* mint hullá az édeni kékség,
(Művem a Tavasz)

Az *Inkarnáció ezüstben* című költeményben a hó a lírai én világának és a külső fenyegetettségnek az oppozícióját fejezi ki.

íjászaim, az eskű, az eskű
ne hagyjuk abba, *havat*, szelet
északi süvítést a világ
ablakainak, a sötét
lelkiismeret hártáinak
hajrá, az idegek *havazzanak*
(*Inkarnáció ezüstben*)

A *Lorcában* alásuhogó hónak hasonló szerepe van.

s nem tud elállni a *hó*
királyi arc attól bomol
(*Lorca*)

Ám a hó legtöbbször a mindent befedő, mindent eltakaró súlyos hó. Pl.:

úgy szikrázik egyetemes *télben*
hogy tébolyog itt legalul
ahol mi fekszünk *behavazva*
...
hát nem szebb az újjászületés
hó-alatti kárhozatunknál?
(Föltámadt piros csizma)

2.4. A hó ilyenformán gyakran tart kapcsolatot a kötet *HALÁL* (114) főmotívumával.

kúsztam a vérrel-főlpumpált nagy hold alatt
halottak házain át, pléh-tepsik tél-sikolyában
(Művem a Tavasz)

A *Gyümölcsoltó*ban viszont a halál inkább az *éj* (15) motívumához társul.

Nehéz az *éjszaka*, lázak, lázak
(*Gyümölcsoltó*)

A *Művem a Tavasz* című versben a halállal való küzdelem a tavasz győzelmével végződik. A *virág* jelentése ilyenképpen elhomályosul, átalakul a költeményben: az elmúlt tavaszra kezd utalni. Ami pedig így születik újjá itt, már nem a régi, hanem a sok harc, gyötrődés által kiküzdött, „tűzzel ígéz”-ő tavasz (*Művem a Tavasz*).

2.5. A *TŰZ* (99), a kötet újabb főmotívuma így válik éltető tűzzé, a teljesség és a szépség örömének tüzévé a *Művem a Tavaszban*.

Egészen más azonban a *Vértanú arabs kanca* tűz-motívuma. Itt a vemhes kanca tragédiáját okozza a tűz.

... S megrázkódott, mert látott *lángoló* csillagot,
ahogy fut le a hegyről s lerogyik az erdő *éjszaka*-
kájába. Az a csillag: a szélben *lángoló* lovacska
volt a kigyúlt szekérrel.
(*Vértanú arabs kanca*)

Pusztító tűz jelenik meg a *Két sörényes* című versben is.

Kívül a vérnek vásárai, halálfej-homlokzatú
malmok, megadás, nem-megadás, *tűzvész*, hamu.
(*Két sörényes*)

A *Versben bujdosó* című költeményben viszont „ordasi tűz” lobog. Amelyet azért raknak, hogy elijesszék vele a farkasokat. Védelmező, egyben fegyverként is szolgáló tűz ez.

kintről ordasi *tűz* s fegyelem,
belül piros őzike-csillag —
(*Versben bujdosó*)

A *Kórus* című költeményt megint más tűz, mégpedig a közös sorsvállalás tüze hatja át.

ha élek, veled éljek,
ha *égek, égek, égjek* el érted,
(*Kórus*)

A *Végakarata*: tűzben pedig a tisztító, megváltó tűz jelenik meg.

előtte *tűz* és kezében rózsával
megindul a *tűznek*,
megy vakmerő-főnségesen,
mert álma, végakarata *tűz*,
bűvöli már a *tűz*,
s nem a leonárdói piros palást,
de a *tűz*, ama dördülő,
felragyogó villám-kehely,
hol a tisztaság véglegesen
magára talál és emléktelenné
hamvad el a kín,
(*Végakarata: tűz*)

A tűz ikermotívuma a *láng* a *Szindbád* című prózaversben, ellentétben a *Vértanú arabs kanca* „gyújtogató szilajság”-ával, az emberi példaadás lángjaként jelenik meg.

Ha neked emberi a mértéktartás, az igénytelenség,
nekem emberi a magasra csavart *láng*.
(*Szindbád*)

2.6. Főmotívum a *VÉR (SEB)* (83) is. A *Művem a Tavaszban* úgy küzd a költő, ahogy a zsenge kőkenyimbók küzdenek a faggyal, dérrrel, hideggel.

Virág, nem is voltál, nem nyíltál, *vérem* a tanú
...
ahol csak erek beszélnek s boldogul minden *vércsepp*
(*Művem a Tavasz*)

2.7. A főmotívumok vizsgálatát folytathatni. A következőkben két főmotívum értékű elem és egy egyszerű motívum szerepére mutatunk rá.

2.7.1. Az egyik főmotívum értékű elem a *CSODA* (15). A *Művem a Tavaszban* explicit meg sem jelenik, de a felidézett, „elképzelt Virág” a téllal, a halállal szemben erőt adott a küzdelemhez, s megszületett a tavasz, megszületett a csoda. A lírai én küzdötte ki.

én alkottalak téged, az én művem ez a tavasz,
(*Művem a Tavasz*)

Jelentős szerepre tesz szert a *Lorcában* és a *Hegyi beszéd*ben is. Míg azonban a *Lorca* csupán tagadása egy kegyetlen világnak, melyben legfeljebb csak álmodhatni „a csodák korát”, a későbbi *Hegyi beszéd* már tettekre szólít fel.

Műveld a *csodát*, ne magyarázd
(*Hegyi beszéd*)

Fontos szerepe van az *Artista, havazó tartományban* című prózaversben is. Jelentése a versen belül alakul át. Az artista és várandós asszonykája egy falusi iskolában adja elő a helybélieket elkápráztató produkcióit. Az emberek csodát vélnek a mutatvány mögött. Ők azonban máshogy élik meg saját csodájukat.

...Álmuk se különös, csak cukorrépa reszelve, s a henteskampóról önmaguk báránysága. De nappaluk *csodálatosság*. Mert reggel befogja magát a férfi lónak, elébe a kerekcs házacskának. A mozdulatlan házak *ámulják* idegen rokonukat. Míg belül a földgömb-hasú asszony cirógatja a mai napra rendelt láncot, a fehér ruhát a mai tetsz-halálhoz: északra tart a férfi. Közelít az éghez a magaslaton. Asszonyt vonó tiszta szamuráj, igazi király, az isten lova. A telhetetlenek pedig néznek utánuk éhesen az új *csodára*.

(Artista, havazó tartományban)

Csodálatos dolog történik az *Inkarnáció ezüstben* című költeményben is. Szkíta leletek elevenednek meg, kelnek életre.

FIGYELEM, FIGYELEM
FELHÍVJUK A LAKOSOK FIGYELMÉT
NEMZETI KINCSNEK NEVEZETT
SZKÍTA LELETEINKBŐL
KÉT ALAK, EGY FÉRFI, EGY NŐ
ELTŰNT MÁR A HAVAZÁS ELŐTT
EZÜST AZ ARCUK, EZÜST A KEZÜK

(Inkarnáció ezüstben)

2.7.2 Főmotívummá lép elő a *HARANG* (16) is. Az *Első özvegységemben* a halott Piroskáért, *A karácsonyfás emberben* pedig Jézusért harangoznak.

... Szól a gyászének, szólnak a *harangok* Piroskáért.
(Első özvegységem)

... távol égtek még a Bakony zsványsemei. És tele volt *harangszóval* a világ. (...) Lehet, a Kisjézust vélte sétálni a havon, hiszen a világító templomban érte zengtek éppen.
(A karácsonyfás ember)

A *Szöcskék a harangon* című versben viszont nem szól a harang. Megbecsült, régi helyéről lekerült, pusztulásra ítéltetett.

Itt ugrálnak a bronz-sebeken
itt szöszögik apró igéik
s tolakszik a fű, a fű, a fű
tömören a *harang* szívéig:
(Szöcskék a harangon)

2.7.3. Az *ostor* (4) egyszerű motívumként a *Testvérek fehérben* és a *Vértanú arabs kanca* című versekben a durvaság, az erőszak megtestesítője.

vagyok zengő kincs-fa
ostortól virágzom
termek zúzva, rúgva
(Testvérek fehérben)

... Hátranéz a ló és látja a szemek lángoló városát maga fölött. És nemet int, nem indul el, bár az *ostor* sudara káromolva csapkod szeme közé, ahol üstöke táncol...
(Vartanú arabs kanca)

Más értelmezést nyer viszont *A föltámadás szomorúságában*.

...Látok én csillagra akasztva egy elárvult *ostort*.
Nekem Ady Endre *ostora* tetszik.
(A föltámadás szomorúsága)

3. Motívumrendszerek és -láncok

3.0. Az eddigiek fényében bizonyítottanak véljük a motívumok/alkotóelemek funkciójának, szemantikai organizációjának, szövegstrukturáló szerepének és relacionális viszonyainak különb(öző)ségeit, sokféleségét. E sokféleségben a rendszerezésre, csoportosításra az alkotóelemek viszonyai alapján teszünk kísérletet. Az elemek kapcsolatrendszerében alapvetően kétféle: vertikális és horizontális viszony(oka)t különböztethetünk meg.

3.1. A vertikális viszony a különböző hierarchiaszintek jellemzője. Az elemek vertikumában motívumrendszerek szerveződnek. A motívumrendszerek általában a főmotívumok függvényében állnak, adott esetben azonban alacsonyabb fokú elemek (pl. mellékmotívumok) körül is kikristályosodhatnak legalább motívumrészrendszerek. A versszövegek meghatározott kontextusait következőképpen a főmotívumok (esetleg hasonló funkciójú más elemek) szervezik. Egy-egy, többnyire nagy szemantikai telítettségű és/vagy egyéni használatú lexéma⁵. Ezt látszanak megerősíteni Nagy László következő szavai is: „Sokszor egyetlen szóból is tudok verset írni. Köréje rántok sok mindent. Kosztolányi szerint a legszebb magyar szavak: vér, gyöngy, kard, szív... Én minden ilyen szóból tudnék külön verset írni. Egyetlen szóból, egyetlen felöltött verssorból is lehet költemény.”⁶

A Versben bujdosó című kötet néhány jellemző motívumrendszere (=Mr) a következő:

Mr₁: *VÉR (SEB)*: *ló, vas, düh, bor, láz, pohár, csont, ostor, zsvány*;

Mr₂: *HÓ (JÉG)*: *csillag, álom, emlék, asszony, csönd, eskü*;

Mr₃: *VIRÁG*: *anya, asszony, játék, idő, tavasz, május*;

Mr₄: *TŰZ (LÁNG)*: *ló, düh, láz, ostor*;

Mr₅: *KÉS*: *csillag, ló, játék, düh, láz, hold, hajnal*;

Mr₆: *HALÁL*: *világ, ló, vas, isten, csönd, bor, méz, csont, ostor, zene*;

Mr₇: *HARANG*: *ég, föld, világ, anya, isten*;

Mr₈: *CSODA*: *jövő, múlt, idő, tavasz, május, hajnal*.

Megjegyezzük, hogy a főmotívumokkal meghatározott elemek járnak együtt, közülük azonban egynéhány (pl. *csönd, ló*) több főmotívumhoz is hozzáilleszkedhet (mintegy jelezve ezek lineáris formációit).

3.2. A horizontális (lineáris) viszony az azonos hierarchiaszintek jellemzője. Az elemek linearitásában meghatározó (de nem kizárólagos) szerepük a motívumrendszerek centrumában álló főmotívumoknak és/vagy kapcsolódási sorrendjüknek van. A motívumrendszerek a főmotívumok tartalmi-logikai összefüggései alapján motívumláncokká fejlődnek.

Meglehetősen gyakori a *VÉR (SEB)* — *HALÁL*, a *VIRÁG* — *CSODA* motívumpár és tükrörfordítása.

A Versben bujdosó című kötet néhány jellemző motívumlánca (=Ml) pedig a következő:

Ml₁: *TŰZ (LÁNG)* — *VÉR (SEB)* — *HALÁL*;

Ml₂: *VÉR (SEB)* — *HALÁL* — *HÓ (JÉG)*;

Ml₃: *KÉS* — *VIRÁG* — *TŰZ* — *CSODA*;

Ml₄: (*TŰZ*) — *KÉS* — *VÉR (SEB)* — *HALÁL* — *HÓ (JÉG)* — *HARANG*;

Ml₅: *VIRÁG* — *HÓ (JÉG)* — *HALÁL* — *VÉR (SEB)* — *VIRÁG* — *CSODA*.

Ilyen módon bizonyos sémák, minták tűnnek elő. A ciklusok, a verseskötet meghatározott kontextusait (rész- és/illetőleg egységégeit, szövegeit) következős-

képpen ezek a motívumláncok, sémák rendezik, tartják függvényükben. Más szóval a mondanivaló megformálódásának „archimédesi pontjait”, szabályszerűségeit jelzik, fedik fel.

3.3. Itt vetődik fel a főmotívumok/motívumrendszerek kapcsolódási lehetőségeinek, sorrendjének kérdése.

Dolgozatunk második részében összesen nyolc főmotívumot vettünk szemügyre. Ezek mindegyike azonban egyetlen versszövegben sincs meg. Még a *Művem a Tavasz* vagy a *Gyümölcsoltó* stb. -féle motívumszintézisnek tekinthető költeményekben is csak hat főmotívum (motívumrendszer) található meg. A többi versben általában ennél kevesebb.

Egyszerűsítve: egy főmotívumnak/jelnek csupán egyetlen jelentést tulajdonítva és csak hat jellel számolva, a főmotívumok kapcsolódási lehetőségeit a hat, öt stb. elemű láncok összes permutációinak száma adja. Eszerint: $6! + 6(5!) + 5(4!) + 4(3!) + 3(2!) + 6 = 1596$ séma képzelhető el.

Az így meghatározott keretet természetesen csak elvileg rögzíthetni, s persze így is megglehetősen egyszerűsítéssel. Elvileg, mert ennyi séma valószínűleg az életmű-kontextus egészében sem jö(hete)tt létre, egyszerűsítéssel, mert a valóság, a költemények szövegvilága ennél jóval összetettebb, bonyolultabb, már csupán az elemek (talán dolgozatunkban is kirajzolódó) nagyfokú szemantikai organizációja⁷ (de más tényezők) miatt is.

A Versben bujdosó című kötet mégis egységes, tematikájában és szerkesztésében is a pontosság, a tudatosság jellemzi. Alkotóelemei szerves részei a motívumrendszereknek és -láncoknak. Ezek pedig az üzenetközvetítés lerövidítésének, a tartalmi-logikai összefüggések gyors kiépítésének lehetőségeit biztosít(hat)ják. S a rendszer jól működik.

JEGYZETEK

1. Vö. például: Világirodalmi lexikon (főszerk. KIRÁLY ISTVÁN) 8. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. pp. 629—632.
2. Vö. VASS LÁSZLÓ: Szóstatistikai vizsgálatok Nagy László költészetében. Kézirat, 1987.
3. Vö. VASS LÁSZLÓ: Szófaji frekvenciák és kulcsszók Nagy László lírájában. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1987—1988. pp. 107—114.
4. A ( ) zárójelben a kötet teljes hosszára vonatkozó előfordulási indexszámok szerepelnek.
5. Vö. KEMÉNY GÁBOR: Lexikális jelentés — Kontextuális jelentés — Írói jelentés. NyK. 76. 1974; pp. 183—198.
6. NAGY LÁSZLÓ: Adok nektek aranyvesszőt, Magyvető, Bp. 1979. 39.
7. A tűz szemantikai organizációját például lásd: D. BERENCSI MARGIT: A „tűz” motívuma Nagy László költészetében. MNy. 1981. 1. pp. 72—82.

MOTIVSYSTEME- UND KETTEN IM GEDICHTBAND VON LÁSZLÓ NAGY: VERSBEN BUJDOSÓ

KATALIN SEBESTYÉN—LÁSZLÓ VASS

In unserer Arbeit werden die Motive des Gedichtbandes von László Nagy: Versben bujdosó (Szépirodalmi Verlag Budapest 1973) untersucht und systematisiert.

In dem ersten Teil der Studie wird die von uns verwendete Deutung und Aufteilung der Motive skizziert.

In dem zweiten Teil wird durch zahlreiche Textbeispiele die Rolle, die Funktion, der Wirkungskreis der Motive untersucht, in dem dritten werden aufgrund des bearbeiteten Stoffes die Motive systematisiert.

К ВОПРОСУ ИСТОРИИ РАННИХ РУССКО—ВЕНГЕРСКИХ КОНТАКТОВ

ХЕДВИГ ШУЙОК

«Повесть временных лет» от 6523 (1015) года, в которой упоминается убийство Бориса братом Святополком, сообщает весть, достойную нашего — венгров — внимания. Вместе с Борисом был убит и его слуга, Георгий, который — по Лаврентьевскому списку — «бьяше отрокъ съ родомъ сынъ Угърескъ». Имя этого молодого витязя упоминается и в житии «О блаженном Моисее Угринне», включённом в Киево-Печерский патерик. Более поздние — Лаврентьевского списка — рукописи «Повести временных лет» уже называют Георгия «Ургином», братом Моисея родомъ Угринь.¹

С другими данными, касающимися истории Георгия, мы не встречались.

Встаёт вопрос: сможем ли мы с привлечением косвенных данных поближе познакомиться с личностью Георгия?

Дочь Михая — младшего брата князя Гезы, по сообщениям хроник, была женой киевского князя Святослава Владимировича. В состав её свиты, возможно, попали Георгий и Моисей.

Поскольку точными данными относительно судьбы Михая мы не располагаем, то мы вынуждены сослаться лишь на некоторые предпосылки.

В свете исследований Дьёрффи² нам известно, что Михай, судя по возрасту его потомков, около 980 года находился в молодом возрасте и, таким образом, в этот период мог быть заключён его брак, от которого родились сыновья; их имена нам известны: Вазул (Васили) и Ласло «Лысый» (Владислав). Имена сыновей Михая указывают на славянское происхождение его супруги; историки полагают, что жена Михая была болгарской княгиней, происходящей из семьи болгарского царя Самуила, где кроме упомянутых имён было употребительно и имя Моисей.

По всей вероятности, Михай для своей дочери дал христианскую свиту с собственных территорий. О том, где простирались владения Михая, мы знаем мало. В годы молодости он владел левобережьем Дуная, а с 970-ых годов его земли (вместе с землями брата) распространились по нижнему течению Дуная, там, где Венгрия граничила с владениями нового болгарского царства Самуила.³ (О том, владел ли Михай позднее каким-нибудь княжеством, мы не располагаем данными. Причина этому, возможно, состоит в том, что князь Михай умер в сравнительно молодом возрасте.)

Имена Георгий, Моисей позволяют сделать вывод о том, что братья родились на той территории венгерского государства, где были популярны имена, навеянные восточным христианством. Их христианство — как это доказывает дальнейшая судьба Моисея — не было поверхностным, неопитным, как это случилось в то время и в княжеских семьях, принявших христианство (см. Геза, Вазул), а, по всей вероятности, воспитывались они уже в твёрдой христианской вере.

Известно, что в Венгрии — в ранний период — византийская церковь имеет большие заслуги в обращении венгров в христианство, особенно на южных территориях страны. Однако, множество данных говорит и о том, что непременно следует принять во внимание факт, согласно которому славянское население ещё до прихода венгров исповедовало христианскую веру, так как два апостола славян — Кирилл и Мефодий — развивали свою деятельность в Великой Моравии.⁴ Папа Адриан 11-ой избрал Мефодия сремским епископом — позже митрополитом Паннонии — и разрешил проведение церковной службы на славянском языке. После смерти Мефодия, хотя епископство и не функционировало в Среме, христианство всё же не могло исчезнуть полностью. (Позднее это послужило колыбелью богомильской ереси.)⁵

Значительная часть славянского населения «пережила» обретение родины венграми. О дальнейшем существовании славянского населения наиболее ярко свидетельствует языкознание, поскольку большая часть церковной терминологии (в меньшей степени — болгаро-славянская, в большей степени — хорватско-словенская) указывает на роль славянских священников, участвовавших в обращении населения в новую веру. (Венгры не понимали духовных лиц, говоривших на греческом или латинском языке, однако, в силу относительно большого количества славянского населения и принципа «мирного сосуществования» с ним, вероятно на отдельных территориях могло существовать венгеро-славянское двуязычие). Славянское население, совместно проживая с пришельцами — венграми, оставило им и свои географические названия, доказывая этим то, на каких территориях следует учитывать более или менее значительные славянские поселения.⁶

Возвращаясь к личностям Георгия и Моисея, мы должны исследовать два вопроса: имелось ли славянское население на территории владений Михая, и каковы те территории, где на следы сохранившегося христианства славянского древнего населения указывает и культ «восточных святых» Дмитрия и Георгия.

1. Там, где в последние десятилетия X-ого столетия Михай владел землями — то есть левобережье Дуная — в IX-ом веке они принадлежали отчасти владениям Великой Моравии.⁷

На основе исследований Петера Пюшпёки Надь⁸ северные провинции Великой Моравии локализуются им к территориям комитатов Бач, Бодрог и Чонград. Все три комитата обладают богатым материалом славянских географических названий; на их раннее происхождение, помимо звуковой оболочки, указывает ещё и тот факт, что они являются не результатом параллельного называния венгеро-славянских топонимов, а это названия, уже найденные и принятые переселенцами.⁹

Не претендуя на полноту изложения, перечислим лишь наиболее древние топонимы.¹⁰

В комитате Бач: речки Тапольца и Мостонга, поселения Сонд, Салонта, Вайска, Вайонца, Савонца, Герец.

В комитате Бодрог: Серемле < Серемльян, Канижа, Геребец, Гара, Чорна.

В комитате Чонград: который со своей «чёрной крепостью», возможно, был окраинной болгарской провинцией, гидронимы и топонимы также указывают на присутствие славянского населения — речка Курца, рыбный пруд Остора, а названия Ландор и Нандорто подтверждают то, что здесь жила и болгарская народность.

По мнению Дюлы Кришто,¹¹ Великая Моравия — помимо южной части Междуречья Дуная и Тисы, распространялась и на западные территории Междуречья Дуная и Темеш. Согласно же утверждению Ласло Сегфю,¹² христианское славянское население, вперемежку с аварами (обре), жило в южной части Венгерской низменности, вдоль рек (Междуречье Дуная и Тисы, Марош, Кёрёш, Темеш).

Из этого следует, что в древних комитатах Арада, Чанада, Кеве и Крашшо — на основе топоимических данных¹³ — необходимо иметь в виду наличие славянского населения.

2. Не только топонимы, но и патроцинии свидетельствуют о славянском населении и вместе с тем — о деятельности византийской церкви. Патроцинии восточных святых — как это отмечают в своих трудах Б. Кюрти—Л. Сегфю—Ф. Хорват¹⁴ и И. Х. Тот¹⁵ — группируются вокруг определённых центров.

Сюда можно отнести и Срем (в венгерское средневековье Савасентдемер). В монастыре святого Дмитрия жили греческие, славянские и венгерские монахи.¹⁶

Со времён раннего средневековья истории Сегеда Карой Ч. Щебештьен¹⁷ — известный знаток церквей и архитектуры Сегеда — упоминает церкви Св. Георгия и Св. Дмитрия; о современной часовне Св. Дмитрия он пишет, что размеры кирпича, заложенные в её фундаменте, были характерны только для построек первых десятилетий XI-ого века.

Во владениях вождя Айтона, в Марошваре, в монастыре Иоанна Крестителя, мы находим греческих монахов. Чанад «под знаменем» (то есть с помощью) Св. Георгия побеждает Айтона, и недалеко от места битвы, где была одержана победа, он основывает монастырь в честь Св. Георгия.

То, что покровителем и самого чанадского духовного округа является Св. Георгий, объясняется и тем фактом, что к востоку от побережья Дуная особенно почитали культ Георгия, а с другой стороны — идеалом эпохи (святой покровитель рыцарей) — наконец он был всем сердцем любим епископом Геллертом; ведь Геллерт исконно был монахом монастыря Св. Георгия в Венеции.¹⁸

С личностью Георгия Угрина мы сможем ближе познакомиться, если учтём одно сведение. Мы знаем, что Борис надел на своего любимого отрока золотую гривну, и когда их убили на Альте, Георгию отрубили голову из-за гривны.

Археолог Чанад Балинт¹⁹ появление гривны на территории Карпатского бассейна отмечает со второй половины X-ого века. Мы не знаем, как выглядела гривна, которую Борис дал Георгию, «в которой он и служил ему»²⁰, но, вероятно, его одарили таким подарком, который Георгию хотелось бы получить, иными словами, такой подарок, который был похож на украшение, носимое у него на родине.

Подводя итоги вышесказанному, мы можем установить что мы близки к истине, если предположим, что Георгий и Моисей, попали в Киев, по всей вероятности, в составе свиты двоюродной сестры короля Иштвана, дочери Михая. Заключение браков княжеской семьи было всегда хорошо продуманным, эти браки служили средством поиска новых союзников.

В этот путь отправился князь Такшонь, за ним последовали его сыновья Геза и Михай, последний из которых свою дочь выдал замуж за Святослава Владимировича, брата Бориса и Глеба (Святослав также был убит по наущению Святополка, когда Святослав хотел найти своё убежище в Венгрии).

Георгий и Моисей — судя по именам — происходили, наверное, с той южной Низменности, где славянское население «пережило» обретение венграми родины, смешиваясь с ними. В культурных центрах этой территории — особенно в окрестностях Срема — могла существовать и славянская, и византийская литургия.

Георгий и Моисей — примером тому служит их жизнь и судьба не неофитные, а молодые люди, которые воспитывались, по всей вероятности, уже в духе христианской веры. Возможно, из окружения Михая, а, возможно — из окружения его жены — они стали пригодными к службе в свите княжны династии Арпада. Братья — по своему происхождению — могли быть венграми, но выражения: «сь родомь сынъ угърескъ» и «отрокъ Угрия»²¹, пожалуй, позволяют такое истолкование, что — между прочим, довольно частое явление в эпоху средних веков, — согласно которому они только происходят с территорий, относившихся к тогдашней Венгрии.

Если бы они были византийскими или славянскими христианами, наверно, они и говорили бы на славянском языке, или же сами имели славянское происхождение. (Средневековье, а в особенности раннее средневековье, не было очень чувствительным к этническим различиям.)

В своих поучениях к сыну король Иштван сжато определил их сущность.²² „*Nam unius lingue uniusque moris regnum imbecille et fragile est.*”. То есть не «инаковость», не чуждость важны. Главное состоит в том, что человек с иным этническим происхождением должен стать носителем более развитой культуры, обычаев, должен своими знаниями обогатить нас.

ЛИТЕРАТУРА

1. HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1919. 51—56.
2. GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1983. 90—91., 96.
3. GYÖRFFY GYÖRGY: Államszervezés. Magyarország története. I./1. Szerk. Bartha Antal. Bp. 1984. 740—747.
4. VÁCZY PÉTER: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I. Szerk.: Serédi Jusztimián. Bp. 1938. 250—259. p.
5. SZEGFÜ LÁSZLÓ: A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlődésére. *Dissertationes Slavicae*, Szeged, 1983. 41., 46.
6. И. Х. Тот: Кирилло — мефодиевские традиции в средневековой Венгрии. *Вопросы языкознания*, 1978/5. 112.
7. Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai (ed. Moravcsik Gyula). Bp. 1984. 45., 48—50.
8. PÜSPÖKI NAGY PÉTER: Nagymoravia fekvéséről. *Valóság*, 1978/11. 60—82.
9. KRISTÓ GYULA: Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. *Dissertationes Slavicae*, Szeged, 1983. 30.
10. KNEZSA ISTVÁN: Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Bp. 1938. 423, 454.
11. KRISTÓ GYULA: i. m. 29.
12. SZEGFÜ LÁSZLÓ: Vata népe. *Acta Historica* LXVII. 1980. 13—14.
13. GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1987. I. 173., 179., 180., 857., 869., 876. III. 315., 320., 480., 483., 491., 495., 498.
14. KÜRTI B.—SZEGFÜ L.—HORVÁTH F.: Asszonyfalva és a Szent-György templom. Szeged története I. Szerk.: Kristó Gyula, Szeged, 1983. 295—297.
15. И. Х. Тот: там же.
16. MORAVCSIK GYULA: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I. Bp. 1938. 421.
17. CS. SEBESTYÉN KÁROLY: Szeged középkori templomai. Szeged, 1938. 17. 36.
18. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* (ed. Szentpétery, Emericus) Bp. 1938. II. 487—492., 505. A továbbiakban: SRH.

19. BÁLINT CSANÁD: A honfoglaláskor. Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, 1:1. Szerk.: Hajdú P.—Kristó Gy.—Róna—Tas A. Bp. 1. 1976. 125.
20. IGLÓI E.—MISLEY P.: Régi orosz széppróza. Bp. 1977. 36.
21. HODINKA ANTAL: i. m.
22. SRH; II. 624—625.

A KORAI OROSZ—MAGYAR KAPCSOLATOK KÉRDÉSÉHEZ

SULYOK HEDVIG

Az orosz Őskrónika 6523. (1015.) évszám alatti feljegyzése — Borisz és Gleb meggyilkolása — számunkra is figyelmet érdemlő hírt közöl.

Borisszal együtt ölték meg apródját, a „magyar születésű” Györgyöt is.

A szerző felteszi a kérdést: közvetett adatok segítségével közelebb férkőzhetünk-e György személyéhez.

A korabeli Magyarország etnikai és vallási problémáit, Mihály — Géza fejedelem öccse — családi kapcsolatait, az ún. keleti szentek (György, Demeter) kultuszának honi elterjedését (és még néhány — a témát érintő — kérdést) megvizsgálva megállapítja, hogy György (és testvére Mózes) valószínűleg Magyarország déli területéről származott, és bizánci vagy szláv típusú keresztény volt, aki beszélhetett is szláv nyelven.

О НЕКОТОРЫХ ИНТОНАЦИОННЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ИХ ВТОРИЧНЫХ ФУНКЦИЯХ

О. СЕГИ

При изучении семантической природы вопросительных предложений в разговорной речи в первую очередь следует разграничить их по выполняемым ими функциям. Общеизвестно, что существуют вопросительные предложения, на которые ожидается ответ — положительный или отрицательный, но могут встречаться и такие вопросительные конструкции, которые только по форме напоминают собственно вопрос. На самом деле спрашивающий не ждет ответа на него, поскольку сам ответ уже содержится в вопросе. Напр.:

«Где это видано, где это слыхано: старый осел
молодого везет?» (из восточной сказки).

В данном случае такие вопросительные предложения выступают в своих вторичных функциях¹.

В «Русской грамматике» приведена классификация вопросительных предложений, направленных не на получение ответа и содержащих в себе какую-либо информацию относительно вопроса, заключенного в самом предложении. Мы считаем уместным привести в нашей работе вышеуказанную классификацию, но на основе примеров, взятых нами из произведений советских писателей:

«1. Вопрос, в котором заключено уверенное экспрессивное окрашенное утверждение. При этом может акцентироваться категоричность утверждения, неопределенность наличия чего-н., возможность или целесообразность, обычность, закономерность чего-л.» Напр.:

«Разве мало хлопот на больших поминках, где столько гостей с разных сторон?» (Ч. Айтматов. После сказки, с. 14).

«Неужели хозяин не видит, что здесь стоит та женщина, с которой ему, хозяину, надо обязательно поговорить?» (Ч. Айтматов. Прощай, Гульсары, с. 329).

«2. Вопрос, в котором заключено уверенное экспрессивно окрашенное отрицание (так наз. риторический вопрос). При этом может акцентироваться категоричность отрицания, невозможность, ненужность или нецелесообразность, а также всеобщность и безусловность отрицаемой ситуации»: Напр.:

«Разве есть у нас что-либо дороже детей?»
(Г. Бакланов. Друзья, с. 71).

«... как увидел меня, что дрожу я от холода в мокрой одежде, перепугался, замахал руками: — Да вы с ума сошли, кто вам разрешил ходить по воде?...» (Ч. Айтматов. Материнское поле, с. 200).

«— Где еще увидишь под солнцем такую счастливую жизнь, такие пышные поминки? — поет один.» (Ч. Айтматов. После сказки, с. 48).

«3. Вопрос-уяснение, повторяющий словесный состав предшествующей реплики и обычно осложненный эмоциональной окраской удивления, недоумения, беспокойства, неодобрения». Напр.:

«— А тебе?

— Что мне? Я вдова, солдатка. А ты...» (Ч. Айтматов. Прощай, Гульсары, с. 233).

«— А как же ясли?

— Какие ясли? Вечно ты все путаешь!» (Ч. Айтматов. Прощай, Гульсары, с. 219).

«4. Вопрос-побуждение к чему-л. Побуждение может быть направлено на выполнение действие или его прекращение.» Напр.:

«— Ну, летчики, ты же знаешь, Андрюша, аристократия: рис, вино, шоколад, меховые сапоги...

— Ну? — торопил Борька.

— Ранило их. Понимаешь, Андрюша, их ранило.

— Ну?...» (Г. Бакланов. Друзья, с. 99).

«5. Вопрос, выражающий эмоциональную реакцию говорящего: эмоциональную констатацию факта, оценку, отношение, аффективное состояние.» Напр.:

«— На кой черт мне твое бригадирство? Как ты можешь говорить об этом в этот час?» (Ч. Айтматов. Материнское поле, с. 145).

«— И почему только люди становятся такими? — сокрушался Момун.» (Ч. Айтматов. После сказки, с. 52.)

«... У меня есть разговор к ним. Как дойти до сердца каждого человека?...» (Ч. Айтматов. Материнское поле, с. 203.)

«6. Вопрос, имеющий целью активизировать внимание, заинтересовать, обратить внимание на форму выражения мысли.»² Напр.:

«— Видишь ли, Андрюша, для пользы дела... Ну как тебе объяснить?...» (Г. Бакланов. Друзья, с. 109.)

Анализируя и классифицируя вопросительные предложения, выбранные из произведений советских прозаиков, мы нашли и такие примеры, которые не совсем вписываются в рамки классификации вопросительных предложений по их вторичным функциям, данной в «Русской грамматике». Речь идет о предложениях-высказываниях, обличенных в форму вопроса, на которых спрашивающий не ожидает ответа, а сам его дает в следующей реплике, причем в категорической форме. Приведем несколько примеров:

«Спи спокойно, дорогой товарищ, — заверил Борька. — Разве Зиночка позволит? Зиночка не позволит.» (Г. Бакланов. Друзья, с. 95.)

«Так она говорила про летчиков про этих. «Какие они раненые? Здоровые мужики. Думаете, они на перевязку ходят? Они ходят, чтобы халат мне подать.» (Г. Бакланов. Друзья, с. 99.)

«Остыл немного? Устал? Я тоже чертовски устал.»
(Ч. Айтматов. Прощай, Гульсары, с. 244.)

Как видим, в первых двух примерах спрашивающим дается отрицательный ответ, в третьем — положительный.

Вопросительные предложения — мы сейчас не говорим о том, употребляются ли они в первичных или вторичных функциях — реализуются, находят свое выражение в разговорной речи. Но прежде чем приступить непосредственно к их анализу, мы считаем необходимым сначала уточнить само понятие «разговорной речи».

В специальной лингвистической литературе нет единодушного мнения о том, какая сфера общей языковой системы должна соответствовать термину «разговорная речь». Е. А. Земская в монографии «Разговорная речь» выделяет объекты, называемые этим термином. Она характеризует их следующим образом: «1. Любая речь, проявляющаяся в устной форме (научный доклад, лекция, выступление по радио, телевидению, бытовая речь, городское простречие, территориальные диалекты), 2. любая устная речь городского населения, 3. бытовая речь городского и сельского населения, 4. непринужденная речь носителей литературного языка.»³ Е. А. Земская именно четвертый объект считает пригодным для названия его разговорной речью. В целом мы согласны с подобной классификацией, однако, на наш взгляд, в будущем, очевидно, особое внимание следует уделить роли просторечных элементов, которые широко употребляются в разговорной речи носителями литературного языка, имеющими высшее или среднее образование.

В качестве второго важного момента в определении разговорной речи Е. А. Земская выделяет роль и особенности внеязыковой ситуации, которые вынуждают говорящего использовать средства и выражения разговорной речи, а не кодифицированного литературного языка. Это следующие особенности: «1. неподготовленность речевого акта; 2. непринужденность речевого акта; 3. непосредственное участие говорящих в речевом акте»⁴.

Если приглядеться получше к этим характеристикам, то можно отметить одну общую черту, свойственную им. Это — эмоционально-экспрессивная окраска высказываний, реализующаяся в речевом акте. В самом деле, неподготовленность в речевой ситуации неизбежно приводит к быстрому выбору тех или иных интонационных средств; когда их вдруг «нет под рукой», на выручку приходят эмоция, жесты, мимика. Непринужденность в беседе также оправдывает использование экспрессивных средств речевого выражения, здесь жестких границ использования речевого этикета, здесь не нужно особенно стесняться при выборе того или иного словесно-интонационного выражения. Непосредственное участие говорящих также предполагает эмоциональный заряд, так как люди живо общаются, обмениваются репликами, мнениями, непременно выражая свое субъективное отношение к сказанному.

В дальнейшем мы хотели бы проследить именно за тем, с помощью каких эмоционально-интонационных средств можно задать, выразить вопрос, на который, собственно говоря, ответа не ожидается. Какие чувства вызываются спрашивающим, и как они выражаются? В какой мере понимаются вопросительные предложения в своих вторичных функциях не носителями русского литературного языка, а иностранцами, студентами-венграми?

Пожалуй, начнем с конца, т. е. выделим такие типы вопросительных предложений, смысл и значение которых представляют для венгров определенные трудности. Мы имеем ввиду такие высказывания:

1. «Так она говорила про летчиков про этих.
«Какие они раненые? Здоровые мужики.»
(Г. Бакланов, Друзья, с. 99.)
  2. — Она учится в консерватории, по классу пения.
— Куда ей до певицы?
  3. — Их сын поступает в институт.
- или: — Где ему поступить?
— Куда ему поступить?

Значение перечисленных вопросов можно понять лишь учитывая содержание предыдущей реплики. Без предыдущего контекста вопрос или совсем не понимается, или истолковывается в ином смысле и значении. Например, если «выхватить» из диалога вопрос: «Какие они раненые?», то его можно понять не только так, как следовало бы (т. е. они совсем не раненые, а здоровые люди. Это сказано, между прочим, с пренебрежительным оттенком, неуважительно по отношению к людям). Рассматривая предложение «Какие они раненые?» обособленно, то есть само по себе, можно понять его как поиск информации о состоянии здоровья больных (а именно: легко или тяжело ранены эти люди). Этот вопрос — по классификации Е. А. Брызгуновой⁵ — произносится с ИК—2, но он может содержать в себе и определенные эмоциональные моменты, напр., сочувствие к больному, проявление жалости и др.

Аналогичным образом обстоит дело с примером 3:

- Их сын поступает в институт?
- или: { — Где ему поступить?
— Куда ему поступить?

Оба варианта реакции на первую реплику выражают невозможность совершения действия, которая дополняется оттенком пренебрежения, т. е. сын не сможет поступить в вуз, «слишком далеко замахнулся». Но интонация второго варианта, вернее в первую очередь мелодика интонации, позволяет определить правильный смысл реакции.

Особенность разговорной речи заключается в том, что она обладает набором значительных контрастов разных характеристик русской интонации. Это значит, что колебания высоты, громкости, темпа произнесения в сфере разговорной речи являются более значительными, чем в кодифицированном литературном языке. Данная особенность объясняется, вероятно, во-первых, тем, что передача информации происходит непосредственно, непринужденно, а во-вторых, потому, что разговорная речь всегда эмоциональна. И именно в связи с эмоциональностью разговорной речи следует выделить еще одну ее особенность. Она связана со значением, которое придается высказыванию. Благодаря эмоциональному заряду, заложенному в информации, жестам, мимике, которые часто сопровождают разговорную речь, ответные реакции, выраженные в форме вопроса, могут сокращаться. Значение и смысл вопроса не теряются, если отреагировать следующим образом:

- Их сын поступает в институт.
- или { — Куда ему?
— Где ему?

Иными словами, экспрессия, заключенная в вопросе, как бы компенсирует пропущенное слово или несколько слов. Тенденция свертывания ответной реплики-

вопроса очень характерна для разговорной речи. Реакция понятна ещё лучше, если она сопровождается жестом, например, движением головы.

На наш взгляд, эти типы высказываний не всегда понятны студентам-венграм, не всегда однозначны для них. При изучении интонационных конструкций по классификации Е. А. Брызгуновой, которая является прекрасной методической разработкой для иностранцев, изучающих русский язык, интонацию вопросительного предложения с вопросительным словом они автоматически ассоциируют с ИК—2, т. е. поиск ответа на вопросы: где, куда, когда? и т. д. Здесь — в нашем примере — на интонационном центре, который падает на вопросительное слово, происходит удлинение гласного. На центре интонации тон повышен.

Существует масса вариантов и оттенков отдельных типов интонации, а также и другие средства, например, резкое скандированное произношение. Все это связано с оттенками смысла, передачей эмоций, различных чувств. Большое значение при передаче эмоций имеют и тембровые окраски речи. Особенно ярко проявляются эти качества в разговорной речи.

Лишь на нескольких вышеприведенных примерах мы попытались охарактеризовать произносительные особенности вопросительных предложений в их вторичных функциях. На наш взгляд, именно экспрессивно-эмоциональная окраска речи может затруднять правильное понимание данного высказывания. Отдавая отчет в том, что наше исследование имеет скорее фрагментарный характер, мы надеемся все же, что нам удалось выделить некоторые интонационные особенности вопросительных предложений указанного типа.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Русская грамматика. т. II. Синтаксис. Изд. «Наука», М., 1980, с. 395—396.
  2. Русская грамматика. т. II. Синтаксис. Изд. «Наука», М., 1980, с. 396.
  3. Русская разговорная речь. Отв. ред. Е. А. Земская. Изд. «Наука», М., 1973, с. 5.
  4. Русская разговорная речь. Отв. ред. Е. А. Земская. Изд. «Наука», М., 1973, с. 9.
  5. Е. А. Брызгунова. Практическая фонетика и интонация русского языка. Изд. Московского университета. М., 1963, с. 255—258.
- Русская грамматика. т. II. Синтаксис. Изд. «Наука», М., 1980, с. 397—402.

Художественные произведения, использованные в работе:

- Ч. Айтматов. Повести и рассказы. Изд. «Кыргызстан», 1971.
Г. Бакланов. Друзья. Изд. «Советский писатель», М., 1976.

A KÉRDŐ MONDATOK NÉHÁNY INTONÁCIÓS SAJÁTOSságÁRÓL, AZOK MÁSODLAGOS FUNKCIÓJÁBAN

SZÖGI OLGA

Jelen dolgozatban azon kérdő mondatok néhány intonációs-emocionális sajátosságát vizsgáljuk, amelyekre a kérdező nem vár választ.

A kérdő mondatok funkcionálását az orosz beszélt nyelv sajátosságainak szempontjából vizsgáljuk.

Dolgozatunkban megkíséréljük meghatározni a mondat kiejtésének jellegzetes vonásait, amelyek nehézséget okoznak az orosz, mint idegen nyelvet tanulók részére.

SZÖVEGLEÍRÁSI MÓDSZER A BESZÉLT NYELVI SZÖVEGEK SZEGMENTÁLÁSÁHOZ

VIDRA KLÁRA

1. A nyelvészeti kutatások kiterjedt körében a szövegértelmezések sokféleségével találkozhatunk. A legkülönbözőbb szempontok vetődnek fel attól függően, hogy a diszciplína lényegét hogyan ítélik meg, vagyis a szövegnek nyelvészeti eszközzel, módszerrel való tanulmányozásán kívül a szövegek létrehozásának, megértésének, hatásának stb. mechanizmusait relevánsnak tartják-e vagy sem.

Elsősorban a szemantika és a pragmatika bizonyos problémái támasztották fel az igényt a nyelvi szöveg több szempontú megközelítésére. A szöveg = nyelvi jel értelmezésével feltehető, hogy valamilyen „terv” alapján jönnek létre a szövegben a valóságra vonatkozó tudattartalmak, melyeket a nyelvi rendszer szabályai rendelkeznek egymáshoz; a produktív nyelvi tevékenységben minden szöveg betölt kommunikatív funkciót, s e szempontok a szövegstruktúrákban sajátos módon reflektálódnak. Pragmatikai felismerések alapján azonban a szöveg létrehozása során a beszélő egyáltalán nem képzelel el a szöveg minden elemének belső struktúráját, a beszélő vagy író személy nem idézi fel magában a teljes szemantikai bázist; csak a szemantikai programja töredékével rendelkezik a szöveg aktuális létrehozása előtt. Tudja, miről akar beszélni, s megközelítőleg azt is, hogyan kezdi el, de abban nem lehet biztos, hogy hogyan fejezi be. A jelentések a módosulás irányában nyitottak, használatuk szoros kapcsolatban áll azzal, hogy a kontextusok az emberek verbális és nem verbális tevékenysége következtében folyamatosan változhatnak.

2. A szövegtani vizsgálatok jelentős részére — a többé-kevésbé egységes szövegelméleti koncepció hiányában — az adekvát módszertani eljárások keresése a jellemző.

Az élszóba keletkező szövegek természetének megismeréséhez célszerű a szövegegész (relatív szövegegész) függvényében feltárni a logikai, szemantikai, kommunikatív és szintaktikai szerkezeteket, a beszéddinamikai tényezők összefüggéseit. A beszélt nyelvet mondategészekre tagoló eddigi vizsgálataimban a grammatikai és az akusztikai tényezők kölcsönhatásának értelmezése eredményesnek bizonyult.¹

Jelen dolgozat célja, hogy a szövegegész tartalmi-logikai tagolódását is nyomon kövesse, a többféle, lehetséges szegmentálási eljárással széttagolt szövegrészeket leírja, értelmezze, s a vizsgálat szempontjából leginkább releváns jelenségcsoportot kiemelje. A szövegleírási eljárásban a kivitelezés eszköze nem egy bizonyos elmélet, mellyel kipróbálom a szöveget, hogy teljesíti-e az előírt lépéseket. Az elemzés nem illusztráció kíván lenni, ellenkezőleg: a természetes kontextus által előhívott elméleti terminológiák segítenek a domináns szervező elveket, a kombinatív lehetőségeket értelmezni.

3. A vizsgálat anyaga rövid riport, melyet magnetofonról írtam le központozás nélkül, majd szövegelemekre bontottam és ezeket megszámoztam. Szövegelemeknek

nevezem az egy predikatív mozzanatot tartalmazó részeket, a modális funkciót betöltő elemeket, a dominánsan kommunikatív szerepű közlésrészeket.²

Az elemzendő szöveg:

hát nagyon vallásosak voltak a dédnagyapámék és (2)negyven napig (3)mikor böjt volt (2)nem volt szabad enni zsírosat húst csak (4)hanem csak olajjal főztek | (5)és a nagyapámnak el köllött vinni Jákóhalmáról Egerbe a püspökségbe a papot a jákóhalmi papot és (6)nagypénteki nap volt | és (7) mikor megérkeztek Egerbe (8) akkor azt mondja a ott a püspök úr (9) hogy majd a kocsisnak a legénynek is adjon a szakácsnő ebédet | (10) hát ő csodák-csodája mit lát (11) hogy nagypénteken sült malac van ebédre | (12) azt mondja (13) hogy na egyen fiatalember (14) én-e (15) hogy emém én ezt meg (16) hát böjt van | (17) nevetett a szakácsnő és (18) akkor bement (19) szólt a püspöknek (20) hogy a fiatalember nem eszik (21) mert ők negyven nap óta nem ettek húst | (22) mikor kiment a püspök (23) azt mondta (24) hogy fiam (25) ami az élet fenntartásához fontos (24) azt enni köll (26) inni köll (27) hogy mikor (28) akkor (29) amikor kapunk (30) hogy van | (31) azt mondja (32) hogy megharagudtam úgy a vallásomra (33) jóllaktam sült malaccal (34) hazajöttem (35) mondtam az édesnek (36) hogy na édes én aztán jóllaktam nagypéntek kedvéért (37) mit ettél fiam (38) azt mondja (39) hogy sült malacot (40) jaj András András hát pokolba jutsz (41) elkezdett szörnyülködni a mama | (42) és azt mondja a nagypapa (43) hogy azóta a vallást tartja (44) hát jól van (45) van isten (46) de ő soha nem böjtöl többet (47) mondtam is az édesnek az édesanyjának (48) hogy ezeket az edényeket mind összehozom (49) ami olajjal van (50) főzött (51) abból abból most már nem eszik többet olajos ételt csak zsírosat (53) és az is jó igen | (54) hát aztán ő szegény (55) én azt sokszor hall... ér... vagy (56) ő eszembe jutott (57) hogy mit is csinálnak (58) tényleg hát én vallásos vagyok (59) de attól eltekintve hát azok a papok is félrelépnek úgy (60) mint a másik ember

A szöveget hosszabb szünet és ereszkedő, lezárást érzékeltető hanglejtésmentet együttes jelentkezésének helyén kisebb részekre bontottam. Az így létrejött szegmentumpk lehetséges szintaktikai váza az elemzés kiindulópontja (a grammatikai — logikai viszonyok jelölésére DEME LÁSZLÓ és BÉKESI IMRE nyomán kialakult ábrázolási gyakorlat elvét vettem át³. Ezzel párhuzamosan kiemelem a szövegrész releváns jelentéseinek elemeit, esetleg láncolatát. A tulajdonképpeni szövegértelmezésben a szintaktikai és a szemantikai lánc összevetése kiegészül a modális és a kommunikatív elemek szerepével.

4. Szövegértelmezés

- I. (1) hát nagyon vallásosak voltak a dédnagyapámék és ezért (2) negyven napig (3) mikor böjt volt (2) nem volt szabad enni zsírosat húst csak (4) hanem csak olajjal főztek

Szintaktikai szerkezete: $F \rightarrow [(F \diagup h \diagdown F) \neq F]$

A szemantikai lánc kiinduló motívumai: P = vallásosság Q = böjt Q_1 = a 40 napos időszak Q_2 = tiltott húsevés.

A szövegrész szerkezete konstrukcionális: kizáró ellentétes utótagú következtetés. A főkapcsolás jelöletlen, az és kötőszó itt csupán epikus elem, melyet a lezáró hanglejtésment is indokol. Az első mondategységben megjelenő P kijelöli a szöveg témáját. A szemantikai program azáltal indul meg, hogy P -ből következő sokféle lehet-

séges elemből itt a Q (Q_1 ; Q_2) releváns a szövegjelentés szempontjából. A kizáró ellentét utótagjának szemantikai tartalma „epizód” értékű, s ezzel a konstrukció karakterisztikus logikai-kommunikatív szinten tartó természete fellazul, ugyanakkor vonatkozási pontja lesz egy későbbi szövegösszefüggésnek (49—51. mondategység). A P — Q_1 — Q_2 vonulat kettétöri a kizáró ellentét egymást kölcsönösen feltételező két tagját. A tematikus határt az intonáció is (ereszkedő lejtésmenet) erősíti ezen a helyen. Az első négy predikatív mozzanatot tartalmazó szövegrészben kétszer is egybeesik az akusztikus lezárás a szükséges mértékű információs szint elérésével.

II. (5) és a nagyapámnak el köllött vinni Jákóhalmáról Egerbe a püspökségbe a papot a jákóhalmi papot és (6) nagypénteki nap volt és (7) mikor megérkeztek Egerbe (8) akkor azt mondja a ott a püspök úr (9) hogy majd a kocsisnak a le-génynek is adjon a szakácsnő ebédet

Szintaktikai szerkezete: —F—F—(h\F/t)

A szemantikai lánc további motívumai: P vonatkoztatása konkrét személyre (püspökség, püspök); Q_1 konkretizálása (nagypéntek) Q_2 : tágabb fogalomkör (ebéd).

A szövegrész szintaktikai szerkezetére a mellérendelő viszony jellemző. A beszélő az általa elmondott információhoz való viszonyát főmondati beágyazással fejezi ki (8). E főmondat lineáris kétoldali „kötöttsége” azonban nem egyformán erős. A 7. számú tagmondatnak beszédtempóban, hangfekvésben is megnyilvánuló nyomatéktalansága, kontextusbeli redundanciája epikus szerepű, s inkább a szövegelőzményhez tartozik. A 9. számú tagmondat informatív tartalma szintén szövegszintű, de csak a 8. számú főmondatban konkretizált P szemantikai motívummal (püspök) együtt tölt be szövegepítő, sőt szövegkompozíciós szerepet. Ugyanis közvetlenül előkészíti a szövegegész jelentését meghatározó tagmondatsort:

III. (10) hát ő csodák csodája mit lát (11) hogy nagypénteken sült malac van ebédre

A szövegrész szintaktikai szerkezetének érdekessége, hogy a 11. tagmondatot a szituációból fakadó, a közlő megjelenítő, dialógusszerű elbeszéléséből származó „implicit főmondat” ágyazza be. Ennél azonban fontosabb, hogy ebben a tagmondatban záródik le a szövegegész jelentését meghatározó szemantikai lánc: a Q_2 konkretizálása és vonatkoztatása Q_1 -re.

Az eddig bemutatott szövegrész szemantikai programja a következő lépéseken keresztül valósul meg:

1—4. tagmondat	P vallásos személyek	Q_1 böjti időszak	Q_2 hús = tiltott étel
5—6. tagmondat	P mező vallást képviselő körny.	Q_1 konkrét nagypéntek	Q_2
7—9. tagmondat	P konkrét püspök	Q_1 konkrét	Q_2 mező ebéd
10—11. tagmondat	P konkrét	Q_1 konkrét	Q_2 konkrét sült malac

A fogalmi értékű témamotívumok terjedelme fokozatosan szűkül, az általános lépésről lépésre konkretizálódik. A szemantikai-szintaktikai összefüggéseket a következő ábra érzékelteti:

$$\begin{array}{ccccccc}
 F & \xrightarrow{\text{és}} & \overbrace{[(F/h \setminus F) \neq F]} & \text{és} & F & \text{és} & F & \text{és} & h \setminus F / t & F & \text{hogy} & F \\
 P & & Q_1 & & Q_2 & & P & & Q_{1k} & & P_k Q_2 & & Q_1 Q_{2k}
 \end{array}$$

Az ábráról jól leolvasható, hogy a szövegrészletben a szemantikai tagolódás, tagolhatóság a domináns. Az első egység a $P-Q_1-Q_2$ lánc, melynek szintaktikai megformáltsága tartalmi-logikai természetű: az *és* kapcsolatos kötőszó ellenére következtető viszonytalal valamint kizáró ellentéttel. A szintaktikai szerkezet azonban ezen a ponton nem alkot egységet, sem mondategységet, sem bekezdést. A második szemantikai egység a Q_1 konkretizálódásával jön létre kapcsolatos viszonyú szintaktikai szerkezetekkel, melyeket az intonációs jellemzőkkel is egybevetve mondategyszeknek értelmezhetünk. A harmadik egységben válik konkréttá a P , ugyanakkor a Q_2 témamotívum itt fogalmi jelentéstartományának általánosabb értelmű elemével bukkan fel (ebéd $\rightarrow$ hús). Ennek a ténynek a szövegegészben kompozíciós értéke van: késleltetéssel (feszültségkeltéssel) készíti elő a Q_1 és a Q_2 konkrét formájának egyidejűségét. A harmadik egység tagmondatainak hierarchikus viszonya nincs összhangban az információtelítettséggel. A negyedik szemantikai egységben lezárul a szemantikai lánc: a Q_2 is konkretizálódik. A szöveg kulcsmondata hangzik el: „*nagypénteken sült malac van ebédre*”.

IV. (12) azt mondja (13) hogy na egyen fiatalember (14) én-e (15) hogy enném én ezt meg (16) hát böjt van (17) nevetett a szakácsnő és (18) akkor bement (19) szólt a püspöknek (20) hogy a fiatalember nem eszik (21) mert ők negyven nap óta nem ettek húst (22) mikor kiment a püspök (23) és azt mondta (24) hogy fiam (25) ami az élet fönntartásához fontos (24) azt enni köll (26) inni köll (27) hogy mikor (28) akkor (29) amikor kapunk (30) hogy van

A IV. szövegrész szintaktikai láncolatában a felidézett párbeszéd, függő beszéd sajátosságai uralkodnak: az „*azt mondja*” főmondatos összetett mondatokban a szövegrész jelentését meghatározó információk a mellékmondatokban hangoznak el (12; 19; 23;). A beszédszintű tagmondatok egymáshoz való viszonyára a kapcsolat jellemző; az egyetlen okadó magyarázó utótag (21) nem konstrukció-elem.

A kérdő intonációval és a kommunikatív-érzelmi telítettséggel elhangzó (modális) tagmondatok jól elhatárolódnak a szövegrészben (14; 21;). A „*fiam*” kontextuális informatív értéke=[ne böjtölj], mely a szövegegész szemantikai láncolatában a Q_2 tagadása. A témamotívumok újbóli megjelenése helyett e vonatkoztatás „eufémikus” magyarázata jelenik meg (25); az ok-okozati összefüggés ebben az esetben is csak mondaton belül értelmezhető.

V. (31) azt mondja (32) hogy megharagudtam úgy a vallásomra (33) jóllaktam sült malaccal (34) hazajöttem (35) mondtam édesnek (33) hogy na édes én aztán jóllaktam nagypéntek kedvéért (37) mit ettél fiam (36) azt mondja (39) hogy sült malacot (40) jaj András András hát pokolba jutsz (41) elkezdett szörnyülködni a mama (42) és azt mondja a nagypapa (43) hogy azóta a vallást tartja

(44) hát jól van (45) van isten (46) de ő soha nem bőjtöl többet (47) mondtam is az édesnek az édesanyjának (48) hogy ezeket az edényeket mind összetöröm (49) ami olajjal van (50) főzött (51) abból most már nem főzhet (52) mert ő már nem eszik többet olajos ételt csak zsírosat (53) és az is jó

A 31—53. tagmondatot tartalmazó epizód szerepű szövegrészben a témamotívumok csupán ismétlődnek. A 45—52. tagmondatig terjedő rész bővített konstrukció:

[45 ≠ 46] $\xrightarrow{\text{ezért}}$ [47/(48/49—50—51)] $\xleftarrow{\text{mert}}$ 52]

A konstrukció azonban tematikailag nem különül el, ezért nem bekezdés.

VI. (54) hát aztán ő szegény (55) én azt sokszor hall... ér... vagy ő eszembe jutott (57) hogy mit is csinálnak (58) tényleg hát én vallásos vagyok (59) de attól eltekintve hát azok a papok is félrelépnek úgy (60) mint a másik ember

A VI. rész tagmondatai, tagmondat értékű megnyilatkozásai kapcsolatos viszonyúak. Az 59—60. tagmondat konklúzió-értékű lehet, így kompozíciós szerepe is van.

Az elemzett szöveg 6 egységre bontása alapján a teljes szöveg részjelentéseinek vázlata a következő:

- I. A vallásos emberek — így nagyapám is — bőjtölnek.
- II—III. A püspök nagypénteken húst ebédel.
- IV. A püspök a bőjt megszegésére ösztönzi nagyapámat.
- V. Azóta a nagyapám nem tartja meg a bőjtöt.
- VI. A papok is félrelépnek.

A hat tematikus szövegrész összefüggései elvileg megragadhatók konstrukcionálisan is:

I $\xrightarrow{\text{azonban}}$ [(II—III $\xrightarrow{\text{sőt}}$ IV $\xrightarrow{\text{ennélfogva}}$ V) $\xrightarrow{\text{ugyanis}}$ VI]

A képletben szereplő kötőszók a lehetséges logikai viszonyokat jelzik, így implicit szövetszerkezeti elemeknek tekinthetők. De elképzelhető a hat rész a következő összefüggések szerint is:

I $\xrightarrow{\text{azonban}}$ (II—III $\xrightarrow{\text{sőt}}$ IV) $\xrightarrow{\text{és}}$ V/ahogy VI

Ez utóbbi lazább szerkezet felel meg jobban a közvetlen, élő, beszélt nyelv természetének. Így a „funkciótlan” kötőszók (pl. kapcsolatos kötőszó az ellentétes „helyén”) műfaji, epikus elemek inkább, mint viszonyjelölők.

A szövegegész jelentésének szöveggrammatikai modellezése a fenti példa alapján tulajdonképpen nem is szükséges. Szegmentáló ereje elsősorban nem a logikai természetnek van, hanem a szemantikai program lépéseinek, a modális-kommunikatív funkciónak és az akusztikus (intonációs) kísérő jelenségeknek. Ezek alapján a kiinduló szöveg így tagolható tulajdonképpen bekezdésekre:

hát nagyon vallásosak voltak a dédnagyapámék és ezért negyven napig mikor bőjt volt nem volt szabad enni zsírosat húst csak hanem csak olajjal főztek
a nagyapámnak el köllött vinni Jákóhalmáról Egerbe a püspökségbe a papot a jákóhalmi papot és nagypénteki nap volt és mikor megérkeztek Egerbe akkor azt mondja ott a püspök úr hogy majd a kocsisnak a legénynek is adjon a szakácsnő ebédet

hát ő csodák csodája mit lát hogy nagypénteken sült malac van ebédre azt mondja hogy na egyen fiatalember én-e hogy enném én ezt meg hát böjt van nevetett a szakácsnő és akkor bement szólt a püspöknek hogy a fiatalember nem eszik mert ők negyven napja nem ettek húst mikor kiment a püspök és azt mondta hogy fiam ami az élet fönntartásához fontos azt enni köll inni köll hogy mikor akkor amikor kapunk hogy van

azt mondja hogy megharagudtam úgy a vallásomra jóllaktam sült malaccal hazajöttem mondtam édesnek az édesanyjának hogy na édes én aztán jóllaktam nagypéntek kedvéért mit ettél fiam azt mondja hogy sült malacot jaj András András pokolba jutsz szörnyülködött a mama és azt mondja a nagypapa hogy azóta a válást tartja hát jól van van isten de ő soha nem böjtöl többet mondtam is az édesnek az édesanyjának hogy ezeket az edényeket mind összetöröm ami olajjal van főzött abból most már nem főzhet mert ő már nem eszik többet olajos ételt csak zsírosat és az is jó

hát aztán ő szegény én azt sokszor... vagy ő eszembe jutott hogy mit csinálnak tényleg hát én vallásos vagyok de attól eltekintve azok a papok is félrelépnek úgy mint a másik ember

JEGYZETEK

1. VIDRA KLÁRA: Az akusztikai tényezők szerepe a szövegszegmentálásban. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1986.
2. Az elemzésben a szövegelemnek gyakorlatilag a tagmondat felel meg.
3. A tagmondatok, mondategységek viszonyainak jelölésében a DEME LÁSZLÓ—BÉKÉSI IMRE nyomán kialakult ábrázolási gyakorlat elvét vettem át (BÉKÉSI IMRE: A gondolkodás grammatikája, Bp., 1986.).

METHODE DER TEXTBESCHREIBUNG ZUR SEGMENTIERUNG DER TEXTE IN DER GESCHPROCHENEN SPRACHE

KLARA VIDRA

Für den größten Teil der Textanalyseuntersuchungen ist — wegen Mangels der einheitlichen Texttheoriekonzeption — die Suche nach dem Verfahren der adäquaten Methode typisch.

Zum Kennenlernen der Eigenschaften der mündlich zustandegekommenen Texte ist es angebracht, die Zusammenhänge der sprachdynamischen Faktoren und die logischen, semantischen, kommunikativen und syntaktischen Strukturen in der Folge der Texteinheit (der relativen Texteinheit) zu erschließen. Das Ziel dieser Arbeit ist, die durch mehrfache, segmentierende Verfahren aufgeteilten Textteile zu beschreiben, zu deuten und die aus dem Gesichtspunkt der Untersuchung relevantesten Erscheinungsgruppen hervorzuheben.

In der eigentlichen Interpretierung des Textes wird der Vergleich der syntaktischen und semantischen Kette mit der Rolle der modalen und kommunikativen Elemente ergänzt.

Auf Grund der geschilderten Methode der Textbeschreibung stellt sich heraus, daß in dem analysierten Text eine segmentierende Auswirkung nicht aus der logischen Natur heraus, sondern aus den Schritten des semantischen Programms und aus modal-kommunikativer und aus akustischer Intonationsgeleitfunktion ausgeht.

MADÁCH ÚTJA A TRAGÉDIÁIG I.

(A nagy mű gondolatainak megjelenése drámáiban és lírájában)

BENE KÁLMÁN

Ha Madách gondolkodói világáról, filozófiai, esztétikai, politikai nézeteiről, egyszóval világnézetéről szólnak, ezt főképp egyetlen művének, Az ember tragédiájának elemzése, értékelése, értelmezése alapján teszik. Legfeljebb még az életrajz: az író tanulóévei, házassága, 48-as tevékenysége és az önkényuralom időszakában elszenvedett sorscsapások kerülnek a vizsgálat látószögébe — a mű fogantatásának személyes, történelmi és társadalmi előzményeivel foglalkoznak alaposabban a kutatók. Kevesen és keveset írnak viszont az életmű egészéről, és ez az elzárkózás nemcsak érthető, de talán igazolható is: Madách Imre egykönnyes szerző, főműve kozmikus magasságokba emelkedik, minden egyéb csak szárnypróbálgatás, egy igen rokonszenves, magányos vidéki nemesúr amatőr irodalmi kísérlete. De ezek a kísérletek jelentik a felkészülést, az el nem hanyagolható előzményeket Az ember tragédiája megszületéséhez — vizsgálatuk tehát bizonyos fokig elengedhetetlen, ha Madách eszméit, azok kialakulását és fejlődését akarjuk megismerni. A következőkben ezért lesz szó Madách alig ismert korai műveiről is.

Tovább szűkítve vizsgálatunk tárgyát, meg kell keresnünk a Madáchot foglalkoztató eszmék közül azt, amelyik többé-kevésbé minden irodalmi alkotásában megtalálható. Ez a kérdés: a tömegek és a nagy ember történelmi szerepének megítélése, Madách eszméinek alakulása, árnyaltabbá válása e téren egyik legfontosabb eleme világnézetének. Dolgozatunkban ezt a kérdést állítottuk a középpontba. Tudjuk, hogy egyetlen tényező elkülönítése a többitől az összefüggések figyelmen kívül hagyásának veszélyét vonja maga után, az ilyen kiindulópont könnyen vezethet hamis következtetésekhez. Pedig egyes kérdések kiemelése, ha eközben nem hagyják figyelmen kívül az összefüggéseket, számos új eredményre vezethet. Példának csupán BARANYI IMRE munkáját (1) említeném, amely Madách eszméi egyik hazai forrásának, az Athenaeumnak vizsgálatával tud új szempontokat adni a Tragédia megismeréséhez.

A tömegek szerepe a történelemben nem választható el mereven a többi madáchi kérdéstől, dialektikus vizsgálata csakis azokkal való összefüggésében lehetséges. Tulajdonképpen a nagy egyéniség történelemformáló szerepét valló romantikus és nemesi liberális nézetek hatása az elsődleges Madáchra, a tömegek értékelése is általában ebből a szempontból történik. Mégis, annak elismerésével és beismerésével, hogy a költőnél fordított volt az alapállás, tehát nála a nagy személyiség volt a meghatározó szerep, megkíséreljük mai világnézetünknek megfelelően, a tömegek történelmi szerepének szemszögéből nézni a madáchi életművet.

Nézőpontunk érvényesítése mellett persze igyekszünk minden témánkkal összefüggő kérdést, kapcsolatot súlyához mérten elemezni. Így szerepet kap írásunkban Madách nő-felfogásának elemzése, a nagy mű és a költő személyes sorsának, valamint történelmünknek összefüggése stb. Nézeteinek kialakulásában és ezek megfor-

málásában Madách magyar- és világirodalmi előzményekre támaszkodik. A következőkben igyekszünk — természetesen a teljesség igénye nélkül — az ilyen távolabbi vagy rejtettebb kapcsolatokat is figyelembe venni, de mindig csak az elsőként kiemelt kérdés függvényében.

A tömeg-kérdés jelentkezése Madách műveiben

Már Madách első befejezett drámájában, az 1838 és 1841 között keletkezett *Commodusban* (2) is megjelenik a népért küzdő hős és a szolgálékú tömeg ellentéte. De ez az ellentét még nem játszik főszerepet a műben, a főkonfliktus a zsarnok és az ellene küzdő szabadsághősök között van.

A nép sorsával szorosan összefonódik a félig rabszolga-, félig patrícius származású hős, Maternus sorsa. Ő Commodus legkövetkezetesebb ellenfele, akit nemcsak egyéni sérelem, de mindenféle zsarnokság gyűlölete tesz engesztelhetetlenné. Szókimondása miatt rögtön az ifjú Commodus trónra léptekor börtönbe kerül. A császár nevelői a hon szolgálatára intik, az ifjú Madách még egy római uralkodó számára is liberális eszméket ír elő. Ám Commodus kegyetlen népnyúzó szolgájának érvelését szívleli meg: „A népnek foglalatosságot adunk; azon nép, melynek magával dolga van, nem gondol arra, hogy szabad lehet. ...az erkölcstelen fényűző népből puha szolga lesz.” Jellemzőek ezek a mondatok a császárkori Róma cirkuszt követelő csöcselékére, és egyben előre mutatnak a Mózes „húsos bögrét” és szolgaságot visszasíró tömegére.

Mózes mellett verseiben is megjelenik ez a gondolat. Így pl. a szabadságharc bukása után írt „A száműzött s a kivándorlott” c. regéjében, amelyben allegorikus formában vall az önkényuralom sötét éveiről. A versben Tompa Mihály témáját dolgozza fel (Levél egy kibújdosott barátom után). A száműzött itt az öreg Mikes Kelemen, egy ifjú kivándorló írja le neki a hazai állapotokat. Az ifjúval ellentétben Mikes nem félti a magyart a szenvedéstől, sokkal inkább a kedvezéstől, kegytől. Ismét a „húsos bögre” — motívum! (3)

...És a cirkuszt követelő csöcselék mellett megjelennek a keresztények is, tehát már a *Commodusban* találkozhatunk a Tragédia római színének két különböző népcsoportjával. SÖTÉR ISTVÁN írja, hogy Ádám a római szín végére a testvériség-eszméért lelkesedik, amely „...megfelel a liberális ideológusok (pl. Eötvös) elméletének, akik... a testvériség (egyenlőség) eszmét a kereszténységből származottnak tekintették.” (4) Ezt a megállapítást — Horváth Károllyal együtt (5) — a Commodusra is érvényesnek tekintjük:

Ezt bizonyítja az egyik legismertebb Madách költemény, „A megváltó” is. Ebben a versben rendkívül élesen veti fel Madách a megváltó eszméi, a szegények istenének szándékai és a gazdagok, a megfeszítők közti ellentétet. Az isten-ember hirdette, hogy a világ a „nép osztálya”, nem Isten helyettesei a nagyok, csupán bitorlók. A hatalom keresztre vonta, mert „Az Isten nem jár lázadt koldusul”. Azóta elterjedtek a megváltó eszméi, de a szolgaság nem változott. A „véres kereszt” motívumának feltűnése s a forradalmi mondanivaló egyaránt Madách egyház-ellenességét bizonyítja (6).

A *Commodusban* a nép háromszor lázad fel a zsarnok uralom ellen. A harmadik, legfontosabb összeütközésnél az időközben kiszabadult Maternus vezeti őket a császár és saját testvére, a consullá lett Cleander ellen. A népharag a császár azonnali megkövezését követeli. Maternus, a kivégzés elől kétszer is megmenekült szolga azonban romantikus módon lovagias: „Halljuk őt is! Az ellenfelet is ki kell hallgatni

a bírónak; és a bíró itt a nép.” A császár megbánja vétkeit, de az ismert taktikát alkalmazza: konzulát kiadja a népnek, aki egyedül hibás abban, hogy rossz útra tévedt. A nép vak dühétől, kínzásától Maternus megmenti áruló öccsét, de mikor tőle kérnek ítéletet, elvetve a testvéri szeretetet igazságosan ítél — halált. Cleanderrel szemben a zsarnok megmenekül, még meg is éljenzik a „megjavulót”. A magára maradt Maternusnak most már a pusztta életét kell mentenie. Megátkozza a gyáva népet.

Innen indul ki tehát a madáchi tömeg-felfogás: a nép szolgalelkű, hiszékeny, semmi állhatatosság nincs benne. A kép olyanmilyre vigasztalan, hogy még a népért való küzdelem hazafias kötelességét is megkérdőjelezi. A teljesen pesszimista képet megerősíti Maternus (minden népért, szabadságért küzdő titán: Zordy, Csák, Ádám, Mózes őse), amikor elfogatása után így önti szavakba csalódottságát: „...kinek reménye a nép, mind csalódik az, reménye egy forgószéltől felkapott galyrakás, mely ha megszűnik a szél, suttogja csak a múlt veszélyeket.”

Ez a vigasztalan kép, a tömegek állhatatosságának pesszimista megítélése nem csupán Madách nemesi liberális nézeteinek és nem csak a kor romantikus világirodalma mintáinak tudható be. Az ősforrás Shakespeare, akinek drámái, különösen római tárgyú tragédiái döntő mértékben hatottak ebben a kérdésben nem csak Madáchra, de a század nagyon sok jelentős magyar írójára is. Nem lehet véletlen, hogy Petőfi elsőként épp a Coriolanust választja lefordításra, és mintha Shakespeare-t visszhangozná a Commodus (az első Madách-dráma is római témájú!) idézett költői forgószél-képe a nép állhatatlanságáról. Shakespeare az Antonius és Kleopátában így ír ugyanerről:

„Az alacsony tömeg,
Akár a víz tükrén a tavirózsa,
Fel-le úszik, változó ár cselédje,
S mozogva rothad.” (7)

De nemcsak a tömeg és a nagy ember viszonyát tekintve előképe az első dráma a Tragédiának. Mint SCHÉDA MÁRIA az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent írásában (8) meggyőzően kimutatta, a három főhős, Ádám, Éva és Lucifer bizonyos jellemvonásai, gondolatai már a Commodusban is feltűnnek. Perennis (lásd: Lucifer) az egyiptomi miniszter stílusában oktatja Commodust, Marcia úgy könyörög a halálos veszedelemben lévő Virgíniáért, mint az egyiptomi rabszolganő társaiért. A népe által magára hagyott Maternusról már szóltunk. (Ez a Miltiades-jelenettel állítható párhuzamba.)

Madách másik „zsengéjében”, a Nápolyi Endrében a magyar származású király bonyolult udvari intrikáktól és cselszövényektől körülvéve próbálja megszerezni a hatalmat a neki ítelt trónon. Endre „...boldoggá akarja tenni a népet, a meggyőződés, a lelkiismeret szabadsága, a szabadelvű tolerancia szellemében akarja kormányozni országát, ... Érdekes, hogy bár az olasz hercegek az idegen uralkodót látják Endrében, az olasz nép mellett van, s érdekében lázad fel Taranto és Johanna ellen. Az ifjú Madáchnál pozitív alak csak népbárát és szabadelvű lehet.” (9) És ez a nemes király végtelenül jóhiszemű is, hiszen amikor a nép fellázad — Endre hazaküldi a polgárokat, nem érezve a veszélyt. Hibás lépése életébe kerül.

A műben ez az egyetlen jelenet, amelyben a néptömeg színre lépett, és ez az egy fellépése feltétlenül rokonszenves.

A darabban Endre Ádám előképe. Johannához való viszonya a Tragédia prágai színének, Keplernek és Borbálának kapcsolatát idézi, Sanchia viszont, ez a Blanche-utánérzésből (Victor Hugo: A király mulat) megalkotott nőalak lehetett volna az

ideális társ, ő a „paradicsomi Éva” első megjelenése Madách műveiben. Róbert barát és Philippa démoni figurái pedig Lucifer vadromantikus előzményei (10).

A Férfi és nő című mitológiai tárgyú drámáját a Csák végnapjaival együtt az 1843-as akadémiai drámapályázatra nyújtotta be Madách, még annál is kevesebb sikerrel (11). De a Csákhhoz hasonlóan ezt a művét is át akarta dolgozni a Tragédia sikere után. Sajnálhatjuk, hogy tervét nem valósította meg. A Heraklesz-dráma ugyanis az egyetlen fiatalkori kísérlet, amelyben rátalál arra a mitológikus-költői formára, témára, ahol tehetségének, gondolkodó, lírai alkatának igazán megfelelő művet alkothatt (12). A túlsúfolt romantikus történelmi drámák, vagy a társadalmi dráma Csak tréfa, nem adhatott olyan lehetőséget a madáchi mondanivaló megjelenítésére, mint a keresztény mítoszokból, mondákból megszülető drámai költemény és „dramatizált eposz”: Az ember tragédiája és a Mózes.

A Férfi és nő kiforratlan, szélsőségesen romantikus ifjúkori dráma, de a „madáchi Faustnak” igazi „Sturm und Drang”-os előzménye. A dolgozatunkban központba állított nagy ember—tömeg ellentét ugyan hiányzik, de a Tragédia számos más gondolata, kérdése megjelenik már benne. A mű hőse itt egyedül Heraklesz, Ádám romantikus titán-őse. (Szophoklész: Trakhiszi nők című drámájában, a Madách-dráma legfontosabb mintájában Deianeirát a főhőssel egyenrangú szereplőnek tekinthetjük.) De éppen Heraklesz jelleme bizonyítja legjobban, hogy milyen utat tesz meg Ádám a Tragédiában; ebből a jellemképletből kiindulva. Heraklesz hasztalan vágyik a tiszta szellemi létre, Hébe isteni csókjára, lehúzza a sárba az érzéki vágy, a fogoly királylány, Jolé iránti szerelme.

„Egy öllel közelb
A menyhez, és egy öllel távolabb
A földtől! Két világ közé hajítva,
Melyikhez nyújtsam jobbam, nem tudom?
A test alá vágy, és a gondolat föl!”

A szerelem kétféle megjelenése: a hőst megalázó, lealjasító kéjvágy és az „éden-szféra” kettőssége a Tragédia Éva-alakjaiban is megnyilvánul. A legélesebben talán a párizsi szín két Évájában, illetve a londoni színnek a szerelmet pénzért áruló, kacér polgárlányában és a sírt átlépő „örök Évában” jelenik meg. A londoni haláltáncból felmagasodó Éva és a Heraklesz-dráma Hébéje éppúgy rokonok, miképp Deianeira és Jolé előképei Müller Borbálának, a forradalmárnőnek, a polgárlánynak vagy netán még az eszkimónőnek is.

A nővágy és nőgyűlölet együttélése már ebben a korai drámában is fellelhető, persze nem oly sokoldalúan, mint a Tragédia ezer színében, árnyalatában. A büszke mottó, „A férfi vagy nő nélkül is” Ádámra éppúgy érvényes, mint a küldetéséért családját elhagyó népvészér Mózesre. Heraklesz Madáchnál nem a Nessos-ing égő fájdalmai miatt lép máglyára, az inget a becsapott Deianeira letépi. Madách hőse azért állít Oeta hegyén hatalmas máglyát, azért választja a tűzhalált, hogy megszabaduljon földi, anyagi, emberi béklyóitól, igazi istenné, szellemi lénné, Hébe égi szerelmére méltóvá válhasson. Az égi csók a mű végén jelzi szándéka valóra válását. Mennyire másképpen végződik Ádám hasonló kísérlete az ürgelenetben: a földi küzdelmekről, kudarcokról megcsömörlött Ádám nem válhat szellemmé, az isteni Hébecsókot itt a „természeti szférát” képviselő Föld szelleme (13) helyettesíti. Hiszen a nagy mű már egyértelműen túl van a szellem abszolút primátusát hirdető illúziókon. A magához térő Ádám visszatér a földi küzdelmekhez.

Igazán kár, hogy a Férfi és nő — bár 1978-ban az Agria Játékszín kis átigazítás-sal előadta a darabot (14) — nem talált olyan megújítóra, avatott, értő felfrissítőre,

mint a Mózes Keresztúry Dezső esetében. Meggyőződésünk, hogy a fentiekben összefoglalt, a Tragédiát sejtető vonásai, gondolatisága révén nem vallana kudarcot színpadon.

Társadalmi drámát csak egyet írt Madách: 1843—44 táján a Csak tréfát. A mű „a nemesi liberalizmusnak mintegy önkritikáját nyújtja” (15), főhőse Zordy Lorán, a költő, akiben Madách egy kissé fiatal énjét rajzolta meg.

De a mű legerősebb oldala talán nem is a korabeli nemesi társadalom politikai kétszínűségének, aljasságának leleplezése; Zordy legnagyobb csalódása a „nőerény” szétfoslása — mikor hívei elhagyják, vagyonát pörben elveszti, szerelme is máshoz pártol. Az a mód, ahogyan Madách a vármegye nemesi tömegeinek jellemzésébe a hazug szerelmi vásárt beépíti, a mű egyik nagy erénye. (A Tragédia londoni színének „szerelmi vására” is ehhez hasonló felfogású.)

Vegyük szemügyre a darab — kissé kusza — cselekményét. Andaházy gróf lányát, Ilkát a gazdag ifjú költőnek, Zordy Loránnak szánják, pedig a lány annak barátját, Széphalmi Jenőt szereti. Vita még sincs a két barát közt. A költőt most más foglalkoztatja: a politika.

Házában megismerkedünk titkos társaságának vezérkarával, és ez a megismerkedés egyben a haladás gondolatával, a liberális eszmékkel kacérkodó üres fejű, ostoba nemesek lelepleződéséhez vezet. Ez a dráma egyik legjobb jelene; ahogyan az egyes figurák megvallják egymásnak, mi hozta őket Zordy táborába, különösen nagy remeklés. Dulháznak Zordy „elve ellen való pártvezér”, mert (figyeljük meg ezt a finom irónikus bemutatást) „elvből cselekszik mindent a bohó”. Beszélgető partnere, Szendrődy is őszinte: „e rohanva haladást / Én sem szenvedhetem, de ez a divat!” Közben megtudjuk, hogy a társaság mulatozása alatt folyik a választás, és a haladó eszméket képviselő Zordyt még is választják követnek. (A darabban Madách a 40-es évek magyar irodalmának egyik legnépszerűbb témáját választotta, a hasonló tárgyú művek közül példának elég csak Eötvös regényét, A falu jegyzőjét, vagy a Madách művével egyenlő színvonalú vígjátékát, az Éljen az egyenlőség-et, Arany komikus eposzát, Az elveszett alkotmányt és Nagy Ignác drámáját, a Tisztújítást említeni.) Még mielőtt személyesen megjelenik a költő, megismerjük összes „elvbarátait”. Ilyen pl. Pikó, a hordószónok, Belényi, a köpönyegforgató, Hars, az ingyenélő, és Kondor, az alkalmi költő. Maga Zordy előtt is világos lesz társainak kisszerűsége; barátja, Jenő mutat rá hibáikra.

A második felvonás a Széphalmi-házban játszódik. Jenő anyja a darab legellen-szenvesebb figurája. Ahogyan saját lányát, Jolánt árulja az ostoba piperkőc Váry bárónak, majd észrevéve Zordy vonzalmát lánya iránt, a jobbnak tűnő parti felé irányítja — ez a hideg számítás, alkudozás nélkülöz minden nőiességet. Intrikáit egyszerre több irányba szövi, Váry csak „jégre tett” vőlegény, a követséget fia számára kéri Andaházytól, ezt szabva feltételül Jenő és Ilka egybekelésének. Andaháznak mindenképpen pénzre van szüksége, s ezért belemegy az elvei ellen való alkuba.

A szerelmi és politikai cselszövényt még jobban összegabalyítja egy újabb női szereplő, Bianka, a dalénekesnő. Madách összetett jellemű nőalakjától, csakúgy mint drámabeli alteregója, Zordy, visszaborzad. Vonzza és taszítja is ez a csak szenvedélyeinek élő, nemesi társaságát gyűlölő kurtizán. (Hasonló jellem, „az emancipált nő” a főhőse Madách egyik novellájának, a Hétköznapi történetnek is, bár Júlia sorsát több együttérzéssel rajzolja meg az író.) (16)

Bianka Zordy iránt lobban lángra. Miután a második felvonás bonyodalmaina követően minden elveszik a főhős számára (vagyon, tisztsege, szerelme), magával hívja Biankát, amikor elhagyja a társaságot. Ám a vadonból, ahol bukása után él régi embergyűlölő recept szerint (ld. Athéni Timon), csakhamar elűzi az énekesnőt.

A harmadik felvonás összeomlása tehát teljes. Vagyona elvesztésével nemcsak barátja és szerelme, de párthívei is elhagyják Zordyt.

A magára maradó költő hosszú önmarcangolás után tér vissza a vadonból. Elhatározza, hogy megírja életét, megfizet ellenségeinek. Az utolsó felvonás „színház a színházban”. Zordy darabját adják, a címe: „Csak tréfa”. A mű alakjaiban magukra ismerhetnek az álnok barátok, ellenségei és hűtlen szerelme is. Most derül ki, hogy a lány szerette, csak anyja praktikáinak engedve ment férjhez Váry báróhoz. Lehetetlen nem gondolni a Tragédia Évájára, Kepler ítéletére: a nőnek „a jó sajátja, Míg bűne a koré, mely szülte őt.”

A Csak tréfa minden romantikus túlzása ellenére hű képet nyújt a reformkor végének nemesi társadalmáról, és hű képet ad arról a romantikus felfogásról is, amely a nagy ember és a tömeg kibékíthetetlen ellentétét vallja. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a drámában a tömeg fogalma semmiképpen nem azonosítható a nép fogalmával. A tömeghez tartozik itt Zordy kivételével mindenki, mint erre már Sötér István és Horváth Károly is rámutatott. Horváth Károly szerint „A Csak tréfában ... a tömeg a liberális eszmével parádézó őszintétlen nemesi társadalom. Ezért tekinthető e dráma a nemesi liberalizmus önkritikájának... A Csak tréfában tehát egyáltalán nem a nép alkotja a „kislelkű tömeget”. ... A főhős a néperdeket képviseli, ezzel szemben a „tömeg”, a barátok, a párthívek éppen ezért fordulnak szembe Zordyval, ők csak szájukon hordják a néperdek jelszavát, valójában osztályérből a néperdek érvényesülése ellen foglalnak állást. Ez is mutatja, hogy a nagy egyéniség és a „kislelkű tömeg” ellentéte Madáchnál nem egyértelmű, hanem valódi jelentését mindig konkrét elemzéssel kell megfejteni.”(17)

Madách műve, eltekintve a dráma fogyatékoságaitól, problémafelvetésében, mondanivalójában összevethető Petőfi Apostolával. A liberális-nemesi platformról induló világmegváltó nagy ember, Zordy a kezdeti sikerek után éppen úgy magára marad, mint a plebejus forradalmár Szilveszter falujában, a pap lázítása után. De könnyen található világirodalmi példa is: hasonlóan provinciális, kisszerű országban, Norvégiában, már polgári környezetben rajzolja meg Ibsen A népgyűlölő című darabjában a népboldogítóból a népgyűlés szavazása alapján (!) a nép ellenségévé nyilvánított Stockmann doktor pályáját.

A három társadalmi dráma három különböző társadalmi környezetben ugyanúgy csúfos kudarcra ítélt kísérlet arra, hogy a nagy történelmi személyiség felemelje a népet és a haladás, a fejlődés útjára állítsa. De a személyiség vezető szerepét központba állító hasonló felfogás más-más hangsúlyt kap az elszenvedett fiaskó után. Zordy romantikus világmegvetéséből csak az őt eláruló nemesi tömegek ironikus leleplezésére futja a Csak tréfa pirandellóian modern „színház a színházban” — ötletével, Szilveszter hite a tömegben nem rendül meg, a mártírságot is vállalja értük. Stockmann doktor szintén az egyedül tovább folytatandó harcot választja — csak éppen ellenkező előjellel, mint Szilveszter. Avval a polgári tömeggel, amely őt meghurcolta, teljesen szembefordul, befejező szavaival azt hirdeti: „...lássátok, az a legerősebb ember, aki egyedül áll.” (18)

Azt hiszem, nem kell bizonyítani, hogy a liberális nemesi, a polgári és a plebejus forradalmár költő hasonló történelemfelfogású hősei közül miért csak Szilveszter győzi le a csalódását, miért csak ő találta meg, ha mégoly problematikus, vitatható módon is, a kivezető utat. Petőfi elbeszélő költeményének, Az apostol megoldásának fényében tudjuk igazán értékelni Madách világnézeti fejlődését, a nagy ember — tömeg ellentétének pozitív feloldását az élete végén írt Mózesben.

A Civilizátort (19) csak bizonyos fenntartással lehet a tömeg-kérdést felvető Madách-művek közé besorolni. Hiányzik belőle a kérdés lényegét képező konfliktus;

ami — különböző súllyal — megtalálható a történelmi drámákban, a Tragédiában és a Csak tréfában is. A romantikus séma elvetése a darab műfajából adódik, a komédia „Aristophanes modorában” íródott.

Am Madách életművében a tömeg és a vele rokon kategóriák a fő nézőpont, a filozófiai szemléleten kívül más megvilágításban is megjelennek egy-egy műben. Ilyen pl. a társadalom-bírálat aspektusa, amikor a társadalom bizonyos csoportjai kerülnek pellengérre, mint a „liberális eszmékkel parádézó nemesi társadalom” a Csak tréfában. Ott is a nagy férfiú és a hitvány tömeg konfliktusánál többet mond magának a hitvány tömegnek a jellemzése.

Madách számos népről, tömegről szóló versében is hiányzik az alapvető ellentét. Ezek többségében a költő a nyomorgók, a társadalom számkivetettjei iránt érzett szánalmának ad hangot. Ilyen versei „A gyermekgyilkos”, „A rab utolsó útja”, a „Karácsonykor” és a „Nyújsunk kezét”. Az első kettő szegény bűnösök lelkiismeretfurdalását, vívódását mutatja be, rávilágítva ugyanakkor bűnösségük okára, nyomorukra, a társadalomból való kitaszítottságukra. A „Karácsonykor” hóban fagyoskodó kolduscsaládja keserűen figyeli a várban „dombérozókat”, a férj a megváltóra emlékezik, aki hiába jött. „S a nép rab maradjon véges-végtelen?” — kiált fel. De az igazságtalanságokkal szemben mit sem tud tenni, egy új Messiást várva takarózik be a hóban családjával. Megrendítő a befejezés kettőssége: megkönyörülve a nyomorgó családon egy „enyhadó tündér” száll le, és édes álmodat bocsátva rájuk betakarja őket hólepelrel. Az édes álom — a fagyhalál. A megrendítő vers a „vár és a kunyhó” — motívumra épül.

Az ugyanerre a motívumra épülő „Nyújsunk kezét!” viszont a „vár ura” és a kunyhó embere” összefogására szólít fel, nyújsanak „testvérkezet”, hiszen „Leégett a vár, a kunyhó vele”. Az önkényuralom éveiben nemzeti összefogásra szólít fel a költő, és ez akkor is szép, ha megvalósulása csupán illúzió, ha ezt az ellentéteknek valamiféle összebekíthetősége alapján is képzelni el Madách. Ez a gondolat megegyezik a Civilizátor alapvető mondanivalójával (20).

A Civilizátor „pozitív hősének”, István gazdának és házanépének találkozása a Stroom (Bach) által terjesztett civilizációval a satíra torz fintoraival vall a passzív rezisztenciáról, a magyarság és a nemzetiségek viszonyáról. Hogyan nyilvánul meg ez a komédiában?

István bácsi és cselédei jó hangulatban vacsoráznak. A gazda goromba visszafogásért kizárja a közös étkezésből Urost, rácselédjét. Az enyhe büntetés és a szinte atyai hang idillikus légkört teremtenek, és ezt nem lehet csupán a műfaj általánosító tendenciáira visszavezetni. Sőtér István magyarázata szerint „49 után, a jobbágyrendszer eltörlése miatt, a birtokos osztály a szociális kérdést „megoldottnak” véli, méghozzá „áldozattal és önként” megoldottnak. Ebből következik, hogy a néphez, a tömegekhez még a „lelkifurdalás” ösztökéi sem készítik közeledésre.” (21) Ez a megelégedés saját nagylelkűségükkel, a „szociális kérdések iránti érzékenység elapadása” korjelenség, és hatása alól nem vonhatta ki magát Madách sem.

Csakhamar megjelenik a színpadon Stroom, a civilizátor egy kutya vontatta taligán, „roppant halom irományon ülve”. Nemcsak ez a furcsa, baljós figura Bach belügyminiszter karikatúrája, az egész mű ennek az érdekes férfiúnak köszönheti létét: a Civilizátor Bach nagy felháborodást keltett röpirata, a Rückblick hatására jött létre, akárcsak Széchenyi híres válasza (22). Madách csak a gazda és cselédei viszonyának ábrázolásában ilyen kíméletes, a „nagy civilizátort” már a bemutatkozás pillanatában nevetségessé teszi.

Miután kiderül, hogy a civilizátor származására nézve német, Mürl, a sváb cselédlány élénken tiltakozik az ellen, hogy Stroom honfitársa lenne. „Mostan házad

hazám” (tehát Magyarország) — mondja Istvánnak. Stroom már itt elkezdí „nemzeti-ségi aknamunkáját”, a maga oldalára akarja csábítani a lányt. A jelkép világos, azt az elképzelést takarja, miszerint a német nemzetiségűek nem a magyar nemzet tagjai, hanem az osztráké, szerepük keleten az „előretolt bástyáé”. Annak az ideológiának a csírát fedezhetjük itt fel, amely a XX. században oly tragikus következményekkel járt a németajkú nemzetiségek és a velük szembekerülő magyarok, lengyelek, csehek számára.

Az asztaltól elűtetett Uros büntetését Stroom igazságtalannak tartja, s mikor megtudja, hogy a cselédek valamennyien más nemzetiségűek, a gazda ellen lázítja őket. A cselédeknek tetszik az új tan, az „egyenjogság”, ezért Stroomhoz pártolnak. Díjul mindegyikük egy-egy amulettet kap a civilizátortól. És amire a gazda visszatér, házába már beköltözött Stroom az irataival. Megjelennek segítőtársai, a svábbogarak. A civilizáció terjesztői az aristophanesi komédiában a kart képezik. Kitűnő komikai ötlet az elnyomó idegen hivatalnoki kar megjelenítése undorító bogarakként. Ez már a cselédeknek sem tetszik, hát még akkor, amikor Stroom „Urosnak nevezetes / És bonyolult ügyében” ítélt. A procedura azzal végződik, hogy mind a vétkes, mind gazdája büntetést fizet.

...És a java még csak ezután következik: a civilizátor mindenféle kormánylapokkal, igazolványokkal és bizonyítványokkal, valamint az adók változatos nemeivel akarja megajándékozni a derék magyarokat. Újításai is különösek: a búzalisztet adóba kéri, s helyette azt ajánlja, süssenek kenyeret a kukoricacsutka lisztjéből; megkurtítja István gazda ruháit, elveszi csizmáit. Ez az utóbbi jelenet a magyar nemesi kiváltságok megnyírbalását jelenti. Sőtér István a falanszterrel állítja párhuzamba a Bach-féle civilizáció szatírját: „...hasonlít a falanszter arra a „civilizációra” is, melyet az önkényuralom kapitalizmusáról rajzol Madách. Stroom is „tudományos” elmélet szellemében rendezi be István gazda „civilizált” házatáját... Falanszter és Bach-civilizáció Madáchnál egyet jelentenek: antiszocializmus és antikapitalizmus egybefonódnak a Tragédia-korszak Madáchának gondolkodásában.” (23)

A civilizátor és segédei a házba költöznek, míg a régi gazdának a kutyaólat jelölik ki lakásul. Ekkor bontják fel a talizmánokat a cselédek — de csak üres gorombaságokat olvashatnak bennük. (Ezek talán az osztrák kormány által a nemzetiségeknek tett, be nem váltott ígéretek jelképezik.) (24) Ez lázadásra buzdítja őket. István gazdát hívják vezérnek, de az gyáván megbűjlik a kutyaólatban.

Stroom és Mürzl rendkívül mulatságos szerelmi kettőse következik. Mikor nem arat sikert, Stroom elhatározza, hogy ezután elzárhatja a lányokat országszerte, és csak bizonyos adók fejében adja ki őket a férfiaknak. Ez az arisztophaneszien vaskos ötlet végképp elkeveri a kutyaólatban hallgatkozó gazdát, már ő sem tűr tovább. A cselédek a „kicsit későcskén” ébredő hős magyar vezetésével kiűzik a házból a civilizátort és svábbogaraikat.

A darab híven tükrözi Madách felfogását a nemzetiségi kérdésben. Teljes nyelvi, vallási és kulturális szabadságot kíván számukra, de mint tervezett országgyűlési beszédében írta: „Magyarországon más politikai nemzetiségről, mint a magyar, szó sem lehet.” Ennek a felfogásnak bizonyítására ábrázolja a költő a magyarság és a nemzetiségek viszonyát idillikusnak, szinte patriarkálisnak. De a cselédek között ott van Miska is, és ez arra utal, hogy a mű a magyarság és a nemzetiségek viszonya mellett a középbirtokos nemesség és a parasztság kapcsolatát is magába foglalja. A darab kétségtelenül leghaladóbb motívuma az, hogy úr és cselédjei közösen lázadnak föl az idegen elnyomás ellen. Madách nyíltan szembefordul a Bach-rendszer ideológiájával: a magyar ellenállás az egész nép ügye, nemcsak a birtokos osztályok harca kiváltságaikért.

JEGYZETEK

1. BARANYI IMRE: A fiatal Madách gondolatvilága, Akadémiai Kiadó, Bp., 1963.
2. Madách Imre: Commodus — in: Madách Imre összes művei (továbbiakban: MÖM), Révai Kiadás, Bp., 1942. I. kötet, 819—915. p.
3. Madách Imre: A száműzött és kivándorlott, MÖM, II., 102. p.
4. SÖTÉR ISTVÁN: Romantika és realizmus, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1956. 285. p.
5. HORVÁTH KÁROLY: Madách Imre, Itk. 1958. 2—3. és 4. szám, 250. p.
6. Madách Imre: A megváltó, MÖM, II. 247. p.
7. W. Shakespeare: Antonius és Kleopátra — in: Shakespeare összes művei, Európa Kiadó, 1964. II. kötet 298. p. (Vas István fordítása)
8. SCHÉDA MÁRIA: Madách első drámakísérleteinek néhány lélektani tanulsága, ItK., 1978. 5—6. sz., 613—618. p.
9. Madách Imre: Nápolyi Endre, MÖM, I. 915—1013. p. és idézett mű (továbbiakban: i. m.) 5.: 252. p.
10. I. m. 8.: 615—616. p.
11. Madách Imre: Férfi és nő, MÖM I., 23—94. p.
12. SÖTÉR ISTVÁN: Alom a történelemről, Akadémiai Kiadó, Bp. 1969. 31. p.
13. I. m. 12.: 80. p.
14. Az előadásról a következő két kritika jelent meg: LÖCSEI GABRIELLA: Férfi és nő, in: Magyar Nemzet, 1978. aug. 9., LUKÁCS ANDRÁS: Férfi és nő, in: Magyar Hírlap, 1978. aug. 5.
15. Madách Imre: Csak tréfa, MÖM, I., 95—218. p., továbbá i. m. 5.: 254. p.
16. MADÁCH IMRE: Hétköznapi történet, MÖM, II., 475—512. p.
17. I. m. 5.: 255. p.
18. IBSEN: A népgyűlölő, Bp., Lampel R. kiadása, 1920. ford. Vikár Béla — 108. p.
19. MADÁCH IMRE: Civilizátor, MÖM, I. 463—509. p.
20. MADÁCH IMRE: A gyermekgyilkos, A rab utolsó útja, Karácsonykor, Nyújtsunk kezét! — MÖM I. 259., 264., 191., 323. p.
21. I. m. 4.: 249. p.
22. Széchenyi István névtelenül megjelentetett röpirata: Ein Blick auf den anonymen „Rückblick“ (Pillantás a névtelen „Visszapillantásra”)
23. I. m. 4.: 236. p.
24. I. m. 5.: 497. p.

MADÁCHS WEG ZUR TRAGÖDIE. I

(Die Erscheinung der Gedanken des Hauptwerkes in seinen Dramen
und in seiner Lyrik)

KÁLMÁN BENE

Der Verfasser untersucht das Lebenswerk von Madách, einem der bedeutendsten ungarischen Dichter des 19. Jahrhunderts, aus dem Gesichtspunkt, wie die Gedanken und Ideen des Hauptwerks „Die Tragödie des Menschen“ in seinen Dramen und seiner Lyrik erscheinen. Die Hauptidee, mit der der Dichter in seinem ganzen Lebenswerk ringt, ist die Rolle der Massen und der großen Persönlichkeiten in der Geschichte. Diese Studie beschäftigt sich hauptsächlich mit der Untersuchung dieser Frage, versucht die ideelle, weltanschauliche Entwicklung von Imre Madách zu skizzieren aufgrund seines literarischen Schaffens.

1. The first part of the paper is devoted to a review of the literature on the effects of the 1997 Asian financial crisis on the real economy of the Asian countries. The second part of the paper is devoted to a review of the literature on the effects of the 1997 Asian financial crisis on the financial markets of the Asian countries. The third part of the paper is devoted to a review of the literature on the effects of the 1997 Asian financial crisis on the financial markets of the Asian countries.

AN EXPERIMENT IN INTERPRETATION AND RUSSIFICATION: THE INFLUENCE OF SHAKESPEARE ON PUŠKINIAN DRAMA

N. H. FOXCROFT

It is not for nothing that in his third draft preface (1829—30) to *Boris Godunov* (1825), A. S. Puškin claims that William Shakespeare, together with Nikolaj Karamzin, exerted a fundamental influence on the formulation of his attitude towards historical tragedy and on the development of his skill at depicting a wide variety of characters with psychological accuracy.

In contrast to Dante and Milton, the essence of Puškin's genius lies in his success at liberating Russian drama from a fixed system of beliefs and convictions in favour of an imaginative understanding of human nature, which is fully assimilated, as if it were his own. And this talent is basically Shakespearian.

Shakespeare's merit was founded in his ability to revive a bygone era in all its truth, and Puškin too adapts this principle, which he views as the function of a dramatist. In attempting to recreate the historical atmosphere of a past age, Puškin also investigates problems of politics and human psychology.

The "Plantagenet Histories" of Shakespeare served as a model for Puškin's *Boris Godunov* in four main characteristic ways. Inspired by Shakespeare's drama of national political history, Puškin utilized his own familiarity with the Russian national past — with its folkloric and feudal traditions — which dated from his childhood days. Whereas Shakespeare was preoccupied with the wrongdoings of King John and Richard III, Puškin turned his attention to the violent dynastic feuds of Russian political history in all their dramatism. The Time of Troubles was particularly suitable for this task. Puškin supplemented the plots of nobles and statesmen in Shakespeare's Histories with his own pertinent experience of gentry life in St. Petersburg. However, it was the reality of Shakespearian drama which had the most effect upon Puškin and was preserved in his depiction of power struggles.

Parallel historical events occurred in profoundly different political circumstances. In Shakespeare's tragedies we observe dynastic contentions for power in the efforts of John, Richard III, and Henry IV to usurp their crowns, the dethronement of Richard II, and the destruction of Henry VI and Richard III. Moreover, these political deeds involved much murder and bloodshed in attempts to consolidate power and influence. However, despite having the great advantage of being able to wield absolute authority, a Russian tsar lacked all the comparative security provided by established English custom and law.

Puškin demonstrates Shakespearian talent in his appreciation of the richness and poetry of human experience and situations. Breaking away from Lord Byron and the Romantic Movement, he displays a whole spectrum of human types with neither personal bias, nor subjectivity. Furthermore, despite differences in creative development and national experience, it was Shakespeare who was largely responsible for Puškin's objective and realistic approach in portraying characters who are seen

as an embodiment of human values, but who speak and act in accordance with what they think without the intervention of the poet's abstract ideas.

Puškin's conflict with Byron and Romanticism is based upon his recognition of the importance of poetic detachment and purity of genre. Indeed, Puškinian "poetic distance" involves an unromantic, realistic and historical perspective. Sharing mutual discontent with social circumstances, Puškin, however, differs from the Romantics in so far as he is critical at the same time as being creative. His draft letter of September 1825 to N. N. Rajeuskij reveals his admiration for Shakespeare's inventiveness as far superceding that for Byron's.

Whereas Shakespeare demonstrated the ability to introduce colloquial elements into his tragedies as they affected the language of all classes of society, Puškin recognized the importance of linguistic conflict in *Boris Godunov* in his contrast between historicisms and highly stylized Church Slavonic terminology, on the one hand, (in the diction of Grigorij, Boris, and Pimen, for instance) and the colloquial, everyday language of the Russian people, on the other. Indeed, Varlaam's folksy speech is capable of considerable variation from a high-flown Church Slavonic style to colloquialisms, with their inherent idiomatic folk element. The speech of Ščelkalov, the Patriarch, and the Boy's Prayer is saturated with ecclesiastical terms.

Boris Godunov marked a major breakthrough in modern Russian tragedy in so far as, in Puškin's drama of universal principles, there is a realistic, linguistic interchange between the characters. Hence, Puškin goes *beyond* the bounds of Classical drama in terms of style, characterization, and language. In the direct dialogues he also utilizes a variety of lexical, syntactical and intonational devices, such as word repetition, for the purpose of linguistic reciprocation. But, as he confesses in his letter of 30 January (or June?) 1829 from Petersburg (or Arzrum?) to N. N. Rajeuskij junior, his intentionally diverse language, forming an amalgam of various styles and moods, is drawn from Shakespearian tragedy.

Abandoning the traditional, rhymed alexandrine of Racinian tragedy, Puškin prefers blank verse in *Boris Godunov*. The intermingling nature of blank-verse scenes with those in prose, a great innovation for Russian tragedy, was also very Shakespearian. Moreover, the contrast is heightened by placing comic scenes immediately after tragic ones. It is true that Puškin does *not* adopt the English, Shakespearian iambic pentameter, but prefers the French one, which counts its syllables (despite the obvious disadvantages of the almost unstressed French language). However, he readily admits his mistake in his "Nabroski predislovija k *Borisu Godunovu*" (1830). As we learn in his preface of 1825 to *Boris Godunov* and in his "Pis'mo k izdatelju *Moskovskogo vestnika*" (1828), Puškin deliberately disregards the three classical unities, i.e. of time, place, and action, as does Shakespeare, but retains a unity of interest, or theme in his depiction of the collapse of the old order of Muscovy and the dramatic confrontation between East and West.

In *Boris Godunov* we observe a fusion of two completely different linguistic styles — an appropriate superimposition of a layer of historically stylized terminology onto the foundation of a modern, codified literary language, which is, at one and the same time, typically Puškinian. *Boris Godunov* is historically accurate in so far as it characterizes the era of the Time of Troubles by *imitation* of its style, transferring the narrative into the past. It also has a contemporary, universal significance. Thus, Puškin achieves a synthesis of a seventeenth-century language with that of the nineteenth century, while retaining his tragedy's intelligibility to a modern audience. In order to be in a position to make his drama both historically and linguistically realistic, Puškin studied, in a most conscientious manner, documentary material

about Russia, dating back to the Middle Ages, in particular, N. M. Karamzin's *Istorija gosudarstva Rossijskogo* (the first eight volumes of which had appeared as early as 1818), and also the historical novels of Sir Walter Scott.

In contrast to Shakespeare, Puškin shows that ordinary people play a significant role in the creation of history, acting as the voice of conscience in their silence at the crowning of the Pretender as their new tsar. Yet, the People are also pretentious, fickle and child-like, relying on a strong ruler to govern and preside over them, behaving as the "holy" father of a huge family. They are depersonalized, unnamed, and their smallness is emphasized. Moreover, they weep like a child and, according to Boris Godunov, have childish dreams. This theme also occurs in the scene in Pimen's cell when Grigorij dreams that Moscow is an anthep and the Muscovites are ants.

As I. Z. Serman has shown, the People, with all their faith in miracles, have a highly irrational and paradoxical consciousness which believes in Boris Godunov's guilt in the murder of the Pretender but, at the same time, accepts that the Tsarevich Dmitrij is still alive. The People's inability to discern incompatible and contradictory elements and ignore causal relationships reflects Puškin's belief in the conflict between the Europeanized Russian consciousness and the folk mind, with its faith in miracles.

In *Boris Godunov* Puškin succeeds in breaking away from the legacy of eighteenth-century Russia in his exploration of new territory. The influence upon him of the experience of ordinary people, of their thoughts and feelings, is a Classical trait. In this respect, French Classicism had a considerable effect upon the young Puškin, who inherited its good sense of proportion and harmony, austerity and precision, as well as its predilection for complete perfection of external form. Nevertheless, it is precisely his linguistic innovation in reflecting thematic conflicts which differentiates him from traditional, Classical writers of eighteenth-century Russia, such as M. V. Lomonosov, who excluded colloquial elements from his odes.

In actual fact, it is his very attempt to emancipate modern drama from the bonds of Classicism which brings Puškin close to Shakespeare's "system". However, Puškin's new form of drama, based upon thoughts, rather than passions, was largely misunderstood by contemporary critics, such as I. V. Kirejevskij.

According to L. N. Majkov, Puškin first read Shakespeare's tragedies not in their English original, but in the French translation of Letourneur, corrected by François Guizot, by whom he was influenced and who considered Shakespeare's theatre to be a theatre of the people. Hence, Shakespeare was regarded in Russia as both a popular and a national dramatist.

Boris Godunov is not the sole work by Puškin which was based on Shakespearian drama. The playful, comic nature of *Graf Nulin* (1825) reveals that it is a parody of Shakespeare's tragic work, *The Rape of Lucrece*. The plot of Puškin's *Andželo* is based upon Shakespeare's *Measure for Measure*; as Jurij Levin has demonstrated, Puškin was influenced by Charles Lamb's *Tales from Shakespeare* (first published in 1817), the fifth edition (1831) of which was in Puškin's own library.

However, in his *Andželo* Puškin departs from Shakespeare in several ways. *Andželo* is set in Italy, whereas *Measure for Measure* takes place in Vienna. Puškin's work has a narrative, rather than a highly dramatic format. Nevertheless, *Andželo* is an examination of similar moral issues as those which arise in *Measure for Measure* and, indeed, may be compared with *Boris Godunov* in its preoccupation with problems of leadership and legitimacy in a social order which is in a state of disarray, leading to the absence of the proper ruler and an increasingly unpopular false king

(a situation which led Jurij Lotman to come to the conclusion that the structure of *Andželo* is not unlike that of many traditional fairy tales). Certainly, we are reminded of *Boris Godunov* when we consider the conflict between falsity and reality, and also the popular belief that the *true* leader will return to bring order to the chaotic state of affairs.

Puškin aimed both to reform and, at the same time, modernize the Classical Russian theatre. In his draft letter of September 1825 to N. N. Rajevskij, Puškin claims that a truthful portrayal of characters and their speech is a pre-requisite for modern drama and refers to Shakespeare as a model. Moreover, in his "Table-talk" (circa 1834—36) Puškin confirms his belief in the clear advantages of Shakespeare's multi-faceted, realistic method of characterization which, he considers, is in many ways preferable to that of Molière, for it expresses the true complexity of vices and passions which are an inherent part of the human nature of a given character.

Many historical analogies may be drawn between Puškin's *Boris Godunov* and Shakespearian tragedy. Boris Godunov's rise to power has been compared with that of Gloucester in Shakespeare's *Richard III*. Like Gloucester, Boris murders an innocent child to assert his authority. As with Gloucester and Julius Caesar, he subsequently feigns reluctance to receive the crown, accepting it only after the people have persuaded him to do so. Both Richard III and Boris Godunov are filled with uneasiness and foreboding. Grigorij's career may be compared with that of Bolingbroke before the latter comes to power.

Nevertheless, despite imitating Shakespeare, Puškin carefully preserves his own independence of thought and original dramatic reality. In his letter of 16 April 1830 to Count Benckendorf, he confesses his belief that all rebellions are similar to one another. Yet, Puškin displays considerable originality in his own unique interpretation of Shakespearian situations. He has been described as "A Russian Shakespeare" by C. H. Herford because of his attempts at russifying the traditional Shakespearian play. Indeed, three basic characteristics have been identified by A. D. P. Briggs as a means of differentiating the form of Puškin's *Boris Godunov* from Shakespearian tragedy: scenic russification; individualized theatrical style; and a wide-ranging, brief and sober language. Hence, providing us with an abundance of historical and geographical references, folk songs, and other traditional Slavonic phenomena, Puškin sets the scene in Eastern Europe — authenticity being attained by the richness of local details of Russian life and history.

Further innovations made by Puškin include frequent changes of scene and numerous transitory characters, which are presumably included to convince us of the reality of the actions which take place. In this respect, in *Boris Godunov* we observe twenty different settings for twenty-three scenes, several of which are surprisingly short. Many characters, such as Pimen, Misail and Varlaam, Father Czernikowski and the Fool, appear in only one scene. Various characters in *Boris Godunov* have no parallel in Shakespearian tragedy — these include the chronicler, Pimen; Marina, the heroine (a "type of worldly coquette unknown to Shakespeare"); as well as the Pretender, whose adventures have been likened to those of the French Henry IV.

Many crucial moments in *Boris Godunov* are essentially different from those in Shakespearian tragedy. An example of this is the contrast which S. M. Bondi makes between Shakespeare's portrayal of the decease of Henry IV with the much more sudden death of Puškin's Boris Godunov. Whereas Shakespeare, with all his psychological verisimilitude, takes advantage of playing considerably on the audience's feelings, Puškin hardly prepares us for Boris' death and provides us with a concise revelation of the bare facts. While the long soliloquies of Shakespeare's characters

express much of their psychological complexity and contradictory nature, the relatively brief speeches delivered by Puškin's heroes are a measure of their authenticity, reflecting, at the same time, the poet's skill at character portrayal. However, having an affinity with French and Greek tragedy, Puškin's laconicism and "classical economy of form" mark the delineation between the unadorned simplicity of his language and the emotionally-charged, dramatic speech of William Shakespeare.

NOTE

This article is based on pages 53 to 68 and 108 to 135 of the author's unpublished thesis for the research degree of Master of Philosophy on "The Principle of Conflict in Certain Historical and Lyrical Works of A. S. Pushkin: A Thematic and Linguistic Investigation" (University of Sheffield, England, 1984—85, 248 pp.)

BIBLIOGRAPHY OF WORKS CONSULTED

- Moscow and Leningrad, as places of publication, have been abbreviated to M. and L. respectively.
- BAYLEY, J., *Pushkin: A Comparative Commentary*, Cambridge University Press, 1971
- BELINSKIJ, V., „Razdelenije poezii na rody i vidy" (1841), in his *Polnoe sobranije sočinenij*, M., 1953—59 (vols I—XII), V (1954)
- BLAGOJ, D. D., *Masterstvo Puškina. Vdohnovenyj trdu. Puškin — master kompozicii*, M., 1955
- BLAGOJ, D. D., *Tvorčeskij put' Puškina (1813—1826)*, M.—L., 1950
- BONDI, S. M., „Dramaturgija Puškina", in his book, *O Puškine: stat'i i issledovanija*, M., 1978, pp. 169—241.
- BOWRA, C. M., „Pushkin", *Oxford Slavonic Papers*, I (1950), 1—15
- BRIGGS, A. D. P., *Pushkin*, London, 1983
- ČERNAJEV, N. I., *Kritičeskie stat'i i zametki o Puškine*, (Harhov, 1900)
- DOSTOJEVSKIJ, F. M., *Sobranije sočinenij*, 10 vols, M., 1958
- ENGEL'GARDT, B. M., „Istorizm Puškina (k voprosu o haraktere puškinskogo ob'ektivizma)", in *Puškin. Istoriko—literaturnyj sbornik*, edited by S. A. VENGEROV, Petrograd, II (1916), 1—158
- FENNELL, J., „Pushkin", in *Nineteenth-Century Russian Literature: Studies of Ten Russian Writers*, edited by Fennell (London, 1973), pp. 13—68
- FOX-CROFT, N. H., „A konfliktus elve A. Sz. Puškin, történelmi és lírai műveiben: tematikai és nyelvészeti elemzés", tudományos magiszteri értekezés tézisé, Leeds, Anglia, 1984, 17 old.
- GIBIAN, „Measure for Measure and Pushkin's *Angelo*", *PMLA*, LXVI, no. 4 (June 1951)
- GIFFORD, H., „Shakespearian elements in *Boris Godunov*", *Slavonic and East European Review*, XXVI, no. 66 (1947), 152—60
- GORODECKIJ, B. P., „Dramaturgija", in *Puškin, Itogi i problemy izučenija*, edited by B. P. Gorodeckij, N. V. Izmajlov and B. S. Mejlah, M.—L., 1966, pp. 445—59
- GORODECKIJ, B. P., *Dramaturgija Puškina*, L., 1953
- GORODECKIJ, B. P., „O jazyke tragedii A. S. Puškina *Boris Godunov*", in *Izučenie jazyka i stilja hudožestvennyh proizvedenij v škole*, M.—L., 1953, pp. 72—89
- GRINKOVA, I. P., „O jazyke tragedii A. S. Puškina *Boris Godunov*", in *Izučenie jazyka pisatelja*, L., 1957, pp. 72—104.
- GUIZOT, F., „Vie de Shakespeare", *Oeuvres complètes des Shakespeare*, I (Paris, 1821), no. iv, pp. v—viii
- GUKOVSKIJ, G. A., *Puškin i problemy realističeskogo stilja*, M., 1957
- HERFORD, C. H., „A Russian Shakespearean: A Centenary Study", *Bulletin of the John Rylands Library*, 9, no. I (1925), 453—80
- KIREJEVSKIJ, I. V., „Obozrenije russoj slovesnosti za 1831 god", *Evropejec*, I, no. I (January 1832), reprinted in his *Polnoe sobranije sočinenij*, 2 vols, M., II (1911), 46—47
- LAHOSTSKIJ, K. P., *Izučenie tragedii A. S. Puškina „Boris Godunov"*, L., 1954
- LAMB, C., *Tales from Shakespeare* (London, 1817)
- LEVIN, JU. D., „Ob istočnikah poemy Puškina *Andželo*", *Izvestija AN SSSR, serija lit. i jaz.*, XXVII, no. 3 (May—June 1968), 255—59
- LOTMAN, JU. M., „Idejnaja struktura poemy Puškina *Andželo*", *Puškinskij sbornik* (Pskov, 1973)
- LUK'JANENKO, A. M., „Arhaizmy i ih rol' v jazyke A. S. Puškina", *Učenyje zapiski Saratovskogo gos. pedinst.: Trudy fakul'teta jazyka i literatury*, 3 (1938), 24—59

- MAJKOV, L. N., *Puškin* (St. Petersburg, 1899)
- ORLOV, A. S., *Puškin — sozdatel' russkogo literaturnogo jazyka: Jazyk russkogo pisatelja*, M.—L., 1948
- PUŠKIN, A. S., *Polnoe sobranije sočinenij*, L., 1937—49, 16 vols *Puškin — kritik*, M., GIHL, 1950
- ROZANOV, M. N., „Ital'janskij kolorit v *Andželo Puškina*”, *Sbornik statej k sozd, učenoj dejat. akad. A. S. Orlova*, L., 1934
- SANDLER, S., „The Poetics of Authority in Pushkin's ‚André Chénier’”, *Slavic Review*, 42, no. 2 (June 1983), 187—203
- SANDLER, S., „The Problem of History in Pushkin: Poet, Pretender, Tsar”, Ph. D. thesis, University of Yale, U. S. A., 1981, 350 pp.
- SERMAN, I. Z., „Paradoxes of the Popular Mind in Pushkin's *Boris Godunov*”, *The Slavonic and East European Review*, 64, no. 1 (January 1986), 25—39
- SHAKESPEARE, W., *The Complete Works*, Hamlyn, London, 1984
- ŠTEJN, A., „Puškin i Šekspir”, in *Šekspirovskije ctenija: 1976*, edited by A. Anikst, M., 1977, pp. 149—75
- TOJBIN, I. M., „Problema istorizma v tvorcestve Puškina 1830-h godov”, *Voprosy literatury*, 4 (1966), 93—111
- TOJBIN, I. M., *Puškin. Tvorcestvo 1830-h godov i voprosy istorizma* (Voronež 1976)
- TOMAŠEVSKIJ, B., „Istorizm Puškina”, in his *Puškin. Kniga 2: Materialy k monografii (1824—1837)*, M.—L., 1961, pp. 154—99
- VASIL'EV, V. G., „O jazyke *Borisa Godunova* A. S. Puškina”, *Učēnye zapiski Magnitogorskogo pedinst.*, 4 (1957), 236—54
- VERHOVSKIJ, N. P., „Zapadnoevropejskaja istoričeskaja drama i *Boris Godunov* Puškina”, *Zapadnyj sbornik*, I (1937)
- VINOGRADOV, V. V., „A. S. Puškin — osnovopoloznik russkogo literaturnogo jazyka”, *Izvestija AN SSSR: Otdelenije literatury i jazyka*, VIII, no. 3 (1949), 187—215
- VINOGRADOV, V. V., *Jazyk Puškina. Puškin i istorija russkogo literaturnogo jazyka* (vaduz 1969), Slavica—Reprint Nr 25 of 1935 edition, published in Moscow—Leningrad
- VINOGRADOV, V. V., *Očerki po istorii russkogo literaturnogo jazyka XVII—XIX v.* (Leiden, 1950)
- VINOKUR, G. O., „Jazyk *Borisa Godunova*”, in his *Izbrannye raboty po russkomu jazyku*, M., 1959, pp. 301—28
- WOLFF, T. A., „Shakespeare's influence on Pushkin's Dramatic Work”, *Shakespeare Survey*, V (1952), 93—105

PRÓBÁLKOZÁS A SHAKESPEARE-I DRÁMA RUSSZIFIKÁLÁSÁRA: SHAKESPEARE HATÁSA PUSKIN MŰVEIRE

N. H. FOXCROFT

A cikk A. Sz. Puskin próbálkozását elemzi a *Borisz Godunov*, valamint *Andzselo* c. művekben abban a vonatkozásban, hogy hogyan szabadítja fel az orosz drámát a klasszikus hagyomány köteleitől és azt Shakespeare-i alapelve helyezi.

Shakespeare-i azáltal, hogy pszichológiai életvalóságokat használ sokoldalú jellembrázolásban. Puskin russzifikálja az uralkodók hatalmi harcát, demonstrálja saját meggyőződését abban a harcban, amely az ésszerű európaiasodott orosz tudat és a történelmileg jelentős, de mégis ésszerűtlen csoda — központú népi gondolkodás között folyik. Történelmi-filozófiai konfliktus párhuzamos összehasonlítása, nyelvészeti megkülönböztetéssel.

SCHLECHT IST SCHLECHT UND ES MUSS GESAGT WERDEN — DER THEATERKRITIKER FONTANE

GÁBOR KEREKES

Theodor Fontane übte seine Tätigkeit als Theaterkritiker der *Vossischen Zeitung* in den Jahren 1870—1894 aus, zu einer Zeit, in der es kaum bedeutende neue Schöpfungen der deutschen Dramatik gab. Zu den damals entstandenen und auch heute noch anerkannten dramatischen Werken kann man einzig und allein nur die des naturalistischen Theaters zählen, das sich in den letzten Jahren von Fontanes Rezensententätigkeit seinen Weg auf die deutschen Bühnen bahnte.

Fontane kam seiner Aufgabe als Kritiker mit allergrößter Gewissenhaftigkeit nach und war ständiger Gast in den Berliner Theatern, d. h. im Königlichen Schauspielhaus, im Französischen Theater und zuletzt an der Freien Bühne, die ihren Namen durch die Aufführung von Hauptmanns Stücken in die Theatergeschichte eingeschrieben hat. Fontanes erwähnte Gewissenhaftigkeit erstreckte sich nicht nur auf den Besuch der Aufführungen, sondern auch auf die Ehrlichkeit und Offenheit seiner Kritiken, in denen er möglichst keine Kompromisse einzugehen versuchte. Hierzu stellt ein extremes Beispiel seine Rezension über das Stück *Phädra* von Georg Prinz von Preußen dar, über das er sich in einem Privatbrief nicht gerade positiv geäußert hatte („Ein furchtbares Stück. Prinzen müssen auf Jagd gehen oder Geliebte haben oder alte Münzen sammeln. Die Poeterei ist eine zu mühevolle Beschäftigung und läßt sich nicht bei der Schokolade abmachen.“¹). In seiner Besprechung weicht Fontane der Frage nach der Qualität des Stückes weitgehend aus und beschäftigt sich vielmehr mit den schauspielerischen Leistungen und dem Krach, den die Logenschließer und „Garderobenmänner“ auf dem Korridor des Theaters während der Vorstellung verursacht hatten. Zugute muß man dem Rezensenten aber halten, daß er das Stück nicht lobt, also seiner eigenen Einstellung nicht untreu wird, und durch einige feinfühligte Bemerkungen dem aufmerksamen Leser mitteilt, was hier eigentlich dem Publikum zugemutet worden war.

Bestehend für den heutigen Leser ist — außer der ironischen und sehr unterhaltenden Schreibweise — jene Festigkeit, mit der Fontane seinen Prinzipien treu blieb — und durch die er sich nicht nur Freunde gewann. So fand z. B. Karl Gutzkows Stück *Der Gefangene von Metz* in seinen Augen keine Gnade. „Es ist ein unerquickliches Machwerk von Grund aus“, schrieb er, und vom 1. Akt abgesehen „ist im übrigen eigentlich keine Szene vorhanden, die uns nicht verstimmt, geärgert, verdrossen oder geradezu entrüstet hätte“.² Dies brachte er 1871 zu Papier, als der Name Gutzkow hell leuchtete und Fontane als Romancier noch nicht in Erscheinung getreten war. Doch spricht es gerade für ihn, daß er sich vom Ruhm des anderen nicht beeinflussen ließ, wenn er auch seine Bedenken gehabt hatte. Später erinnerte er sich folgendermaßen an jenen Theaterabend am 10. 1. 1871 zurück:

Es war ein furchtbares Stück.

Jeder anständige (verständige) Mensch, der einmal Kritiker gewesen ist oder noch ist, wird wissen, daß es zu den schwierigsten und peinlichsten Aufgaben des Métiers gehört, oft

auch Berühmtheiten, ja, was schlimmer ist, auch solchen, die einem selber als Größen und Berühmtheiten gelten, unwillkommene Sachen sagen zu müssen.

Aber da sind nun wieder Abstufungen: Liegt es bloß so, daß einem die Sache nicht gefällt oder auch wenig mißfällt, so kann man sich drum herumdrücken. Das kann man auch noch, wenn sie einem beinahe mißfällt, man hebt dann die guten Dinge (Haupthilfsmittel, unter denen die Hervorhebung der 'schönen Sprache' eine Hauptrolle spielt) mächtig hervor und gibt dem Tadel einen sehr ruhigen überall abwägenden Charakter. Schlimmer, viel schlimmer wird es schon, wenn man sich über ein Stück ärgert. Aber auch hier ist noch Maßhalten möglich. Ganz schlimm aber wird es, wenn man sich empört, wenn man in Indignation und Wut gerät und einem das Gefühl kommt: 'Ja, wenn du hier nicht das Tollste sagst, so ist das eine Feigheit. Du mußt deiner Indignation Ausdruck geben.' So lag es für mich, als ich diesen Gefangenen von Metz sah.

(...)

Wie hatte man das Stück wählen können!

(...)

Ich saß auf meinem Platz und wand mich vor seelischem und physischem Unbehagen. Es mußte das wohl sehr stark in Erscheinung getreten sein, denn als der Vorhang nach dem 2. oder 3. oder 4. Akte fiel, ergriff von dem Parketteckplatz her ein Herr meine Hand und sagte: 'Lieber Fontane, wenn Sie morgen darüber schreiben, vergessen Sie nicht, daß Gutzkow ein kranker Mann ist, oder wenigstens war, sehr krank.' Der Sprecher war Dr. Max Ring. Es machte einen großen Eindruck auf mich. Ich kriegte noch einen kleinen Schreck und dankte ihm aufrichtig, daß er mir das gesagt. Es half aber nichts, wenigstens nicht viel, und ich kann mir keinen Vorwurf darüber machen. Dann hört alles auf. Sollen immer erst ärztliche Zeugnisse eingefordert werden, so ist es mit aller Kritik vorbei, gleichviel ob der Kritiker ein Gerichtspräsident oder bloß der Insasse von Nummer 23 ist. Schlecht ist schlecht und es muß gesagt werden.³

Natürlich hatten diese Rezensionen auch Auswirkungen und Fontane konnte nicht übersehen, welche Macht in seinen Händen lag. „Nach jeder ersten Ausführung stand mein Stück der ‚Voss. Ztg.‘ gegenüber wie ein einzelner Soldat, auf den eine Festung Bomben schleudert. Denn Ihre Zeitung ist eine Festung, sie ist uneinnehmbar durch die Gesundheit der ganzen Leitung, durch das innige Verwachsensein mit dem Lesepublikum, durch die Gewohnheit — kurz sie ist ein Stück Berlin. Diese Festung hat einen schwachen Punkt, das ist nach meiner Überzeugung die Theaterkritik...“⁴, beschwerte sich der Stückeschreiber Hugo Bürger (eigentlich: Lubliner) beim Rezensenten der Vossischen Zeitung. Es ist wahrlich als ein Glücksfall anzusehen, daß diese Macht nicht in falsche Hände geriet. Zugleich darf aber auch nicht übersehen werden, daß das große Ansehen und der Einfluß der Rezensionen der *Vossischen Zeitung* nicht schon an sich bestanden, sondern erst das Ergebnis der langjährigen und gewissenhaften Arbeit Fontanes waren. Nichts, auch dies nicht, ist ihm in den Schoß gefallen. Fontane war sich seiner Stellung bewußt und auch in der Lage, sich etwas gelöster hierzu zu äußern. Dies geht aus einem Brief Fontanes an seine Frau hervor, in dem wir über Clara Ziegler, der Fontane jegliche schauspielerische Kunst absprach, folgendes lesen können:

Der Ziegler, glaub ich, hab ich ihr Gastspiel total verleidet; ihr Beifall kommt nur noch aus dem zweiten und dritten Rang herunter; das Parquet verhält sich still. Als die Claque sie zum vierten oder fünften Mal an die Lampen haben wollte, zischte das Parquet. Ich bin, wie immer wenn ich solche Damen tadeln muß, in einem Zwiespalt; 'laß es laufen' sagt die eine Stimme in mir, 'nein, nein' sagt die andre. Es ist die reine Kunst-Quacksalberei von Anfang bis Ende, Charlatanerie, Betrug. Die Menschen werden betimpelt und in ihrer schon vorhandenen Kunst-Dummheit noch dümmer gemacht.⁵

Die Bedingungen, unter denen Fontane seine Besprechungen erarbeiten mußte, waren alles andere als gut. Nicht nur, daß man ihn im Theater anblickte, als wäre er ein Ungeheuer, auch das Sammeln und Niederschreiben seiner Gedanken über die jeweilige Aufführung erfolgte unter hektischen Bedingungen. Auf die Unmut-säußerung der Schauspielerin Paula Conrad hin, die diese gegenüber Fontanes Frau

und Tochter gemacht hatte, da sie ihre schauspielerische Leistung in der Rezension der Aufführung zu kurz abgehandelt fand, beschrieb Fontane in einem an sie gerichteten Brief, wie es bei ihm aussieht, wenn eine Rezension entsteht:

Da setzt man sich hin und hat in drei Stunden eine ellenlange Kritik zu schreiben über eine, wie ich Ihnen nicht erst zu sagen brauche, sehr schwierige Materie. Das Mädchen, eingemummelt, steht schon hinter einem, mit einem Markstück in der Hand, um sich sofort auf eine Droschke erster Klasse stürzen zu können. Alles ist in Hasz, Angst, Aufregung, und noch immer sitzt der unglückliche alte Mann an seinem Schreibtisch und fegt über die Seiten hin und ist immer noch nicht fertig. Endlich. Aber da sind ja noch die Schauspieler! Meyer phänomenal, Ludwig dito, Vollmer verfehlt, Conrad reizend — abgemacht, weg. Es ist alles ehrlich gemeint. Auch der ungefähre Ausdruck, aber alles grob, ungehobelt, unvollständig, auch im Lob angreifbar, übertrieben, alles schönen Maßes entbehrend. Das beklage *ich* am meisten. Aber es ist nicht zu ändern, und man kann nicht mehr tun, als es zuzugestehen und, so weit es geht, hinterher auszugleichen. Wer diesen Zustand der Sache bestreiten will, der lügt. Alles bleibt unvollkommen.⁶

Die Hauptforderungen, die Fontane an ein Theaterstück stellte, waren Wahrheit, Klarheit, Wahrscheinlichkeit in der Themenwahl und der Charakterisierung der Figuren, Ganzheit, Natürlichkeit und das Fehlen jeglicher Effekthascherei. Das Hauptproblem stelle hierbei die Auswahl aus der Fülle des Stoffes dar, das das Leben bietet. Nicht Extreme sollen gewählt werden, da das Extreme nicht typisch für das Leben sein kann. Das Stück und das Theater überhaupt haben die Aufgabe den Zuschauer „zu erheben und zu erheitern“.⁷ „Im Drama soll uns das, was geschieht, zu menschlich-herzlicher Teilnahme stimmen. Wir müssen, damit dies möglich wird, der Empfindungsweise derer folgen können, die uns zur Teilnahme an ihrem Geschick einladen.“⁸

Fontane trat an jedes Stück mit seinem festen Sinn für das Moralische heran, so daß er leicht durch Inkonssequenzen im Aufbau und der Gestaltung eines Stückes abgestoßen wurde. So merkte er z. B. über Hebbels *Herodes und Marianne* an:

Der Aufbau, der sonst so klar und kunstvoll ist, und in mehr als einer Beziehung als meisterhaft bezeichnet werden darf, hat es, nach unserem Gefühl, doch in *einem* wichtigen Punkte versehen: die Exposition greift nicht weit genug zurück. Das Stück wirkt wie der zweite oder dritte Teil einer Trilogie; der *erste* fehlt. Dieser ist aber, wie hier die Dinge liegen, unerläßlich. Wir müssen, sei es in einem vorausgehenden Stück, oder doch mindestens in einem breit ausgeführten 1. Akt, Herodes und Marianne im Vollbesitz einer leidenschaftlichen, glücklichen und in ihrem Glück menschlich—schön motivierten Liebe gesehen haben, um in dem was kommt, den eben diese Liebe zur Voraussetzung habenden Kampf zu verstehen, der sich in dem Herzen Mariamns vollzieht. Haben wir auch eine einzige Szene nur miterlebt, die uns am eigenen Herzen fühlbar machte: „*sie muß ihn lieben*“, so begreifen wir, daß sie den Mord ihres Bruders ignorieren, das tückisch gegen sie selbst gezückte Schwert verzeihen und in Erinnerung unendlichen Glückes, die Wiederkehr desselben immer nur erhoffen kann; aber dies Glück müssen wir vorher mit Augen gesehen haben, wir müssen Zeuge desselben gewesen sein. Dies fehlt. Das Stück setzt gleich mit Abstoßendem ein, und auch Marianne läßt keine Empfindung in unserm Herzen für sich aufkommen, weil sie sich, ziemlich von Anfang an, zu einer hochgemuteten und opferbereiten Liebe bekennt, für die wir kein Motiv ausfindig machen können. Einen Mörder lieben, der vorher ein Gott war, kann selber göttlich sein; aber einen Mörder pur et simple als solchen lieben, ist widerwärtig. Bis zur Mitte des zweiten Aktes hat sich Herodes (übrigens darin fortfahrend) lediglich als ein Puppenspiel- und Jahrmarkts-Scheusal vor unsern Augen präsentiert und *diesem* Oger zu Liebe hören wir die von ihm selbst bereits, unter das Schwert gestellte Marianne den Schwur leisten, daß sie sich töten werde, sobald die Nachricht *seines* Todes bei ihr einträfe. Dies könnte, wenn wir unter dem Eindruck eines vorausgegangenen Liebesglückes wären, großartig wirken; hier aber wirkt es nur degoutant oder mindestens unverständlich. Im 5. Akt erfahren wir aus einer Art von testamentarischer Beichte, daß ein solches Glück allerdings vorhanden gewesen sei, erfahren es aus dem Munde derjenigen, die es am besten wissen muß, aus dem Munde Mariamns selbst, — aber es ist zu spät. Diese Confessions können keine rückwirkende Kraft mehr üben, und in dem Momente wo der Vorhang fällt, haben wir das Gefühl, einen an

Bildern und Sentenzen reichen, zu den mannigfachsten Betrachtungen anreizenden, aber im ganzen doch unerquicklichen, aus fünf Märtyrer-Stationen bestehenden Abend hinter uns zu haben.⁹

Es war ein immer wiederkehrendes Problem für Fontane, in welchem Maße das Häßliche eine Existenzberechtigung in der Kunst und so auch auf der Bühne besitze. Seine Antwort auf diese Frage läßt sich dahingehend zusammenfassen, daß das Häßliche in einem Kunstwerk keine Existenzberechtigung besitzt, sollte aber Häßliches in einem Werk vorkommen, so muß es durch andere, hellere Momente aufgewogen werden. Im Zusammenhang mit dem Stück *Tiberius* von Julius Grosse ging Fontane sehr ausführlich auf diesen Fragenkomplex des Häßlichen und des Pessimistischen in der Kunst ein.

Wir glauben es alles nicht recht; irgend etwas ist immer überschraubt. Da vermählt sich der älteste Sohn des Germanicus, Nero, mit der Tochter des Drusus, Julia. Welche Hochzeit! Drusus ist schon vorher von Sejan und seiner eigenen Gemahlin Livilla vergiftet worden, aber er kann nicht sterben. Da proponiert Sejan der mitschuldigen Livilla, durch einen Griechen ‚nachhelfen‘ zu lassen. Als sie schwankt, verspricht er ihr ‚Teilnahme an der Weltherrschaft‘, und als auch dieses Versprechen versagt, wechselt er rasch die Rollen, und bietet die ‚Weltherrschafts-Teilnahme‘ der schönen Agrippina, der Witwe des von ihm ebenfalls aus dem Wege geräumten Germanicus an. Inzwischen stirbt Drusus, aber wohlverstanden nicht an Gift, weder an altem noch an neuem, sondern an einer großen, ihm beigebrachten Freudennachricht. Zuletzt erscheint Tiberius und rast in Schmerz über den ihm zu früh entrisenen Sohn. Und das alles in einer Viertelstunde Zeit. Es ist äußerlich und innerlich zuviel. Und zu allem noch die ‚beigebrachte Freudennachricht‘ als eigentlicher Todestropfen!

(...)

Und in dieser Schlußszene gipfelt das Stück. (...) Ob Julius Grosse, von dem ich aus früherer Zeit her eine Anzahl der reizendsten Dichtungen, darunter lieblich Idyllisches kenne, persönlich den sechsmal geschopenhauerten Pessimismus seines Tiberius teilt, weiß ich nicht, aber ja oder nein, ich muß ihn doch für ein Kunstwerk verantwortlich machen, das so ausklingt. So sollen Tragödien nicht enden, so sollen wir nicht von einer Stätte scheiden, die dazu da ist, das Schöne zu pflegen, dem Idealen ein Hüter zu sein. Freilich ist es jetzt Mode geworden, bei dem bloßen Worte ‚Idealität‘ zu lachen. Aber was kommt dabei heraus! Überhandnahme jeder äußeren und inneren Verwilderung. Entchristlicht ist die Welt bereits; entgöttert man sie auch noch von dem, was uns die Griechen hinterließen, so werden wundervolle Tage anbrechen. Ich mag sie nicht mehr sehen. Zu keiner Zeit, ich bin alt genug, um das zu wissen, ist die Weltgeschichte mit Lavendel- und Rosenwasser gemacht worden, immer hat das äußerlich Grobe den Tag bestimmt, aber das innerlich Feine bestimmte die Zeit. Und jene Zeit hat das Bedürfnis nach Gerechtigkeit, nach Ausgleich, nach Versöhnung. Das ist eine schöne Dreiheit, auf der sich die Tragödie aufbauen soll. Wir wollen nicht fünf Akte lang durch Blut waten, um schließlich den Trosi mit nach Hause zu nehmen, daß Tiberius sel. Erbe da sei, und mit frischem Cäsarenwahnsinn das Geschäft fortzusetzen Gedenke. Wir wollen wissen, daß ‚Fortinbras klirrend einrückt‘ und daß der wüste Skandal endlich ein Ende nimmt. Selbst Richard III., in dem das „Kopf herunter“ wie Morgen- oder Abendsegen mitklingt, entläßt uns mit der Gewißheit, daß ein hellerer Tag heraufzieht und dem Streit der Friede und dem Fieber die Genesung folgt. Nur *hier* lautet der Text: auf Tiberius folgt Caligula. Historisch ist das richtig, poetisch ist es falsch.¹⁰

Auf Grund dieser und einer Vielzahl weiterer Ausführungen, in denen er Grundfragen der Kunst behandelt, sind Fontanes Theaterkritiken wichtige Dokumente seiner Realismuskonzeption.

In zwei Fällen akzeptierte es Fontane, wenn Stücke kein der Wahrheit, der Wirklichkeit entsprechendes Bild boten. So im Falle romantischer Dichtungen. Zu Byrons *Manfred* schrieb er: „Mit der Schul-Elle, mit der Frage, ob alles stimmt und ob das Exempel aufgeht, an eine Dichtung wie diese herantreten zu wollen, in der in genialer Einseitigkeit dem Rätsel des Daseins nachgespürt und die mutmaßliche Wirklichkeit der Dinge von der durch Macht und Last der Jahre ehrwürdig gewordenen Phase geschieden wird, ist ridkiül. Es gibt poetischen Schöpfungen wie dieser

gegenüber nur ein Kriterium: ergriff es mich? trug es mich durch alle Höhen und Tiefen? gab es mir Versöhnung?“¹¹ Der andere Fall trat erst langsam im Laufe von Fontanes Rezensententätigkeit ein. Es geht hierbei um das seichte Lustspiel, dem er zunächst ungnädig gegenüberstand, doch dann einen Prozeß durchmachte, an dessen Ende er zugeben mußte, daß „ich mich, wenn es mich nur *amüsiert*, unter Beiseiteschiebung aller kritischer Bedenken längst gewöhnt habe, voll Dankbarkeit gegen den Verfasser hinzunehmen“. Doch setzte er sogleich hinzu: „Aber Hoch und Niedrig hat eben sein verschiedenes Maß und Gesetz, und *so* weit sind wir noch nicht, daß nach der in der Untersphäre vielleicht vollkommen zulässigen Anschauung: ‚es braucht nicht zu stimmen, wenn es nur *wirkt*‘, auch die Schöpfungen aus der Ober-sphäre der Kunst gestaltet werden dürften.“¹²

Fontane unterschied auch sehr genau, welche Stücke überhaupt das Recht hätten, zur Obersphäre gezählt zu werden, doch übersah er zugleich auch den Umstand nicht, daß eine Posse, ein Amüsementstück (heute würden wir sagen: ein Boulevardstück) gelegentlich mehr Arbeit und Geschick von seinem Verfasser erfordern kann als ein von einem falschen Pathos zehrendes „ernstes“ Stück, das dementsprechend auch wertloser ist als ein gutes Amüsementstück.

Wenn es der Ästhetik gelungen ist, das Recht der Posse nachzuweisen, so wird es ihr auch gelingen, für das Amüsementsstück einen Zulassungsschein durchzusetzen. Bei gutem Willen ist vieles möglich. Unter allen Umständen beharr‘ ich bei dem Satze, daß die Herstellung eines solchen Amüsementsstücks um vieles schwieriger ist als die von vornherein halb tote Nachdichtung eines Muster- und Regel-Stücks, schwieriger und vor allem auch anspruchsberechtigter auf meinen Dank. Ich lebe der Einbildung oder Eitelkeit, in dem ‚was schmeckt und was nicht schmeckt‘ auf so ziemlich *jedem* Gebiete mitreden zu können und behaupte darauf hin mit aller Bestimmtheit, ein Stück, das mich drittehalb Stunden lang zu fesseln und zu vergnügen und an vielen Stellen zu herzlichster Heiterkeit hinzureißen vermag, *kann nicht* schlecht sein. Wenn es aber Bücher geben sollte, daraus zu beweisen wäre, daß ich mir diesen Heiterkeitsluxus eigentlich nicht gestatten dürfte, ja, daß diese Heiterkeit (noch dazu von Seiten eines Kritikers) eine Versündigung gegen den heiligen Geist der ‚höheren Kunst‘ sei, so tun mir diese Bücher leid und ihre Verfasser dazu.¹³

Wollte man kurz umreißen, welche Dramatiker Fontane gelten ließ, so kann man zwei Kategorien aufstellen: Einerseits die damals bereits als Repertoirestücke, als „Klassiker“ angesehenen Werke von Shakespeare, Lessing, Goethe, Schiller, Kleist und Grillparzer sowie andererseits Ibsen und die Dramen des Naturalismus, d. h. von Gerhart Hauptmann sowie Arno Holz und Johannes Schlaf.

Auffallend ist in Fontanes Umgang mit den Stücken der genannten Autoren, daß er im Fall der sogenannten „Klassiker“ so gut wie gar keine Inhaltsangaben macht und auch kaum den Text des jeweils zur Diskussion stehenden Stückes interpretiert. Dies mag selbstverständlich auch damit zusammenhängen, daß die Stücke dieser Autoren sehr häufig aufgeführt wurden, und eine wiederholte Zusammenfassung des *Don Carlos* oder des *Faust* tatsächlich überflüssig war. Seine Verehrung Shakespeares ist ganz klar aus seinen Besprechungen zu ersehen, während seine Äußerungen zu den anderen „klassischen“ Autoren etwas vorsichtig und ambivalent sind. „Schön und vornehm. aber nichts weiter; wer wirklich lebt, will *reales* Leben sehn.“¹⁴ mit diesem Satz brachte der Realist sein Unbehagen über Goethes *Tasso* zum Ausdruck, und zwar im Jahre 1873. Dieser Vorwurf mag im Laufe der Jahre hinfällig geworden sein, denn daß er nach mehrjähriger Rezensententätigkeit nicht nur „*reales* Leben“ auf der Bühne sehen wollte bzw. auch andere Darstellungsweisen zu akzeptieren bereit war, haben wir bereits gesehen.

Selbstverständlich blieb aber für Fontane das realistische Kunstverständnis, die Darstellung des Lebens — oder zumindest eines typischen Ausschnittes desselben

— das Ideal — allerdings mit einer Einschränkung: das Häßliche und Böse müsse verklärt werden. Durch diese Forderung rückt Fontane, der zunächst mit dem Vorwurf der Lebensferne im *Tasso* und der *Iphigenie* (die mit Verklärung gleichgesetzt werden dar auf Distanz zu Goethe gegangen war, erneut in die Nähe des großen Weimarerers, dessen Schatten manch ein deutscher Literat des 19. Jahrhunderts als wahren Fluch empfunden haben mußte. Letztlich bestand aber der Unterschied zwischen der „Goetheschen“ und der „Fontaneschen“ Verklärung darin, daß während Goethe den Ausnahmefall in den Mittelpunkt stellte, Fontane bemüht war, das Typische zu gestalten. So ist es auch nicht verwunderlich, daß er 1890, zu einer Zeit also, da bereits *L'Adultera*, *Schäch von Wuthenow*, und *Irrungen, Wirrungen* erschienen waren, in einem Brief schrieb: „Das Überlieferte ist vollkommen schal und abgestanden; wer mir sagt: ‚ich war gestern in *Iphigenie*, welch Hochgenuß!‘ der lügt oder ist ein Schaf und Nachplapper.“¹⁵ Die von ihm geforderte Ausgewogenheit in einem Kunstwerk, die sich nicht nur auf Hell und Dunkel, Schön und Häßlich, Gut und Böse, sondern auf alle Bereiche erstrecken sollte, ließ ihn auch mit Schiller hadern. Seinem Tagebuch vertraute er — vermutlich in einem Moment der Verbitterung — an:

Wann wird die Welt einsehen, daß diese Schillerphrasen eine schillernde Seifenblase sind? ... Unerträglich sind mir in all diesen Stücken die Biederkeitsschwätzer, die immer das Maul voll Tugend, Treue, Freundschaft haben und persönlich *nichts* leisten, während sie beständig *alles* fordern.¹⁶

Ähnlich sah es mit seinem Verhältnis zu den anderen „Bühnenklassikern“ aus. Daß Fontane mit ganzer Seele sowohl hohles, äußerliches und übertriebenes Klassiker(un)verständnis (man „kann...doch nicht aus allem, was er [Friedrich Schiller; G. K.] in Jugendlichkeit und Unreife geschaffen, etwas Respekterheischendes machen wollen. Solche falsche Pietät ist Götzendienst.“)¹⁷ und nationalistische Tendenzen („Ein sehr schwaches Stück, in Hoffnung auf Tantième zusammengeschmaddert: Deutsches Haus, deutsche Familie, deutsche Idealität, 1870, Gravelotte, ‚Deutschland, Deutschland über alles‘ und zwei ledern Liebespaare, c'est tout. Und solch Mann glaubt ganz ernsthaft, er vertrete die bessere, sittlichere Seite deutscher Kunst. Dann bin ich für Unsittlichkeit und Schweinerei.“)¹⁸ Worum ihn diese Ingredienzen widerstrebten, glauben wir an dieser Stelle nicht ausführlich darlegen zu müssen. Jedenfalls läßt er den Leser seiner Theaterkritiken über seine Einstellung zu diesen Punkten wenn auch nicht im Zweifel, so doch zum Teil in Unklarheit — schließlich handelte es sich hier um nationale Heiligtümer. Fontanes Briefe und vor allem seine Tagebücher drücken seine Ansichten im Klartext aus.

Fontane ist berühmt für seine Unterstützung der Naturalisten, die unleugbar von großer Bedeutung war. In Hauptmanns, aber auch in Ibsens Stücken sah er die späte Erfüllung des Realismus in der Dramatik, wobei er zugleich nicht über die seiner Ansicht nach bestehenden Mängel in den Stücken hinwegsehen wollte und konnte. „Pessimistische Weltanschauung“ und das Übersehen „auch *freundlicher* Realitäten“ wirft er Ibsen vor, doch veranlaßt ihn der norwegische Dramatiker zu grundsätzlichen Überlegungen über Kunst, Leben und Ästhetik:

„Es sei nichts, ein Stück Leben aus dem Leben herauszuschneiden“, behaupten die, die's nicht können, und behandeln die Sache so ziemlich nach der Analogie von Kattun und Schere. Aber weit gefehlt. Es ist das Schwierigste was es gibt (und vielleicht auch das Höchste), das Alltagsdasein in eine Beleuchtung zu rücken, daß das, was eben noch Gleichgiltigkeit und Prosa war, uns plötzlich mit dem bestrickendsten Zauber der Poesie berührt. Im 2. Akt der *Wildente* sitzt die Ekdalsche Familie am Tisch, Mann, Frau, Tochter, und die Frau rechnet eben ihr Wirtschaftsbuch zusammen: „Brot 15, Speck 30, Käse 10, ja — 's geht auf“ und:

dabei brennt die kleine Lampe mit dem grünen Deckelschirm und die Luft ist schwül und das arme Kinderherz sehnt sich nach einem Lichtblick des Lebens, nach Lachen und Liebe — ja, das packt und erschüttert das Herz trotz 10-Pfennig-Käse und ein Jambentragödienschreiber, der aus Jugurtha und Catilina nie herausgekommen, er wartet daneben umsonst durch Blut und Redensarten... „Und vielleicht das Höchste“ sagte ich; freilich, vielleicht auch *nicht*. Diese schwierigen letzten Fragen sind eben in der Schweben. Der, für den sie abgeschlossen sind, erscheint mir wenig beneidenswert. Das Gebäude der überkommenen Ästhetik kracht in allen Fugen, und auch von *ihrer* großen Mittelsäule darf gesagt werden: „auch diese schon geborsten etc.“ — Es ist wahr, ein Stück wie die *Wildente* entläßt uns ohne Erhebung; aber *muß* es denn durchaus Erhebung sein? Und wenn es Erhebung sein muß, muß sie den alten Stempel tragen? Sind nicht *andere* Erhebungen möglich? Liegt nicht — des erschütternden Waltensehens unerforschlicher Schicksalsmächte ganz zu geschweigen — liegt nicht auch in der Unterwerfung eine Erhebung? Ist nicht auch Resignation ein Sieg? Und wenn das alles verneint werden sollte, haben wir in diesem Stücke *nur* ein Niederdrückendes? wird nur Menschenehend demonstriert und nur Verzicht auf Freud' und Glück in den Vordergrund des Daseins gestellt? Bei längerer Betrachtung jedenfalls weniger, als es auf den ersten Blick erscheint.¹⁹

Und über Gerhart Hauptmanns *Vor Sonnenaufgang* Betrachtungen anstellend gelangt Fontane zu folgendem Schluß:

Der Ton ist, bei Arbeiten wie diese, die viel von der Ballade haben, nahezu alles, denn er ist gleichbedeutend mit der Frage von Wahrheit oder Nichtwahrheit. Ergreift er mich, ist er so mächtig, daß er mich über Schwächen und Unvollkommenheiten, ja selbst über Ridikülismen hinwegsehen läßt, so hat ein Dichter zu mir gesprochen, ein wirklicher, der ohne Reinheit der Anschauung nicht bestehen kann und diese dadurch am besten bekundet, daß er den Wirklichkeiten ihr Recht und zugleich auch ihren rechten *Namen* gibt. Bleibt diese Wirkung aus, übt der Ton nicht seine heiligende, seine rettende Macht, verkündet er nicht das Häßliche so hat der Dichter verspielt, entweder weil seine Gründe doch nicht rein genug waren und ihm die Lüge oder zum mindesten die Phrase im Herzen saß, oder weil ihn die Kraft im Stich ließ und ihn sein Werk in einem unglücklichen Momente beginnen ließ. Ist das letztere der Fall, so wird er's beim nächsten Male besser machen, ist es das erstere, so tut er gut, sich „anderen Sphären reiner Tätigkeit“ zuzuwenden. Gerhart Hauptmann aber darf aushalten auf dem Felde, das er gewählt, und er *wird* aushalten, denn er hat nicht bloß den rechten Ton, er hat auch den rechten Mut, und zu dem rechten Mute die rechte *Kunst*. Es ist töricht, in naturalistischen Derbheiten immer Kunstlosigkeit zu vermuten. Im Gegenteil, richtig angewandt (worüber dann freilich zu streiten bleibt) sind sie ein Beweis höchster Kunst.²⁰

Man muß ganz einfach erstaunt sein ob der geistigen Mobilität des 71 jährigen Rezensenten, der bereit war, seine eigenen wohlfundierten ästhetischen Ansichten immer wieder einer Neuüberprüfung zu unterziehen, und empfindet einen tiefen Respekt.

Außer der Gewissenhaftigkeit, der Ehrlichkeit und den moralischen, philosophischen sowie literaturtheoretischen Reflexionen bestechen Fontanes Rezensionen häufig auch — wie dies vielleicht den einem oder anderem Zitat bereits zu entnehmen war — durch den ironischen Ton, in dem sie gehalten sind. Diese Ironie trifft man immer dann an, wenn Fontane schlechte Leistungen geißeln wollte, die keine Nachsicht mehr für sich fordern durften. „Die ganze bischöfliche Bank vertrat überhaupt den slawischen Typus und wirkte vorwiegend wie eine Versammlung russischer Popen.“,²¹ bemerkte er zu einer *Richard II.*-Aufführung, an der er auch noch etwas anderes auszusetzen hatte:

Was die äußere Ausstattung angeht, so teilte sich diese, wie die Aufführung selbst, in eine gelungene und mißlungene Hälfte. Die Kostüme nehmen wir auf Treu und Glauben hin; auch ist hier größere Freiheit gestattet, da, wenige Maler abgerechnet, niemand im Stande ist, hier kontrollierend zu folgen. Aber weitaus anders verhält es sich mit Rücksicht auf die Architektur: (...) Das beständige Operieren mit Tudor-Formen, hundert Jahre früher als es ein Königshaus Tudor, und hundertundfünfzig Jahre früher als es einen Tudorstil gab, ist heutzutage unstatthaft. Der Tower (Akt IV, 2. Szene) kann damals nicht so ausgesehen haben, hat überhaupt niemals so ausgesehen. Dasselbe gilt von der Westminster-Halle in der unmittelbar

vorausgehenden Szene. Man *muß* heutzutage wissen, daß das Charakteristische der Westminster-Halle in der wunderbaren Holzkonstruktion des Daches besteht; von der üblichen Streingotik findet sich in dem ganzen Baue kaum eine Spur. Besonders auffällig war uns der Parkgarten des Herzogs von York mit einem Renaissance-Schloß samt Balustraden und Veranden im Hintergrunde. Wir glauben dasselbe in irgend einem modernen Lustspiele bereits gesehen zu haben.²²

In der gleichen Saison gelangte auch *König Heinrich IV.* zur Aufführung, mit der Fontane durchaus zufrieden war, bis auf zwei Nebensächlichkeiten, die sich nichtsdestotrotz als störend erwiesen hatten:

Selbstverständlich konnten nicht alle Rollen in allerbesten Händen sein. Zweierlei indessen scheint uns erreichbar: 1) den Soldaten Williams durch einen andern, mit wenigstens *etwas* heldischerer Stimme ausgerüsteten ablösen und 2) den Sir Thomas Grey, der gemeinschaftlich mit Scroop und Cambridge einen Hinrichtungsbrief (jeder einen) empfängt, anweisen zu lassen, nicht in den Brief seines Nachbarn, des Grafen Cambridge, hineinzukucken, als wolle er sich überzeugen, ob dieser letztere auch eine III oder bloß eine IIb erhalten habe.²³

Bei *Was ihr wollt* fiel ihm auf:

Inszenierung und Zusammenspiel waren trefflich. Nur eins: warum muß — wenn unser unmusikalisches Ohr uns nicht trügt — immer dieselbe Flöten- und Harfen-Melodie, beinahe spieldosenartig, hinter der Szene gespielt werden? Wenn man *Aschenbrödel* drei Tage vorher unter diesen Klängen hat einschlafen und erwachen sehen, so überrascht es einigermaßen, dieselbe „süße Weise“ auch am illyrischen Hofe des Herzogs Orsino wiederzufinden.²⁴

Diese Aufzählung solcher und ähnlicher Passagen könnte man noch beliebig fortsetzen, wir wollen aber nur mehr eine anführen. Über die Gestaltung der Rolle der Hero in Grillparzers *Des Meeres und der Liebe Wellen* durch Clara Meyer schreibt Fontane u. a.:

Aber ihr Triumph bis dahin war ein so vollständiger, daß das Haus über die Mängel, die ihre Spiel während der letzten zwei Szenen begleiteten, gern hinweg sah. Es durfte dies kaum anders sein, da es eben dieselben vorerwähnten Szenen sind, wo auch die Schwächen der Dichtung liegen. Von dem unglücklichen Patkul wird erzählt, daß er nach dem dritten Hiebe (sein Haupt fiel erst beim elften) sich aufrichtet und gerufen habe: „Kopf ab“; an diese Schreckensgeschichte wurden wir während der letzten zwei Szenen beständig erinnert. Als sie die Leiche Leanders erblickt und aufschreiend zusammenbricht, mußte sie tot sein. Wir glaubten auch, sie *sei* es. Statt dessen rafft sie sich wieder auf, um in ganz ähnlicher Weise, in Pausen von 5 und 10 Minuten, noch zwei-, dreimal zusammenzubrechen, so daß das furchtbare Wort jenes oben zitierten livländischen Edelmanns leis bittend über *unsere* Lippen kam. Solch langes Sterben hält kein Publikum aus, auch wenn die Kraft, die es darstellen soll, eine größere ist, als die Fräulein Meyers war.²⁵

Schauspieler sollten nach Fontanes Meinung möglichst lebensnah und natürlich spielen. So mißfiel ihm auch die Art und Weise, in der die damals gefeierte Schauspielerin Clara Ziegler (1844—1909) auf der Bühne agierte, aufs Äußerste. Im Zusammenhang mit einem ihrer Gastspiele in Berlin machte er aus seiner Meinung keinen Hehl:

Ein philosophischer Freund sagte mir einmal, nicht sei falscher als der Glaube, daß die Formen, in denen sich unser Leben bewege, sehr reich und mannigfaltig seien; er reise viel und könne mir auf das Bestimmteste versichern, daß z. B. eine Konversation zwischen Berlin und Leipzig höchstens ein Doppel-Geleise habe, gerade wie die Bahn selber. An diesen Satz werd' ich durch das Spiel der Frau Clara Ziegler beständig erinnert. Immer die gleichen oder doch sehr ähnlichen Gerichte, die nicht in ihren Zutaten, sondern nur in der *Reihenfolge* dieser Zutaten verschieden sind, etwa wie das Eiweiß, je nachdem es etwas früher oder später, geschlagen oder ungeschlagen, in die Form, resp. Pfanne kommt, ein paar kleine kulinarische Variationen schafft. Die Frau Clara Zieglerschen Zutaten sind bald aufgezählt: ruhige Stellung an

einer dorischen Säule, königliches Herabschreiten von einer höheren oder niedrigeren Freitreppe, Stellung am Stuhl, Stellung am Altar, Griff in die Saiten einer Leier, Mantel-Drapierung, elegischer Hinschmelzungs-, ernstrollender Donner- und jäh-einschlagender Verzweiflungston. Was etwa noch dazwischen liegt, bedeutet nicht viel. Es ist das Äußerlichste, zugleich auch das Stereotypste, was ich auf der Bühne kennen gelernt habe. Frau Clara Ziegler ist offenbar nicht an ihrem eigentlichsten Platz; im heroischen Ballet, an der Stelle, wo sich Klio und Terpsichore die Hand reichen, hätte sie Wunderdinge geleistet und Aufgaben gelöst, wie sie vorher auf dem entsprechenden Gebiete vielleicht niemals gelöst worden sind. Aber an den Scheideweg gestellt, entschied sie sich statt für die mimisch-plastische für die dramatische Kunst und inaugurierte dadurch eine „neue Ära der hohen Tragödie“, der nicht nur die Seele, sondern auch das Verständnis fehlt. Dies mag manchem übertrieben, oder gar gehässig erscheinen; es ist aber umgekehrt eher ein zu milder als ein zu harter Ausdruck. Wenn Oxenstierna sagen durfte: „Du glaubst gar nicht, mein Sohn, mit wie wenig Verstand die Welt regiert wird“, so läßt sich mit noch viel größerem Rechte sagen: „Du glaubst gar nicht, o Publikum, mit wie wenig Verstand die Gestalten des griechischen Trauerspiels (vor allem aber die den Häusern Ödips und Agamemnons entstammenden Weiblichkeiten etc.) tragierte zu werden pflegen.“ (...)

Es ist mir leid, einem berühmten Gast, einer liebenswürdigen Dame gegenüber immer wieder und wieder diese Sprache führen zu müssen; aber ich halt' es andererseits für meine Pflicht, gegen den Ziegler-Enthusiasmus zu protestieren, und die Vorstellung, soweit es in meiner Kraft liegt, nicht aufkommen zu lassen, als habe man in unserer Mitte, hundert Jahre nach Goethe, schöne plastische Stellungen von hoher dramatischer Kunst nicht zu unterscheiden gewußt. Die schönen Stellungen *hat* Frau Clara Ziegler, die hohe Kunst hat sie *nicht*.²⁶

Fontane wußte, wieviel Arbeit für eine gute schauspielerische Leistung notwendig war, und deshalb ridikülisierte er in jenen Fällen, in denen er wirkliches Bemühen und Talent zu erkennen meinte, einzelne Fehler in der Darstellung nicht. Hierfür, und überhaupt als repräsentatives Beispiel für seine umsichtige Bewertung der Schauspieler soll uns ein Zitat genügen:

Wir haben nur eines auszusetzen: sie durfte nicht zwei Mal, mit nahezu *derselben* Handbewegung, die lüstern sich herandrängende Werbung Richards zurückweisen. Das *zweite* Mal würde ein Zurücktreten und ein den Übermütigen zügelnder Blick das Richtigere sein. Zweimal darf nicht dasselbe geschehen; eins hebt das andere auf.²⁷

Die Aufgabe des Literaturkritikers, der „gerade so begeisterungsfähig ist wie jeder andere Mensch (mitunter auch noch mehr) und von einem richtigen Dichter jeden Augenblick hingerissen werden kann“, hatte Fontane selbst folgendermaßen zusammengefaßt:

Es ist nicht so schlimm mit dem Rezensententum, wie dem Publikum beständig vorgeredet wird; die Kritik ist kein Tadel-Institut, aber freilich auch keine Beifalls-Statistik; sie hat Besseres zu tun, als die Zahl der Hervorrufe zu registrieren; sie soll nicht durch Applaus und nicht einmal durch dauernd erscheinende Triumphe bestimmt werden, sie soll ihr Gesetz, am besten das ins eigene Herz geschriebene, haben und danach verfahren: wenn sie das nicht kann, so ist sie „gut für nichts“.²⁸

Seinen Platz als ständiger Rezensent der *Vossischen Zeitung* nahm am 1. 1. 1890 Paul Schlenther ein, an den Fontane, sich vom Theater verabschiedend und eine Art Resümee seiner Tätigkeit ziehend, schrieb:

Ich bin nicht ungern ins Theater gegangen, und wenn ich mal da war, habe ich mich immer amüsiert, auch wenn es scheußlich war, fällt aber der Zwang fort, so werde ich von nun an wohl lieber zu Hause bleiben und meine Kenntnis am andern Morgen aus P. S. s Bericht nehmen. Ich bin bereits so weit, daß ich am liebsten meine 2 Daumen drehe oder zusehe, wenn meine Frau Strümpfe stopft. Alles Strampeln abgetan. Wenn Sie 70 werden, werden Sie sich dieser salomonischen Weisheit vielleicht lächelnd erinnern.²⁹

In den folgenden Jahren vollendete er noch eine Reihe von Gedichten, autobiographische Schriften und sieben Romane, unter ihnen *Effi Briest* und *Der Stechlin*.

ANMERKUNGEN

Zitate auf Grund von: Theodor Fontane, Theaterkritiken I—IV, Ullstein Verlag, Frankfurt/M—Berlin—Wien 1979.

1. Bd. III S. 265.
2. Bd. I S. 21.
3. Bd. I S. 215f.
4. Bd. III S. 298f.
5. Bd. III S. 266.
6. Bd. IV S. 287.
7. Bd. I S. 162.
8. Bd. I S. 193.
9. Bd. I S. 194f.
10. Bd. II S. 141f.
11. Bd. II S. 90.
12. Bd. III S. 201f.
13. Bd. III S. 240f.
14. Bd. I S. 150.
15. Bd. IV S. 289.
16. Bd. III S. 277.
17. Bd. IV S. 218.
18. Bd. III S. 286.
19. Bd. IV S. 159f.
20. Bd. IV S. 203f.
21. Bd. I S. 107.
22. Bd. I S. 108f.
23. Bd. I S. 129.
24. Bd. I S. 165.
25. Bd. I S. 172.
26. Bd. III S. 46f.
27. Bd. I S. 142f.
28. Bd. IV S. 103.
29. Bd. IV S. 300.

A ROSSZ AZ ROSSZ, ÉS EZT MEG KELL MONDANI — FONTANE, A SZÍNHÁZKRITIKUS

KEREKES GÁBOR

Theodor Fontane hosszú éveken keresztül színikritikus volt és lelkiismeretesen végezte munkáját. Ragyogó stílusán és szellemességén kívül a mai olvasó számára megkapó az író elvhűsége. Fontane a színháztól és a színdaraboktól igazságot, érthetőséget, a témaválasztásban és a szereplők jellemzésében valószínűséget, teljességet és természetességet követelt. Elvtelenségeket — főleg morális szinten — gyűlölt. Az évek folyamán a vígjátékkal szemben toleransabbá vált, de továbbra is különbséget tett magas és alacsony művészet között. A klasszikával szemben fennálló fenntartásait éppúgy kifejezésre juttatta mint rokonszenvét a naturalizmus iránt. Mivel azonkívül tényleges teljesítményeket elismert, ő volt az ideális kritikus és recenziót még ma is élvezettel veheti kézbe az olvasó.

KÖMÍVES KELEMENNE (metrumvizsgálat)

KOVÁCS KRISTÓF ANDRÁS

Egy irodalmi szövegről, műről beszélni: ez az olvasáshoz fűzött reflexiót jelenti. Az olvasás a befogadónak az a kitüntetett helyzete, amelyben a jelekkel telerótt lapokat művé avatja. Tehát a műről való beszédet, a reflexiót megelőzi egy másik „beszéd”: magának a műnek a létrehozása, az olvasás. Nemcsak időben előzi meg, hanem erősen meg is határozza azt, tehát a reflexiót logikailag előfeltételezi az olvasás.

Ha valaki egy műről kíván beszélni, bizonyára jobban megérteti magát, ha nemcsak a kész tényeket, gondolkozásának végeredményét közli, hanem lehetőséget ad a másik embernek arra, hogy kedve szerint az is bejárhassa azt az utat, amelyet ő már megtett. Azért is tűnik számunkra fontosnak a gondolatmenetre való közvetlen utalás, mert úgy véljük, az irodalmi művek, így ez a ballada is, nemcsak egy úton közelíthetők meg. Ez persze annak is beismerése, hogy a műről való reflexiók, információk igazságértéke igencsak viszonylagos. Sőt, úgy véljük, hogy az irodalmi gondolkodásnak, a műhöz fűzött reflexiónak a minősítésére nem is az igazság(érték), hanem az *érvény* fogalom alkalmasabb, — amely nem a (logikai) létezés, hanem az elfogadás szempontjából értékel, és jobban megfelel az irodalomról való gondolkodásmód specifikumainak.

Az irodalom esetében egy sajátos létformával találkozunk. Az ebben a szellemi szférában gondolkodó nem már eleve meglévő jelenséget vizsgál, hanem olyat: a művet, amelyet a gondolkozás előtt vagy közben meg kell teremtenie. Itt lehet fölfedezni az alapvető különbséget az irodalomról (műalkotásról) való gondolkodás és az egyéb gondolkodásfajták között. Tehát a *gondolkodás tárgya* más. Az irodalom esetében a tárgy, a jelenség nincsen készen, nem eleve adott, hanem állandóan létrehozandó, megteremtendő.

Irodalmi kommunikáció

Úgy gondoljuk, a kommunikációelmélet irodalmi adaptációja kínálta a legalkalmasabb fogalmi keretet az irodalom életének és létezésének leírására.

A kommunikációelmélet szerint az irodalom életének három legfontosabb összetevője az alkotó, a befogadó és a mű. Ezek közül az alkotó és a befogadó autonóm, mert önmagukban is léteznek, emiatt elgondolhatóak önmagukban is vagy a művel való (valamilyen) relációjukban; a mű azonban létrehozott, valamely intencionális gesztustól függ.

1. Az *alkotóval* most nem foglalkozunk, márcsak azért sem, mert a folklóralkotások szerzőiségének kérdése olyan probléma, amely inkább a folklórisztikára tarthat.

Az *alkotónak a művel való viszonyát* sem elemezhetjük, csak megemlítjük, ha

folklóralkotásról van szó, akkor ennek a relációnak az elgondolásához nem nélkülözhető segítséget nyújt néhány olyan fogalom, amelyet a folklórisztika mellett a nyelvészet és a szövegelmélet is értelmezett, mint az (in)variáns, a predentív cenzúra, a variabilitás, a szerzőiség és az áthagyományozódás kérdése.

2. Az irodalmi kommunikációs folyamat másik végpontján a *befogadó* áll, aki szintén autonómnak mutatkozik a szöveggel való relációban, mert újratereztető intellektuális gesztusa következtében jön létre újból és újból a mű.

3. A folyamat harmadik összetevője maga a *mű*.

Előfeltevésünk szerint a mű nem autonóm mint az alkotó vagy a befogadó, hanem létrehozott, függő; emiatt a mű életéről csak valamilyen kitüntetett relációban lehet beszélni. E relációk két globális csoportot, típust alkotnak. Az egyikre a mű-alkotó, a másikra pedig a mű-befogadó viszony jellemző. Mi most a balladának egy olyan sajátosságát gondoljuk el, írjuk le, amely a *mű-befogadó* viszonyban létezik.

a) A *szöveg előtti* állapoton a műnek azt az ontológiai státusát értjük, amelyre elsősorban az jellemző, hogy a mű önmagában létezik, tudat nem hat rá. A polcon lévő könyv a műnek egyik létmódja. Nem irányul rá az alkotó, s még nem a befogadó tudata. A mű nem él; léte pillanatnyilag egy lehetőség csupán. Ezt a lehetőséget így vagy úgy mindig beteljesíti az olvasó, amikor kinyitja a könyvet, és belemélyed abba.

b) A *szöveg utáni* állapot a mű harmadik ontológiai státusa. Az olvasás befejezése és az alkotásról való gondolkodás után is metamorfózison megy át a mű. Ekkor raktározódik el az olvasó tudatában. A műnek ezt az olvasás, befogadás utáni állapotát, létformáját nevezzük belső képnek.

c) A *szöveg-állapot* a mű második ontológiai státusa. A könyvre irányuló figyelem — szerencsés esetben — a jelekkel telerótt lapokat szöveggé avatja: az eddig létezett mű élni kezd. A szöveg az a létformája a műnek, amely már „valódi”, élő, eleven, mondhatnánk: igazi. A mű létének értelme, egzisztenciális célja. Amikor szöveggé teljesíti ki az olvasó a könyvet, életet ad neki, értelemmel tölti meg annak kereteit, „formáját” — amelyet persze egy kultúrán belül tesz meg úgy, hogy annak konvencióit felhasználja, abból válogat. Az olvasás, az értelemadás szintetikus folyamat. A szöveg kitüntetett elemei, szerkezetei többféle szempontból is értelmesekké tehetőek. Az értelemadásnak elkülöníthetőek bizonyos területei, amelyek az azonos típusú szerkezetekre irányulnak. Tehát azt tételezzük, hogy az olvasás folyamán a befogadó a művet mint szerkezetek rendszerét teszi értelmessé. A befogadás irányulhat előre eldöntöttek bizonyos szerkezet típusokra, vagy az olvasó spontán értelemadási készsége próbálkozások, kísérletek (amelyek gyakran alig tudatosulnak) után köt ki valamelyik struktúrátípusnál. Úgy véljük, a verses mű szöveg-változata főleg mint *ritmus*, majd mint *nyelv*, azután mint *lehetséges világ* és végül mint *érték* jelenhet meg az olvasó számára.

E szerkezetek egymás mellé rendelve, nincs olyan objektív kritérium, amely alapján valamelyiket is fontosabbnak, meghatározóbbnak tarthatnánk mint a másikat. Van persze az olvasónak érzéke, iskolázottsága, gyakorlata, világlátása, elvárása, pillanatnyi kedélyállapota, lehet mindezekon kívül speciális feladata, célja is, és ezek eredőjeként tekintheti a maga számára valamelyik szerkezetet aktuálisabbnak.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az elemzés, a kommunikációs szándékkal létrehozott megnyilatkozás a műről, mindig következmény: az olvasás, a belső értelmezés folyamata. Tehát a másik olvasó számára készült elemzést mindig megelőzi az a művel való intim kapcsolat, amelynek fontos része a belső értelmezés, értékelés. Voltaképpen ennek verbalizálódott, összefoglalt változata mint tézis jelenik meg újra a (külső) elemzés folyamán, amikor az elemző egy másik olvasó számára készít szö-

veget olvasatáról. Az elemzés révén létrejött információ a műnek nem *a* jelentése, hanem *az* a jelentés, amelyet egy bizonyos olvasó — meghatározott előfeltételekre támaszkodva — adott a műnek. Az az információ, amely nemcsak a belátásra, hanem a megértésre, sőt esetleg az ellenőrizhetőségre is tör, olyan metanyelvet kénytelen használni, amelyben a jeleknek csak egy jelentése lehetséges. Ez persze csak törekvés marad, de elkerülhetetlen, megspórolhatatlan törekvés.

A ritmus

Az olvasó értelemadása tehát a mű bizonyos területeire, szerkezeteire irányul. Az első ilyen terület, a szöveg életének egyik stációja a hangzás, az írásképp *ritmusa*. Mind a prózai, mind a verses szépirodalmi szövegek létezhetnek mint nyelvi ritmusok, bár nyilvánvaló, hogy a versek ritmusa szubsztanciális jelenség; azonban a próza esetében sem járulékos elem a numerizálás. A versek szövegének ritmusadását, a ritmusok főbb típusait a verstan adja meg. A szöveg létformái közül a ritmus áll legközelebb a mű szöveg előtti, „abszolút”, materiális létformájához — olyan értelemben, hogy a numerizálást a tudat közvetlenebbül appericipálja, közvetlenebbül az anyagon teremti meg. Ez a szövegi létforma őriz meg legtöbbet a mű anyagiságából, ezen hagy legtöbb nyomot a közvetlenül érzékelhető, megérzékíthető anyag. Azonban alig belátható következménnyel jár annak az előfeltevésnek az elfogadása, mely szerint *a ritmus* nem a szöveg szubsztanciája, hanem az olvasó egyfajta *értelemadása* a szövegen. Látószögünk, előfeltevésünk (: a mű az olvasó felől) csak így, ebben a relációban engedi elgondolni a ritmust. Természetesen szövegen, egy meghatározott szövegen történik az értelemadás, de ebben az olvasó az aktív fél. A könyv „állandóan” létezik, a könyv szövegének ritmusa csak akkor él, amikor — mondjuk így, egyszerűsítve — az olvasó megteremt egy ritmust a szövegen.

A versritmus létmódjai

A *metrum* és a szöveg konkrét *ritmusa* együtt jelenti a mű, a vers ritmusát. A teljes ritmusról beszélve tehát e két elkülöníthető, de egymástól nem függetleníthető, szimultán ható összetevőről kell szólni. Egy szövegen történő ritmusadás mindig a metrumadásnak és a szövegritmusnak megteremtését jelenti.

A *metrumadás stratégiája* elkülöníthető egy előállapotról: a metrumadás előfeltételeire, és egy folyamatra: a metrumadás mechanizmusára.

A metrumadás *előfeltételei* az olvasó tudását és készségét, gyakorlatát jelenti. Az az olvasó, aki képes egy szöveget ritmussal ajándékozni meg, voltaképpen egy állandóbb, stabilabb szerkezethez, mélystruktúrához, a szöveg metrumához tudja viszonyítani a szövegen mutatkozó konkrét ritmust. S akkor képes a befogadó metrummal megajándékozni egy szöveget, ha ehhez bizonyos előfeltételekkel rendelkezik. Ezeknek az előfeltételeknek egyik összetevője az olvasó tudása a metrumról. Ez az ismeret lehet csak tapasztalati; és a tapasztalati tudásra épülhet teoretikus rendszer is. A metrumismeret (a metrumfajták valamilyen szintű tudása) mellett szükséges még egy már meglévő gyakorlat is a sikeres metrumadáshoz. Mind az előzetes tudás, mind a praxis lehet igen kiváló, „tökéletes” is anélkül, hogy teoretizált lenne.

A metrumadás *mechanizmusa* vagy önkéntelen — mert tapasztalati eredetű —, vagy tudatos — mert elméleti gyökerű — összevetéseket jelent. Az olvasó tudását —

az általa ismert metrumfajtákat — állandóan összeveti azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a szöveg kínál föl számára. A metrumfajtáknak és a szövegszerkezeteknek állandó összehasonlításából, majd a rajtuk fölismert összetartozásokból, tartós relációkból születhetik meg egy szöveg metruma: a szövegnek ajándékozott metrum. Ez a mechanizmus is lehet spontán és tudatosabb, teoretizáltabb.

Ahogy a metrumadást egy stratégia megvalósulásaként értelmeztük, úgy a szövegritmus megteremtését is hasonló keretekben lehetne megadni, azonban most csak a mű metrumának megteremtése a feladatunk.

A ballada metruma

A ballada („Hét évszázad magyar versei”, szerk. bizottság: Király István..., Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. I. kötetének 22—24. oldalán található.) 96 sora nem tagozódik strófákra, tehát, a mű stichikus. A páros rímek gyakran azonos vagy hasonló szövegritmusú csoportokat kapcsolnak egybe, ezt az összetartozást helyenként paralelizmus is hangsúlyozza, vagy az a gyakori jelenség, hogy a két sor egy mondat. Tehát a rímelés, a paralelizmus és az egy mondatba tartozás következményeként kijelenthetjük, hogy a ballada *kétsoros periódusban* megjelenő *stichikus* vers. (A művet a hangsúlyos verselési rendszerben közelítjük meg, így nem vizsgáljuk meg azokat a ritmus- és metrumváltozatokat, amelyek akkor keletkeznének, ha a balladát az időmértékes rendszerben is elgondolnánk. A teljesebb ritmus- és metrum megközelítésnek harmadik fázisa az lehet, amikor a hangsúlyos és az időmértékes rendszerben kapott ritmusokat egymásra vetítve az elemző megkísérli a mű szimultán ritmikai leírását.)

Az *ütemhangsúlyos* verselési rendszerben megjelenő *sorok* olyan két félsorra oszlanak, amelynek szünetei következetesen a 6. szótag után találhatók (12:6/6). A hat szótagos egységek összetartozását ritmikai meghatározók mellett szintaktikaiak is erősítik: a félsoron belüli szavak közötti kohézió szorosabb mint a rajtuk kívülieké. A metrumhoz tartozik az a meghatározottság is, hogy a félsorok következetesen két ritmikai alapegységből állnak. Ezek az ütemek. Azonban az ütemek szótagszáma már csak választhatóan kötött. Feltűnőek az állandó, kitartott szünetek is a sorok végén, de a 6. szótag után következetesen megjelenő pauza is.

A mű ritmusának jellegére, metrumára vonatkoznak ezek az előföltevések. Közülük néhány nem szorosan vett ritmikus elem, ezekkel most nem foglalkozunk, csak a verstani szempontból határozottabban ritmus-, metrumteremtőnek vélt összetevőket tekintjük át. (Most csak a hangsúlyos verselési rendszer értelmében vett metrum elemzését tartjuk feladatunknak, az időmértékes ritmusok, metrumok lehetőségeivel nem foglalkozunk.) Az *ütemhangsúlyos* verselési rendszer ritmusát a *hangsúlyok*, a *szünetek* valamilyen strukturáltsága adja. Ezekhez még a *rím* ritmusképző ereje is hozzáadódik.

A hangsúly

A kötetlen beszédben a hangsúlyok intenzitásának különfélesége vagy nélkülözi a rendszerszerűséget, vagy ritkábban és nem tartósan, rövid szövegegységen és kevésbé szigorú következetességgel jön létre a ritmus. A versekben viszont szigorúbb következetességgel működik a hangsúly ritmusteremtő funkciója. Ebben a balladában a hangsúlyok többnyire következetesen 12 szótagos szakaszokat metszenek ki

a szövegből, így az egyik soralkotó a hangsúly. Tehát úgy véljük, a sorokban kitűnethető egy olyan hangsúlyos szótag, amely a sor valamennyi kiemelkedő szótagjánál súlyosabb. Az első sorban az 1. szótag ilyen; az elsőhöz képest a 6. már valamivel halványabb. Aki viszont következetesen és egyforma intenzitással emeli ki az 1. és a 6. szótagot, az monotonná teszi a ritmust, emellett a 12 szótagos sorokat 6 szótagosokra tördeli szét. Ennek az is következménye, hogy szükségtelenül elaprózódik a szöveg. Abból a megállapításunkból, hogy a vers szövegét a hangsúlyok 12 szótagos egységekre tagolják, következik annak a belátása, hogy a szöveg hangsúlyainak első szintjét a sorképző vagy *sorhangsúlyok* (első fokú hangsúlyok) alkotják. Emellett hangsúly is segíti a fősorok, vagyis az ütempárok elkülönülését, ezek az *ütempárhangsúlyok* (második fokú hangsúlyok). A metrikus hangsúlyok harmadik szintjét az *ütemhangsúlyok* (harmadik fokúak) képezik. Mivel négy ütemű a vers, minden sorban négy olyan hangsúlyos szótag van, amely a metrum szempontjából értékes. A négy közül az első mind sor-, mind ütempár-, mind ütemhangsúly található; a második hangsúlyos szótagon ütem-, a harmadikon mind ütempár-, mind ütem; a negyediken pedig csak ütemhangsúly van. A mű *metrumának elvont hangsúlyrendje* tehát a következő:

Szintje \ A hangsúly sorrendje	1.	2.	3.	4.
Sorhangsúly	+			
Ütempárhangsúly	+		+	
Ütemhangsúly	+	+	+	+

Az elvont hangsúlyrend a szöveg hangsúlyviszonyainak legáltalánosabb formája, kerete, modellezi egy sor hangsúlyrendjét, s ezáltal a műét is, mert kötött, stichikus a mű verselése.

Hogy valamely hangsúlyfajta melyik metrikai egység megteremtéséért felelős, azt a következő táblázat jelzi:

Hangsúlyfajta \ Metrikai egység	Sor	Ütempár	Ütem
Elsőfokú	+	+	+
Második fokú		+	+
Harmadik fokú			+

A *metrum konkrét hangsúlyrendje* létrehozza azokat az alakzatokat, amelyek megrumként értelmezhetők a vers sorain. A konkrét hangsúlyrend tehát a sorok szótagjain elhelyezkedő hangsúlyok szabályosságait adja meg. Így helyezkednek el a 12 szótagon a hangsúlyok:

szótagok száma: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

hangsúlyhelyek száma: 1 0 2 3 4 0 5 0 6 7 8 0

hangsúlyok: 1. 2. 3. 4.

hangsúly fokozatok: első harmadik második harmadik

Az 1. szótagon mind sor-, mind ütempár-, mind ütemhangsúly található egyaránt. A 7-en mind ütempár-, mind ütemhangsúly van. A 3., 4., 5. szótag alkotja az első ütempárban azokat a szótagokat, amelyeknek egy valamelyikén ütemhangsúlynak kell lennie; a 9., 10. és a 11. szótag pedig a második ütempárnak azt a szótagcsoportját, amelynek egyvalamelyike ütemhangsúlyos. A 2., 6. valamint a 8. és a 12. szótagok, tehát az ütempárok második és utolsó szótagjai metrikai szempontból nem hangsúlyosak.

A ballada metrikus hangsúlyai soron kifejezve:

1. hangsúly:

- az 1. hangsúlyhelyen és
- az 1. szótagon áll;
- első, második és harmadik fokú egyszerre,
- kötött

2. hangsúly:

- a 2. vagy a 3. vagy a 4. hangsúlyhelyen,
- a 3. vagy a 4. vagy az 5. szótagon áll;
- harmadik fokú hangsúly,
- viszonylag kötött

3. hangsúly:

- az 5. hangsúlyhelyen és
- a 7. szótagon áll;
- második és harmadik fokú egyszerre;
- kötött

4. hangsúly:

- a 6. vagy a 7. vagy a 8. hangsúlyhelyen, és
- a 9. vagy a 10. vagy a 11. szótagon áll;
- harmadik-fokú hangsúly,
- viszonylag kötött

Tehát mind a sornak, mind az ütempárnak, mind az ütemnek mint metrikai szövegegységnek léte a hangsúlyozásból (is) következik. A hangsúlyok ereje, súlya előrejelzi annak valószínűségét, hogy utána milyen metrikai szövegegység várható. A három hangsúlytípus persze egyenként nem abszolút értékű. Szövegtől, olvasótól-versmondótól, elemzőtől, s ezek számos meghatározottságától függ, hogy éppen milyen lesz a három hangsúlyfajta — egy tűréshatáron belül. Az éppen aktuális arány, s nem az abszolút érték következtében minősül az egyik hangsúly soralkotónak; a hozzá képest súlytalanabb ütempár következését, a legsúlytalanabb pedig ütemét jelezi előre. A soralkotó mindig ütempár és ütemalkotó is ebben a balladában; az

ütempárt létrehozó ütemet is teremt, sort azonban már nem. Tehát a nagyobb ritmikai egységeket előrejelző hangsúly mindig tartalmazza a kisebb ritmusegységeket jelzőket is.

Összegezve a ballada metrumának soron kifejezett hangsúlyrendjét, a következő szabályszerűséget kapjuk, amely egyike a mű versépítő törvényszerűségeinek:

- a sor szótagszáma: 12
- hangsúlyhelyek száma: 8
- hangsúlyok száma: 4
- kötött (állandó fokú és helyű) hangsúlyok száma: 2
- viszonylag kötött (állandó fokú és meghatározottan választható helyű) hangsúlyok száma: 2
- első fokú (elsősorban soralkotó) hangsúlyok száma: 1
- második fokú (elsősorban ütempárt alkotó) hangsúlyok száma: 1
- harmadik fokú (csak ütemalkotó) hangsúlyok száma: 2
- metrikailag hangsúlytalan szótagok száma: 4
- metrikailag hangsúlytalan szótagok helye: 2, 6, 8, 12. szótag.

A szünet

A hangsúly mellett a szünetek is metrum- és ritmusteremtők a versben. A szünetek ugyanúgy ritmikailag értelmezhető szövegegységeket fognak közre, mint a hangsúlyok, azaz lezárnak és előre jeleznek. A szünet ebből a szempontból bizonyos mértékig másképpen funkcionál mint a hangsúly. A hangsúly maga is része annak a szövegsegmentumnak, pontosabban a segmentum akusztikai jellemzőinek, amelyet éppen létrehozott, tehát kijelöl bizonyos szövegrészt. A szünet viszont mintegy a kijelölt szövegsegmentumok közötti határon található. A határ, azaz a szünet nagysága, és a kijelölt, kimetszett szövegrész között viszonylag szoros megfelelési viszony van. A háromféle (sor-, ütempár-, ütemkijelölő) szünet nem valamely abszolút értékhez, hanem egymáshoz képest határozható meg úgy, hogy a leghosszabb szünet, a legtestesebb ritmikai szövegrész, a sor kijelölője; a kevésbé hosszú az ütempárt, a legrövidebb pedig az ütemet jelzi. Jelzi előre és vissza is. A hosszabb szünettípus — ebben a versben — jelzi sornak, ütempárnak és ütemnek a lezárulását, és ugyanezeknek a verstani egységeknek a bekövetkezését is. Az ennél rövidebb, félhosszú szünet ütempár és ütem lezárulását és bekövetkezését jelöli; a legrövidebb pedig ütem befejeződését és kezdődését. A metrikus hangsúlyokéhoz hasonlóan nevezzük meg a különféle szünetfajtákat is: a leghosszabbat első, a félhosszút második és a viszonylag rövidebb metrikai szünetet pedig harmadik fokúnak nevezzük. Hogy mely szünetfajta milyen metrikai egység jelzéséért felelős, a következő táblázat foglalhatja össze:

Szünetfajta \ Metrikai egység	Sor	Ütempár	Ütem
Első fokú	+	+	+
Második fokú		+	+
Harmadik fokú			+

A verssorokban négy szünet található. A mű metrumának *elvont szünetrendje* annak modellezése, hogy — verssoron kifejezve — a szünetek négy pozíciója sorrendben milyen metrikai egység megteremtésével jár együtt:

A szünet szintje \ Sorrend	1.	2.	3.	4.
Sorjelző				+
Ütempár jelző		+		+
Ütemjelző	+	+	+	+

A mű *konkrét szünetrendje* már a sor szótagjai között létező szüneteket mutatja meg, tehát a mű metrumának egyik összetevőjét, a szünetet mint lehetőséget veszi számba a mű során kifejezve.

Szótagok száma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Szünethelyek száma	1	0	2	3	4	0	5	0	6	7	8	0	1
Szünetek	1.			2.			3.			4.			1.
Szünetfokok száma	első		harmadik		második		harmadik			első			

Minden sornak 13 szünethelye van, ezek közül az első az előző sor utolsó, az utolsó pedig a következő sor első szünethelyével közös. A műre jellemző, hogy az ezen a helyen lévő szünet a leghosszabb, elsősorban sorjelző; azonban ütempárt és ütemet is jelez, tehát ez a szünet típusa a versre jellemző mindhárom metrikai egységet lezárja, ill. előrejelzi. Az e fajta szünet kijelölt szövegsegmentumnak: a sornak 6. és 7. szótagja között ütempár és ütemjelző szünet van állandóan. Az ütemjelző szünetnek csak a száma kötött az ütempáron belül, helye viszonylag szabadon alakulhat a következő szabályszerűség szerint: az első ütempár 2. és 6. szünethelye mindig betöltetlen, a 3., 4. és 5. szünethelyek egyikén van ütemjelző pauza; a második ütempár 8. és 12. szünethelyei üresek, és a 9., 10. és 11. pozíció egyikén kell lenni ütemjelző szünetnek.

A ballada metrikus szünetei soron kifejezve:

1. szünet:

- az első szünethelyen,
- a 12. és az 1. szótag között áll;
- kötött,
- első, második és harmadik fokú egyszerre

2. szünet:

- a 2. vagy a 3. vagy a 4. szünethelyen,
- a 2. és 3., vagy a 3. és 4., vagy a 4. és 5. szótag között áll,
- viszonylag kötött,
- harmadik fokú

3. szünet:

- az 5. szünethelyen,
- a 6. és a 7. szótag között áll;
- kötött,
- második és harmadok fokú egyszerre

4. szünet:

- a 6. vagy a 7. vagy a 8. szünethelyen,
- a 8. és 9., vagy a 9. és 10., vagy a 10. és 11. szótag között áll;
- viszonylag kötött,
- harmadik fokú

Összegezve a ballada metrumának soron kifejezett szünetrendjét, a következő szabályszerűséget kapjuk, amely egyike a *mű* versépítő törvényszerűségeinek:

- a sor szótagszáma: 12
- szünethelyek száma: 8
- kötött (állandó fokú és helyű) szünetek száma: 2
- viszonylag kötött (állandó fokú és meghatározottan választható helyű) szünetek száma: 2
- első fokú (elsősorban sorjelző) szünetek száma: 1
- második fokú (elsősorban ütempárjelző) szünetek száma: 1
- harmadik fokú (csak ütemjelző) szünetek száma: 2
- metrikailag $\emptyset$ fokú szünethelyek száma: 4
- $\emptyset$ fokú szünetek helye: az 1. és a 2., az 5. és a 6., a 7. és a 8., valamint a 11. és a 12. szótagok között.

A rím

A hangsúly és a szünetek mellett még a rím játszik fontos szerepet a ballada metrumának megalkotásában azzal, hogy minduntalan megerősíti az első fokú hangsúlyok és szünetek soralkotását, és ezzel a mű ritmikai struktúrájának, alapszerkezetének: a sornak képzését teszi egyértelműbbé. A végrímek a ritmusegységek végén megjelenő akusztikai összemérhetőségek. Az *alliteráció* viszont a szavak elején tapasztalható összemérhetőség. Soron és sorkapcsolaton belül jelenik meg leggyakrabban. A ballada szinte valamennyi periódusában megtalálható.

Igen ritkán azonban a szomszédos periódusokból is kihallhatóak az élrímek. A második periódusban (3–4. sor) három *v-s* élrím található, a harmadik sorkapcsolatban (5–6. sor) pedig a kettő. (Az alliterációk fajtáinak leírására most nem teszünk kísérletet, csak megjegyezzük, hogy a sorkapcsolaton belüli úgynevezett metrikus alliterációk játszanak fontos szerepet a mű versritmusának megteremtésében.)

A tulajdonképpeni vagy *végrímet* vizsgálva megfigyelhetjük, hogy egy állandóan visszatérő és markánsan megjelenő rím a szöveg 12. szótagjain található: a 12. szótagok páronként csendülnek össze — ez a sajátosság erősíti a sortagolást. A vers rímelése igen gazdag és sokrétű, mert nem csak a szisztematikusan visszatérő sorvégi kádenciákkal, hanem gyakran *belső rímekkel* is találkozunk. Bár találunk a műben a sorkapcsolatok között is mind belső, mind sorvégi rímelést (pl. 2–3., 14–15. sor), és még gyakoribbak a periódusok sorai közötti rímes kapcsolatok, (pl. 3–4., 5–6. sor), most a rímelésnek ezeket a „gyöngye” helyzeteit nem tárgyaljuk, csak az

úgynevezett „erős” rímelésről teszünk említést, arról az alaphelyzetről, amelyre a soron belüli összecsengés jellemző. A 12. szótagokon lévő rímek maguknak a soroknak a megteremtéséhez járulnak hozzá, következésképpen. A soroknak mint első fokú metrikai egységeknek megteremtését segítő rímeket első fokúaknak nevezzük. Így az ütempár végeinek összecsengését már második fokú rímelésnek mondhatjuk. A harmadik fokú metrikai egységek végei is rímelhetnek, ezek a harmadik fokúak. (Az olyan belső rímekről sem beszélünk most, amelyek nincsenek metrikus helyzetben, azaz metrikus szövegegységek végén. Például a 15. sorban: „Keverjük a / mészbe / gyöngé teste hamvát”, a második ütempár első ütemének első szava nincs metrikus szövegszegmentum végén, s bár rímel — asszonánccal — a „gyöngé” és a „teste” jelzős szerkezet mindkét tagja, azonban ez nem metrikus pozícióban történik.)

Az első fokú páros rímre példa lehet valamennyi sorvég. A sorvégek között található tiszta rímeket és asszonáncokat is. E rímek mélysége egytagú, de nem ritka a kéttagú sem; sőt találhatunk nem egy háromtagút is közöttük; az utóbbi típus önrímben is megjelenhet (pl. 47—48. sor).

Második fokú (páros) rímek az ütempárok végén fordulhatnak elő. Mivel a sor minden második ütempárjának vége egyben sorvég is, a második fokú rímfajta vagy első fokúval rímelhet (pl. 13., 17. sor), esetleg a második ütempár első ütemének a végével (pl. 9., 31. sor).

Harmadik fokú azaz ütemek végén levő rímelés sem ritka a balladában. Ha ez a rímfajta az első ütem végén van, és a második ütemmel rímel, akkor második és harmadik fokú rímelésről beszélünk (pl. 17., 22. sorok). Ez az együttállás megismétlődhet a második ütempárban is (pl. 12., 28. sor), itt azonban már első és harmadik fokú rímelésről kell szólni, mert a második ütempár vége egyben sorvég is. És végül harmadik fokú ütemek között is lehetséges harmadik fokú rímelés, amikor az első ütempár első ütemének rímje a második ütempár hasonló pozíciójú ríméhez kapcsolódik (pl. 20. sor). Lehet még az első ütempár harmadik fokú rímhívójának felelője a sor végén, tehát első fokon (pl. 1., 44. sor).

A sor lehetséges rímhelyeinek száma négy, a rímhelyek összefüggése az ütemeken:

rímhelyek:	1.	2.	3.	4.
ütemek:	a	a	a	a

A rímhelyek és a metrikus rímfajok, azaz rímfokok összefüggése:

rímhelyek:	1.	2.	3.	4.
rímfokok:	harmadik	második	harmadik	első
ütem(pár)ok:	a	a	a	a

Tiszta rímelések:

— első fokon

a	) (valamennyi sor)
a	

— harmadik fokon

a	a			(17., 22. sor)
---	---	--	--	----------------

Kevert rímelés:

— második és harmadik fokon

| | | a | | a | | (13., 17. sor)

— harmadik és első fokon

| a | | | | a | (1., 44. sor) vagy

| | | a | | a | (12., 28. sor)

— második és első fokon

| | a | | a | (9., 31. sor)

Természetesen a „tisza” és a „kevert” determinánsok nem értékminősítést jelentenek, csak a megkülönböztetést szolgálják. (A vers rímelésének többi kérdését nem érintettük; így pl. a tiszta rím és az asszonánc közti különbségeket a műben, vagy az erősebb és a gyengébb asszonáncok problémáját; de nem szóltunk a többszintű rímelésről sem, arról a rímhelyzetről, amikor egy szótag többféle relációban is lehet, pl. az első sor utolsó szótagja rímhívó egy első fokú tiszta típusú rímhelyzetben a második sor utolsó szótagjával, ugyanakkor az első ütem harmadik fokú rímhívójához képest már rímfelelő.)

A ballada metruma

A szöveg hangsúlyrendje, szünetrendje és rímelése együtt teremti meg a mű metrumát. Ennek a modellnek vannak konstans, azaz nem választhatóan kötött, és megszorítással változó, tehát választhatóan kötött elemei. A szöveg hangsúlyrendjének, szünetrendjének és rímelésének konstans összetevői együtt hozzák létre metrumának nem választhatóan kötött elemeit. Ezek a következők:

- a sor szótagjainak száma: 12
- a sor ütempárjainak száma: 2
- a sor ütemeinek száma: 4
- az ütempár ütemeinek száma: 2
- az ütempár szótagjainak száma: 6.

A metrum választhatóan kötött eleme:

- az ütemek szótagjainak száma: 2—3—4.

A ballada egy teljesebb verstani elemzése magában foglalja a szöveg ritmikai és metrikai vizsgálatát a hangsúlyos, az időmértékes és a szimultán rendszerben. E hat szempontú elemzésnek most második etapját mutattuk be, a hangsúlyos rendszerben megképződő metrumot. E metrumváltozatot a szöveg három kiválasztott összetevője: a hangsúly, a szünet és a rímelés együttesen determinálja. Előfeltevésünk szerint a ballada teljes lüktetését a három verselési rendszer közül elsősorban a hangsúlyos határozza meg, ez indokolhatja az iménti metrikai vizsgálatot.

KÖMÜVES KELEMENNÉ — UNTERSUCHUNG DER METRIK

KRISTÓF ANDRÁS KOVÁCS

In der Studie wird der Formtyp der literarischen Gattung unter einem literarisch-kommunikativen Aspekt untersucht: der Rhythmus, insbesondere sein Bestandteil, die Metrik wird analysiert.

Die Metrik der Ballade in zweizeiliger Periode kann nach drei Komponenten (der Akzent- und Pausenordnung und der Reimtechnik) beschrieben werden. Die Akzentordnung enthält vor allem die Akzentarten und die Zahl der Akzente und der Akzentstellen, außerdem die gebundenen und die verhältnismäßig gebundenen Akzente. Zur Pausenordnung gehören die Pausenarten, die Zahl der Pausen und der Pausenstellen, und die gebundenen und die relativ gebundenen Pausen. Die detaillierte Beschreibung der Reimtechnik erschließt sich aus der Relation der Reimstellen, Reimstufen und des Taktsystems.

**A „VISSZATÉRÉS” MOTÍVUM TARTALMA ÉS FUNKCIÓJA
A KÜLDETÉS ÉRTELMEZÉSÉBEN ÉS TELJESÍTÉSÉBEN
(A. PLATONOV: „ЕФИРНҮЙ ТРАКТ” 1928—30
ÉS A „ДЗСАН” 1933—35 MŰVEI ALAPJÁN)**

KULACSIK JULIANNA

ANDREJ PLATONOV (1899—1951) életműve a 20-as, 30-as évek orosz-szovjet irodalmának egyik legsajátosabb, összehasonlíthatatlanul egyéni tartalmú és nyelvvezető filozófiai prózája. Korai, a 20-as években született elbeszéléseihez viszonyítva jelentős változásokat fedezhetünk fel a 30-as években írott prózai alkotásaiban, melyeknek problémafelvetése, hangvétele a platonovi filozófiai koncepció és valóság-szemlélet elmélyüléséről, árnyaltabbá válásáról tanúskodik. Az általunk elemzésre kiválasztott két mű témaválasztását, problémafelvetését tekintve távol áll egymástól. Az „Ефирный тракт” a 20-as évek végén született, egy tudományos-fantasztikus trilógia harmadik része. A „Джан” a 30-as évek ún. érett korszakában íródott, egy reális, aktuális társadalmi alapszituációból kiinduló, mitológiai mélységek felé kitáguló kisregény. Mindkét mű alaptörténete mögött többértelmű, többértű gondolati mélytartalmat fedezhetünk fel. Ezen a mély gondolati szinten fogalmazódnak meg a platonovi életmű filozófiai kulcskérdései, melyek a két, egymástól látszólag független mű találkozási pontjai, melyek az összevető elemzésünket indokolttá teszik.

Mi az ember létezésének, tevékenységének célja, értelme? Hogyan valósíthatja meg az ember saját boldogságát, a világ valamennyi elemével való harmonikus együttlétezés hogyan érhető el? Mi az ember személyiségformálódásának, önmaga megismerésének és megteremtésének útja, milyen belső és külső tényezők határozzák meg az ember önmegvalósítását? Az egész platonovi életművet meghatározó kérdésekre adott válaszok, ha nem is azonosak, de egymást erősítve összecsendülnek a két műben.

Platonov filozófiai rendszerében az ember személyiség-kibontakozásának, önmegvalósításának és boldogságkeresésének egyik lehetősége és módja a hősök térbeli „vándorlása”, mely egymást követő folyamatos, elindulásokból és visszatérésekből összetevődő, végső soron körforgásszerű, spirális mozgást jelent. A „Vándorlás”, „elindulás”, „visszatérés” Platonov prózájában többjelentésű, szimbólumértékű filozófiai fogalmak. Nemcsak térbeli és időbeli mozgást, változást jelentenek, hanem az ember szellemi-lelki elindulását, kitárulkozását, illetve létének korábbi szellemi-lelki állapotához, egy megelőző létkategóriához való visszatérését, visszaazonosulását is jelenti.

Mindkét mű hőseinek — Mihail Kirpicsnyikovnak és Nazar Csagatajevnek összetett, többállomású térbeli vándorlása — küldetésük teljesítésének feltétele és lehetősége. Küldetésük eredeti tartalma és teljesítésének eredményessége, személyiségük térben és időben való mozgása a nyilvánvaló hasonlóság mellett olyan lényeges eltéréseket is mutat, amelyek feltétlenül a platonovi koncepció változását tükrözik.

A hősök küldetésértékű feladatot vállalnak, amikor az egész emberiség jólétének és boldogságának megvalósítását (Kirpicsnyikov), illetve a dzsan nép megmentését, nem-létből való kivezetését (Csagatajev) felvállalják.

Kirpicsnyikov az önmaga által megfogalmazott feladat teljesítéséért vándorol a térben, ez a feladat vándorlásai során lényegében változatlan marad: az éter-pálya titkának megfejtése, gyakorlati megvalósítása útján az egész emberiség jólétét, boldogságát véli megvalósítani. Célja tartalmát tekintve is naív, utópisztikus, a megvalósítás útja hasonlóan elvont, körvonaltalan: Kirpicsnyikov a tér legyőzésében, meghódításában keresi a küldetés megvalósításának lehetőségét, úgy véli, a boldogság megvalósításának fő akadályja az embereket elválasztó térbeli távolság. Ezért indul még távolabbra, Amerikába, vándorlásainak térségét a beláthatatlanságig, végtelenségig tágítva. A Kirpicsnyikov által felvállalt küldetés, a megvalósítás eltervezett módjának platonovi értékelését Marija, Mihail felesége fogalmazza meg gondolataiban. Férje célját — hogy a világ, az anyag titokzatos belső lényegét megfejtse, megértse — még megérti, de a cél megvalósításának Mihail által választott útját nem tudja elfogadni. Felfoghatatlan számára, hogyan képes Kirpicsnyikov a lágy, meleg, igazi emberi boldogságot felcserélni egy elvont, magányos eszme rideg sívárgásával. Marija számára a boldogság, harmónia forrását a szeretett emberek lelki-szellemi és térbeli-fizikális közelsége, az emberek összetartozása és összetartása jelenti. A boldogságnak ez a platonovi értelmezése a fjodorovi „*братство всех людей*” gondolat visszacsengése. Kirpicsnyikov esetében a szülőföldre való térbeli és szellemi-lelki visszatérés csak egy közbenső állomás, érintkezése, visszaazonosulása az ősi közeggel múltékony, felületes. Az általa felvállalt küldetést nem képes megvalósítani, csak a következő tudós-feltaláló nemzedék képviselője, Jegor. Mihail és Marija fia a boldogság „anyai” és „apai” értelmezésének egymásba vetítésével keresi az élet, a világmindenség titkát. Az apa vándorlásai, az ősektől örökölt nyughatatlan vándorlás belső kényszere mellett meghatározóvá lép elő személyiségében az élő, lélegző élet, a szeretet, együttérzés, az emberi melegség — mint ősi erőforrások felismerése: „... ишу — корень мира ... я думаю о тебе... Я тоскую о тебе, но меня гонят вперёд мои беспокойные ноги и моя тревожная голова. ...жизнь — порочный факт, и каждое дышащее существо — чудо и исключение... мне хорошо думать о своей милой матери и беспокойном отце.” (1) ezekkel a szavakkal fejeződik be Jegor anyjához írt levele. A platonovi koncepció szerint tehát a küldetés gyakorlati-technikai oldalának megvalósítása nem azonosítható a harmónia, az emberiség boldogságával, ez Platonov végső gondolati összegzése a tudományos-fantasztikus trilógiával kapcsolatban. A boldogság, harmónia állapota csak megközelíthető, teljes megvalósulása a jövő szférájába vetődik Platonov műveinek nagy részében.

Csagatajev kívülről kapott feladatát — megtanítani a dzsan népet a szocializmusra — térbeli vándorlása során átértelmezi, küldetésértékű céllá emeli. Visszatérve szülőföldjére, visszaazonosulva a dzsan nép élet-halál határát jelentő létállapotába, átfogalmazza célját: az élet számára kell megmenteni a népet, hogy aztán újjászületett életvággyal ki-ki a maga útját követve, saját boldogságát elérhesse.

Csagatajev térbeli és szellemi visszatérése a dzsan néphez vándorlásának végső pontja, a küldetés teljesítésének közegébe való visszatérés. Bár ez nem egyfajta statikus állapotot jelent, a vándorlás folytatódik: Csagatajev elindítja a teljes testi és szellemi mozdulatlanságba dermedt népet, ez a térbeli, elmozdulás kezdetben szűk körben, körforgásként valósul meg, ezt a perspektívátlan tünő vándorlást követi a népével együtt.

Mint már említettük, a vándorlás, körforgás fogalmak a platonovi felfogás szerint térbeli jelentésükön kívül szellemi, érzelmi kitárulkozást, elindulást is jelentenek, a Csagatajev átértelmezte küldetés éppen azon a ponton valósul meg a műben, amikor a térbeli vándorlást követően a dzsan nép mint személytelen, arctalan tömeg a

csoportos szellemi-érzelmi statikus alig-lét állapotából kimozdulva individumokra „bomlik”. A csagatajevi küldetés megvalósulásának két fázisa közül (az első az élet-ösztön feltámadása — a materiális táplálkozás szintjén) az jelenti a személyiséggé, individummá válás pillanatát, amikor a nép szétszóródik a térben, elindul saját boldogsága felé. Szimbólumértékű a dzsan nép térbeli helyzetének perspektivikus változása: egy helyben (a kiüttalan, mélység benyomását keltő Szári-Kamis medencében) való mozdulatlanlanság, ezt követően a horizontális jellegű körkörös vándorlás, majd a horizontálisan és vertikálisan is táguló (Csagatajev egy magaslatról néz a szétszóródó emberek után) sugarasan többirányú mozgásban a szellemi-lelki elmozdulások stádiumait ismerjük fel. A dzsan nép a teljes szellemi-lelki mélypontról az életösztön feltámadásán át elindul az egyéni boldogság megvalósításának útján. Ily módon Csagatajev az átértelmezett, reális körülményekhez igazított küldetését teljesíti.

Csagatajev a térbeli visszatérésen túl teljes szellemi-lelki visszaazonosulás szintjén is visszatér a dzsan néphez. Ez a visszaazonosulás válik Csagatajev személyiségében erőforrássá, ennek a visszaazonosulásnak eredményeként képes az elvont, magányos eszmét (szocializmusra tanítani a népet) igazi, humánus tartalommal megtölteni, Csagatajev számára a boldogság, harmónia és önmegvalósítás lehetősége — Marija Kirpicsnyikovához hasonlóan az emberek térbeli-fizikális és szellemi-érzelmi közelsége, összetartozása — az élet fenntartása és védelme érdekében. A platonovi filozófiai rendszerben alapvető morális és egyben esztétikai kategóriává is válik az élet.

Kirpicsnyikov és Csagatajev térbeli és szellemi vándorlásának folyamatából a szülőföldre való visszatérés mozzanatát emeljük ki elemzésünkben.

Mihail Kirpicsnyikov, a tudós feltaláló kutatásainak kudarcra döntő belső változást hoz személyiségében. Átértékelve eddigi törekvéseit, eredményeit, arra a meggyőződésre jut, hogy feladata nemcsak egy tudományos-technikai probléma megoldása, hanem egy magasabbrendű általános emberi probléma, a létezés titkának a megfejtése is. Ehhez érzi szükségyszerűnek visszatérését személyisége, léte egy korábbi állapotába: a természettel való ősi, ösztönös együttlétezés állapotába. Elindulását belső késztetés motiválja: „...надо пуститься пешему по земле...”(2).

Csagatajev, a frissen végzett diplomás közgazdász meghatározott feladatot kap a Központi Bizottságtól, amelyet csak megérkezése után fogalmaz majd át. Mindkét hős meghatározott céllal tér vissza a régen elhagyott, de lényegében változatlan szülőföldre.

Szükségesnek érezzük itt összevetni a gyermekkor színhelyétől való eltávolodásukat is, amely nemcsak térbeli eltávozás volt, hanem személyiségük, szellemiségük megnyílásának, kitarulkozásának lehetősége és módja is. Külső és belső motiváló tényezők hatására korábbi személyiség-állapotukból — az ösztönös, már-már öntudatlan létből — átléptek a tudatos, értelmes intellektuális létszférába. Kirpicsnyikov elindulása belső, tudatos motivációra vezethető vissza: már felnőttként, saját elhatározása alapján indul el a térbe, hogy a világ titkait megismerve annak átalakítójává váljon. Csagatajev elindulásának külső motivációja van: gyermekkorában, anyja küldi el magától, amikor a dzsan nép az alig-lét állapotában, fizikai, szellemi és érzelmi végkimerülésben vegetál. A gyermek Csagatajev tragikus mélységű fájdalommal éli át a magárahagyottság, eltaszítottság érzését. Elszakadása a gyermekkor közegétől érzelmileg árnyaltabb, mélyebb lenyomatot hagy a személyiségében — tehát hitelesebben felidézhetővé, újra átélhetővé válik — és árnyaltabban követhetjük majd nyomon visszatérését is ebbe a közegbe, mint Kirpicsnyikov esetében.

Visszatérésükkor első találkozásuk, érintkezésük ezzel a közeggel és a múlttal

nem emberekkel való kapcsolatokban, hanem az anyai — kibocsátó, érintetlen természettel való újraazonosulásukban valósul meg. A gyermekkor színhelye mindkét műben a teljes lelki árvaság, kitaszítottság, mozdulatlanságba dermedt emberi lelki-állapot megjelenítője, szimbólumértékű táj. Szinte kilépünk a korábbi reális közegből és időből a hősökkel együtt, és legendsztikus, valószínűtlenül mozdulatlan, nyomasztóan sivár világba kerülünk. A táj apokalipszis utáni hangulatot áraszt, az örökkévalóság, végtelenség, és mozdulatlanság érzetét kelti. Ez a táj nem egyszerűen helyszín, mély gondolati és érzelmi töltést kap: a hősök szelíd, mélyről fakadó együtt-érzéssel és szánalommal haladnak vissza múltjuk szférájába.

A visszaazonosulás folyamata belülről indul el a hősökben. Kirpicsnyikov már a vonaton utazva döntő belső változáson megy át: „... Очувтившись в вагоне, Кирпичников сразу почувствовал себя не инженером, а молодым мужичком, и повёл беседу ... на живом деревенском языке.” (3). Kirpicsnyikov kilép intellektusa szűk kereteiből, tudományos problémák megoldására beszűkült személyisége újra kitárulkozik. A következő mozzanat a látvány szintjén valósul meg: Kirpicsnyikov úgy jelenik meg a gyermekkor szférájában, mint ismeretlen, magányos vándor, személyiségjegyeit levetkőzve kilép korábbi énjéből: „...шёл человек. Кто знает, кем он был...” (4).

Ezek a visszaazonosulás első, legegyszerűbb érzékelhető stádiumai. Platonov ezt a folyamatot nem minőségi visszalépésként, hanem a személyiség kitárulkozásának, teljesebbé válásának egyik lehetőségeként értékeli. A mérnökből újra egyszerűen falusi ember lesz — az ember — человек szó különös értelmet és hangsúlyt kap. Egyfelől kifejezi Kirpicsnyikov beleolvadását a szülőföld közegébe, másrészt a mérnök — инженер szóval szembeállítható: Kirpicsnyikov ember-állapota a korábbi mérnök-állapothoz képest élettelibb, árnyaltabb, a platonovi erkölcsi értékrend szerint tartalmasabb lett. A mérnök-ben az ész, értelem, intellektus ereje dominál, az ember-ben felülkerekedett a lélek, az együttérzés, szánalom és türelem hallatlan ereje.

E „gyenge erők” (Platonov megfogalmazásával) felülkerekedése, a visszatérés hosszú tér- és időigényes folyamat, csak folytonos térbeli mozgás és belső szellemi változás eredményeképpen valósul meg. Ebben a folyamatban a táj, a természet elemei passzív, befogadó közegként viselkednek. Csak az ember halad, de még az ő mozgása is alig érzékelhetővé, a végtelenség és időtlenség részévé válik, az egy helyben járás, illetve a körben járás érzetét kelti. A közeg az idő múlásával nem változik — mintegy megáll az idő. Az ember változik, de képes visszatérni térben és belső állapotában egy korábbihoz, tehát az idő számára visszafordíthatóvá válik.

Kirpicsnyikov visszaazonosulásának következő mozzanata a vízivás, ami ezen a hűvös, nyirkos hajnalon értelmetlennek és szükségtelennek tűnik: „... в такую погоду, в сырость... не пьётся даже беруны.” (5)

A vízivás célja nyilvánvalóan nem a testi szükséglet, a szomjúság csillapítása. Amikor a vándor mohón, jóízűen issza a szülőföld vizét — a vele való fizikai-materiális értelemben vett visszaazonosulás valósul meg. Az ember a szimbólumértékűvé vált közeget nemcsak hangulati és látványszinten fogadja be, hanem anyagszerűségében is magába fogadja.

Ugyanez a tartalma Csagatajev szülőfölddel való fizikális-materiális azonosulási kísérleteinek. Útközben ő is leszáll a vonatról, gyalogosan folytatja útját, feltámad benne is a vágy, hogy a közvetlen testi összeolvadás szintjén térjen vissza a rég elhagyott közegbe. Ez az igény először gondolati szinten fogalmazódik: „Чагатаеву иногда хотелось выйти из поезда и пойти пешком, подобно оставленному всеми ребёнком.” (6)

Az élet körforgáshoz hasonló mozgásának fjodorovi gondolatát idézi ez a vágy, Csagatajev számára ez egy már korábban átélt állapot visszaidézése: ugyanabba a fizikai, szellemi és lelkiállapotba kerül vissza, amelyet a múltban már átélt, amikor anyja magára hagyta a pusztaságban — ez az állapot a közvetlen testi érintkezés, együttlétezés a térrel, és a teljes kirekesztettség, szellemi-lelki magárahagyottság érzése.

Csagatajevben éppen ez a vágy-állapot a forrása a kívülről kapott feladat szubjektív átfogalmazásának. Küldetését abban látja, hogy felnőtt, tanult emberként, aki testi-szellemi, érzelmi értelemben is tágas térségekben mozgott, visszatérjen anyjához, léte forrásához, hogy megmentse vagy méltón eltemesse. Ez a feladat-értelmezés biblikus tartalmú és hangulatú: feltámasztás-értékű lesz a dzsan nép felemelése a testi-szellemi nemlét állapotából. Anyja méltó eltemetésének gondolata is biblikus tartalmú, az anyafölddel való teljes fizikai visszaazonosulás alternatíváját jelentené.

Csagatajev visszaazonosulás-vágya egyszerű természetes módon elhatározással és cselekvéssé válik: útközben egy hívogató madárhangot meghallva a sztyepp felől, az anyaföldre tett első lépés után azonnal belemerül, fizikai értelemben eggyé válik a gyermekkorai állapotát és hangulatát őrző közeggel. A sztyepp madarainak hangja kettős tartalmú — egyrészt reális tartalma szerint a sztyepp őshonos madarainak hangja. Valós megjelenésük, hangjuk másrészt felidézi Csagatajevben a régmúlt gyermekkor hangulatát. A felidézett múlt azonban már nem anyagszerűségében érzékelhető, hanem csak értelemmel felfoghatatlan, szavakkal megfogalmazhatatlan, csak hangulatában felidézhető szféraként jelenik meg. Ez a felidézett szféra azonban Csagatajev érzéseinek, ösztöneinek legmélyebb zugát érinti meg. Azonos mélységgel éli át újra a teljes védtelenség és magárahagyottság érzését — amely, úgy érezzük, érintetlenül megőrződött személyiségében. A szülőfölddel való érintkezés képes benne ezt az állapotot újra életre kelteni.

Csagatajev képes azonosulni a szülőföld elemeivel, hangulatával, mert magában hordozza őket emlékek, benyomások formájában, képes visszatérni személyiségének korábbi állapotába.

Ez az azonosulás egyoldalú. Csak Csagatajev éli át teljes intenzitással a felismerés és azonosulás élményét — a sztyepp élő és élettelen elemei nem hordozzák magukban a múlt emlékképeit. Csagatajevnek át kell élnie ezért a „be-nem-fogadás”, illetve „vissza-nem-fogadás” élményét is.

Látvány-, hang-, illathatásain keresztül érzékeli és átéli a távollétében változatlan, öntudatlanságba dermedt táj hangulatát, együttérzéssel és szájalommal közelít hozzá. De az alvó, mozdulatlan közeg nem adja meg számára a benne való feloldódás élményét — közömbös marad, „elhúzódik” Csagatajevtől. Az ösztönök szintjén létező, tudattalan, emlékezni nem képes valóságsszféra a platonovi létezés modellek egyike. Nem alacsonyabbrendű, csupán más jellegű mint a tudatos, racionális; emlékezni képes létezésmodell, amelyből Csagatajev visszatér. A sztyepp létezésmodellje törvényszerűségeivel, titokzatos összerezendzettségével, változásaiával avagy változatlanságával teljes egységet, harmonikus egészet alkot.

A visszatérés következő stádiuma a tevével való találkozás. A teve létezésmodellje, belső állapota hasonló a dzsan népéhez. A pusztaságban kimerülten vergődő, létét kinnal fenntartó állat nem véletlenül emberszerű — a dzsan nép állapotát vetíti előre.

A teve nemcsak külsőségeiben (sovány, félig fekvő testhelyzet) hanem szomorú tekintetével is a dzsan népet idézi. Csagatajev és a teve találkozása, a közöttük létrejövő kapcsolat magában sűríti mindazt, ami később a hőssel és a dzsan néppel tör-

ténik. Ez a kapcsolat már nem egyoldalú, az eddig közömbösen várakozó, a pusztulást elfogadó állapotból a teve kiszakad, lábra áll és követi Csagatajevet. Testi felátadása, lábraállása előkép a dzsan nép talpraállásáról, fizikai-szellemi elindulásáról.

Csagatajev megmenti a tevét a fizikai pusztulástól, belevonva az életet fenntartó örökös körforgásba: feltáplálja ördögszekér-fűvel, később pedig a teve mások életének forrásává válik. A tevében ez a találkozás tudati—érzelmi változást is kivált: a magánytól való félelem és egy másik élőlényhez való kötődés igénye csaknem emberi tartalmú érzéseket vált ki benne.

A visszatérés újabb mozzanata Csagatajev találkozása Szufjánnal. Az öreg, sokat tapasztalt, a már-nem-lét állapotához közelítő, Fedoszijjal való találkozás Kirpicsnyikov visszatérésében is különös jelentést nyer. Mindkét hős számára a magány, a lelki árvaság feloldását jelenti az öregemberekkel való találkozás. A találkozás körülményeinek, a két öreg létezésmodelljének, gondolati funkciójának hasonlósága szembetűnő. Mindkét öreg a teljes mozdulatlanság, megállapodottság állapotában van a visszatérő fiatal vándorokkal való találkozáskor.

Kirpicsnyikov egy faluszéli kunyhóban találja Fedoszijt, aki ülve fogadja az érkezőt. Az a benyomásunk támad, mintha időtlen idők óta ezen a helyen lenne, annak ellenére, hogy a vándorral való beszélgetésből kiderül: ő is hosszas vándorlás után állapodott meg szülőföldjén. Ízes falusi nyelven folytatott rövid beszélgetésük lényegében a testi-szellemi létezés öntudatlan szférájába visszatért tudós-feltaláló értelem és a gyakorlatias, bölcs, tapasztalatokon megedződött józan paraszti ész találkozása.

Kirpicsnyikov a találkozás után visszalényegül egyszerű mesteremberré. Az őt kibocsátó emberi közeg visszafogadja Fedoszij személyében, mert Kirpicsnyikov megőrizte eredendő énjének meghatározó vonásait, képes azokat újra életre kelteni önmagában.

Ekkor fogalmazza meg véglegesen feladata, küldetése lényegét, miután az őt visszafogadó közeg — Fedoszij szavaival — ezt jóváhagyta, igazolta szükséges és nagyszerű voltát. Megújult erővel és meggyőződéssel indul újra útnak a védtelen térségbe. Vándorlásainak célja: „... достигнуть богатой жизни...” (7) valahol azonos Fedoszijével „... в поисках праведной земли...” (8) De míg Fedoszij vándorlása ösztönös, konkrétan körvonalazott cél nélküli, Kirpicsnyikov vándorlásainak pontosan megfogalmazott feladat elvégzése a célja: „...отыскать эфирный тракт...” (9)

Kirpicsnyikov ez után a találkozás után, elhagyva szülőföldjét, ismét elindul messze térségek meghódítására.

Szufján, Fedoszijhoz hasonlóan magányosan, elkülönülten él egy földbe vájt kunyhóban. Az emberi létezés minden stádiumát átélte, az igazságot felismerte és megértette, már szinte megkövült alig élő lény. A valóságot már teljes mélységében megismerte, abban újat, ismeretlent nem talál. Fedoszij és Szufján az emberi lét- és tudatállapotok egymást követő stádiumában vannak: Szufján személyiségében koncentráltan és mélyebben találjuk meg Fedoszij személyiségének alapvonásait, aki mintegy előtípusát jelenti. Szufján az emberi világot megismerő útjának, vándorlásainak és létének legvégső pontján áll, a lét-nemlét mezsgyéjén.

Ő az első ember, akivel Csagatajev az ősi, ösztönökön alapuló létezés módba való visszatérése során találkozik. A közöttük létrejövő kapcsolat már nemcsak szavak szintjén jön létre, Csagatajev testi-anyagi érintéssel teszi még mélyebbé, bensőségesebbé a kontaktust. Megérinti a kezét, homlokát, majd e felületi érintés után a lelki-érzelmi azonosulást kifejezve erősen, hosszan megcsókolja az öregembert. Be-

szelgetésükben az előzőhöz hasonlóan, de árnyaltabb módon fogalmazódik meg Csagatajev küldetése.

Szufján, a tevéhez hasonlóan, kiszáradt testével, közönyével a dzsan nép állapotát, létezmódját mutatja. Rendíthetetlen nyugalma, ahogyan megfogalmazza és tudomásul veszi sorsát, szimbólumértékű, mert egyben a dzsan nép élethez-halálhoz való viszonyulását is kifejezi:

„... я здесь живу хуже всякого человека... Я умру здесь один...” (10)

Csagatajev válaszában benne rejlik az átértelmezett küldetés:

„... Я вот пришёл к тебе... ради своей матери и своего народа...” (11)

Ez a beszélgetés mindkettőjükben változást idéz elő: Csagatajev átértelmezi, a valóság lehetőségeihez igazítja feladatát, Szufján pedig mozdulatlanságából kilépve, Csagatajevvel elindul a boldogság megvalósítása felé. Csagatajev, miután küldetése a valóság próbakövén megmértetett (a teve, Szufján elindulása) népét megtalálva elindítja őket az új távlatok, térségek felé, miután feltámasztotta bennük az élni-akarást. E küldetése teljesítésében Szufján segítőtársává válik.

A „visszatérés” motívum az egész platonovi életműben jelenlevő, sajátos belső fejlődést mutató filozófiai alapfogalom. Mint a „vándorlás” motívum egyik alkotó eleme, a valóság megismerésének, a világot összerendező titokzatos törvények felismerésének lehetősége. A térbeli és szellemi visszatérés a küldetést teljesítő, harmónia és boldogság felé törekvő ember személyiségének, lét- és tudatállapotának gazdagabbá, árnyaltabbá válását is jelenti. Kirpicsnyikov és Csagatajev küldetésének alap gondolata hasonló: az emberi lét tökéletlensége és a harmónia közötti distancia leküzdése, a boldogság megvalósítása. Kirpicsnyikov az emberi boldogságot univerzális tartalommal és mértékkel értelmezi, Csagatajev az egyes ember létkategóriájára bontja.

A tudományos-fantasztikus trilógiában több nemzedék törekvéseinek végső összegzéseként, egy távoli tér- és időperspektívába vetítve valósulhat meg a harmónia. A „Dzsan”-ban Csagatajev egy személyben, a küldetés prometheusi teljesítésével elérhetőbb perspektívába közelíti az egyes ember önmegvalósításán alapuló boldogságot.

A boldogság, harmónia lehetősége nem a végtelen tér és időtávlatokban, hanem az ember közvetlen, természetes létközegében, a világmindenség elemeivel való harmonikus együttlétezés képességében rejlik. „A boldogság közel jár az emberhez” — ahogyan Platonov a kisregény egyik címváltozatában megfogalmazta.

IRODALOM

1. Е. А. Краснощёкова: О поэтике А. Платонова. Серия литературы и языка 1979/1. том 38.
2. Е. Толстая—Сегал: Натурфилософские темы творчества Платонова —20-х 30-х гг.
3. Н. Ф. Фёдоров: Философия общего дела. «Мысль» 1982 г. (Предисл. С. Г. Семеновой).
4. С. Т. Бочаров: Вещество существования — Выражение в прозе. (В «Проблемы художественной формы соц. реализма т. 2. Москва, «Наука» 1971)

„Потомки солнца” А. Платонов. „Советский писатель”, Москва, 1974 г. 111 о.
(A továbbiakban minden idézet ebből a kiadványból való)

2. Uo. 73. oldal.
3. Uo. 73. oldal.
4. Uo. 73. oldal.
5. Uo. 73. oldal.
6. Uo. 243. oldal.
7. Uo. 75. oldal.
8. Uo. 74. oldal.
9. Uo. 75. oldal.
10. Uo. 251. oldal.
11. Uo. 251. oldal.

**СОДЕРЖАНИЕ И ФУНКЦИЯ МОТИВА «ВОЗВРАЩЕНИЯ»
В ОСМЫСЛЕНИИ И ВЫПОЛНЕНИИ МИССИИ
(А. ПЛАТОНОВ: «ЭФИРНЫЙ ТРАКТ» 1928—1930
И «ДЖАН» 1933—1935)**

ЮЛИАННА КУЛАЧИК

Мотив «возвращения» — основное философское понятие, проявляющее своеобразное внутреннее развитие, присутствует почти во всех произведениях платоновского творчества. Этот мотив «возвращения» является составляющим элементом мотива «странничества», и таким образом он — одна из возможностей познания мира и постижения организующих мир таинственных законов.

Пространственное и духовное возвращение означает и обогащение, раскрытие, усовершенствование духовного и бытийного состояния человека, выполняющего миссию и стремящегося к гармонии, к счастью. Философское содержание миссии Кирпичникова и Чагатаева во многом имеет аналогичные черты, а именно: преодоление дистанции между гармонией и несовершенством человеческого бытия, осуществление счастья. Но в то же время Кирпичников осмысляет счастье как состояние универсального содержания и объема, Чагатаев же воспринимает его как бытийную категорию человека-индивидуума.

AZ ÉRETT OROSZ KÖZÉPKOR ÚJ MŰVÉSZI LÁTÁSMÓDJA

NAGY ERZSÉBET

A XIV—XV. század egész Európában a kulturális fellendülés kora. Oroszországban is ekkor bontakozott ki a nemzeti kultúra, az egységes orosz nemzeti állam kialakulásával párhuzamosan. Az európai nemzeti kultúrák kialakulása kapcsolatban van az új korszakstílust jelentő, alapjaiban antifeudális, emberközpontú reneszánsz kultúrát előrevetítő jelenségekkel. Kelet-Európában a kulturális fellendülés, az új áramlatok, tendenciák viszont még nem a humanista mozgalom kialakulását jelzik, hisz túlságosan összefüggtek még a vallással [1]. Bár mindez a középkor keretein belül marad, s nem jelent új irodalmi irányzatot és stíluskorszakot, a XIV—XV. századi Oroszországban új irodalmi ízlés, új művészi látásmód alakul ki, mely meghatározza a kor irodalmi alkotásainak tartalmát és formáját.

Fokozódik az érdeklődés az emberi személyiség, az ember belső élete és individuális élményei iránt. Máshogy látják az embert, máshogy értékelik tetteit, cselekedeteit. Új élethelyzetekben mutatják be, kiszélesítve az ábrázolás témáit. Új szemmel néznek a természetre is, mint a hős környezetére, s leírásának gazdagodása is az emberábrázolás érzékenyebbé válását segíti elő. Ezek az új eszmék és új témák egy új, a hészükhaszták neoplatonikus teológiai nézetein alapuló szóvirágos irodalmi stílussal kapcsolódnak össze, az „ékes szófűzéssel” [2]. Az „ékes szófűzés”, vagy „szópók-háló” olyan filozófiai nézetek irodalmi tükröződése, melyek szerint a megismerés a világnak a nyelv eszközeivel való kifejezése, a szó és a lényeg elválaszthatatlanságára alapozva. Így ez az új stílus a tartalmi kifejezés mélységén túl különös figyelmet fordít az irodalmi művek formájára.

Minden korszakban és irodalmi stílusban bizonyos műfajok jobban tükrözik az adott kor és stílus sajátosságait. A XIV—XV. században ilyen tipikus műfaj volt a hagiográfia, a szentek életrajza. A szentek legendáiban jelentkezőknél még inkább az új emberfelfogás és emberábrázolás tartalmi-formai vonásai, a korból következő korlátaival együtt.

Az új irodalmi ízlés és látásmód legkiemelkedőbb alkotása a Tróica-Szergijev kolostor szerzetes-írójának, Jepifanyij Premudrijnak, azaz Bölcs Jepifanyijnak két legendája. A kor új művészi felfogásának illusztrálására viszont nem sokat elemzett művét, a „Permi Szent István legendáját” választjuk, mely az absztraktságig fokozva állítja eléink az új ideális egyházi ember típusát, az ékes szófűzés legmagasabbrendű példáját adva. A behatóbban még nem tanulmányozott „Szergij Radoneysszkij legendáját” mutatjuk be, melyben a kor új művészi látásmódja — az emberhez való új viszonyulás, ábrázolásának új témái és eszközei — különös szemléletességgel jelenik meg, túllépve a középkori absztraháló tendenciákon.

„Szergij Radoneysszkij legendája” főleg XVI—XVII. századi másolatokban maradt fenn. A XV. századi másolat különös ritkaság, mint az Undolszkij féle kézirat (N 370.), melynek első lapjai az előszóval és a legenda elejével elvesztek [3]. A le-

genda különböző másolataival Tyihonravov [4] és Jablonszkij [5] foglalkozik behatóan. Munkáik alapján ZUBOV közöl összefoglaló cikket a redakciók eredetiségéről [6]. LIHACSOV leszögezi, hogy a legenda egyes másolatait nem tanulmányozták eléggé, s ZUBOV cikke csak a publikált szövegeken alapul, és kevésbé viszi tovább a kérdés eldöntését [6]. Így elemzéseinél LIHACSOV is — a többi kutatóhoz hasonlóan — a Leonyid féle, Jablonszkij munkájában E-vel jelölt ún. „kiterjedt” redakciót veszi alapul, mely a különböző másolatok kompillációja.

Bár munkánknak nem feladata a redakciók eredetiségének és elsődlegességének vizsgálata, kételkedünk az E redakció konvencionális alkalmazásának helyességében az elemzések során. Minden későbbi másolat óhatatlanul magán viseli korának jegyeit is, s bár tartalmazza az eredeti részeket, nem szabad egységes egésznek tekinteni, mely megbízhatóan mutatja a szerző és kora ábrázolásának, látásmódjának és stílusának eszközeit. Így elemzésünkben nemcsak az E redakciót vesszük figyelembe, hanem vizsgáljuk (utalva Jablonszkij betűjeleivel a másolatokra) az A és a B redakciót is, melyek eredetiként jöhetnek számításba. Megkíséréljük a valóban Jepifanyijhoz visszavezethető, több másolatban is megtalálható részek kikeresését, s ennek alapján a kor emberábrázolása tartalmi-formai vonásainak bemutatását. [8]

A legendában három irodalmi portrét látunk. Az első Szerгий ifjúságához kapcsolódik, a második apáttá választásának időszakához, a harmadik portré pedig a XIV. század 60-as éveitől kezdődően, mint a Moszkvai nagyfejedelemség egyik nagy személyiségét ábrázolja.

Szerгий már kora gyermekkorában a hészükhazmus tanításának megfelelően „Isten által kiválasztott edény”, a „szentháromság lakhelye és szolgálója”. Ezt bizonyítja, hogy a templomban még mint magzat, háromszor kiáltott föl anyja méhében az istentisztelet alatt, a nép jelenlétében. A szigorú hészükhazma nézetek jellemzik ifjúkorát is, amikor bátyjával a pusztai magány hallgatója, szemlélődő, minden nélkülözést tűrő életét választja. Sokáig nem fogadja el az apáti méltóságot, megőrizni akarván magas erkölcsi ideáljainak tisztaságát, és méltatlannak érezve magát erre a tisztségre. Apátként is az egyszerű szerzetes életét éli. Keményen dolgozik, s megköveteli a szerzetesek szigorú életrendjét, az elmélyedt magányos elmélkedést, lelki tisztaságot, és az aktív tevékenységgel elért önmegvalósítást hirdeti. A belső, elképzelt, földi paradicsom harcosa ő is, mint a tveri püspök, Fedor Dobrij. Ideáljai a közösségi kolostori renden és az emberi önmegvalósításon alapulnak. A harmadik portréban Jepifanyij leírja hőse cselekedeteit, és jellemzését újabb tulajdonságokkal egészíti ki. Közéleti tevékenységét erényeivel kivívott óriási tekintélye jellemzi: Alekszij metropolita megbízásából új közösségi kolostorokat szervez, számos diplomáciai megbízatást teljesít, Dmitrij Donszkoj nagyfejedelem tőle kér áldást és biztatást a Kulikovói csata előtt. 1365-ben neki sikerül megszüntetni a hercegi belviszályokat Nyizsnij Novgorodban, a templomok bezárásával. 1385-ben pedig részvételével kötik meg a békét Oleg Rjazanszkij herceggel. Emellett a metropolita tisztségét ugyanúgy elutasítja, mint korábban az apáti méltóságot.

Jepifanyij tehát mélyen átszellemült és minden segítségre kész személyiségként igyekszik bemutatni hőseit. „Belső” portrét adva, Szerгий személyisége lényegének, egyszerű ember voltát bizonyító belső világának, erkölcsi tulajdonságainak feltárására törekszik, mely meghatározza jellemét és cselekvési módját. Közvetlen lírizmus, az érzelmek melegsége és a finom pszichológiai megfigyelések jellemzik emberábrázolását. Nagy számban fordulnak elő a mindennapi élethez közelálló epizódok, különösen a család témája.

Az emberi személyiség iránti nagyobb figyelem mellett a legenda legszembe-tűnőbb sajátossága a gazdagabb tényszerű közlések sora és a több élő vonás. Ennek

oka a szerző idősebb volta, közeli ismeretsége hőseivel, és az élő szemtanúk nagy száma. A több tény és dokumentumszerű kifejtést többszöri ismétléssel fokozza, állandóan szemtanúkra hivatkozva. Megjelenik az embert körülvevő táj gyakori leírása, a jellemzés egyik eszközeként. Nyelvezetét a második legendához képest mérsekeltebb retorizmus, a visszafogottabb szófűzés jellemzi. Néhol kifejezően egyszerű, máshol hajlékonyan pompázatos. A dicsérő szópókhálók mellett köznyelvi szavak is gyakran előfordulnak, láthatóan tudatos alkalmazásban, a többi fogással együtt az emberábrázolás elmélyítését szolgálva. Vegyük sorra ezeket a fogásokat.

Jepifanyij hőse életének tehát tényekben gazdag leírását adja, a kronológiát nem évszámokkal, hanem a cselekménnyel, az események egymásutániságával jelölve, mint a népi elbeszélések. Így ez a legenda sokkal eseménydúsabb, nem annyira elvont, mint ahogy ez a hagiográfiára jellemző, és ahogy a szerző másik alkotásában, a „Permi Szent István legendájá”-ban is láthatjuk. Ugyanakkor hőse életének minden esemény után megáll az elbeszélésben, s a kor új stílusának, az „ékes szófűzésnek” nyelvi fogásaival összefoglaló, értékelő, magyarázó jellemzést az élete adott állomásán Szergijről. Hőszábrázolásának különböző módjai és eszközei tehát szoros kapcsolatban vannak a cselekménnyel, a hős cselekedeteivel. Az emberábrázolás e módja hészűkhazmus Oroszországban Grégoriosz Színaitész által terjesztett tanát illusztrálja, mely szerint az emberi változás, a jellem, a tulajdonságok fejlődése nem metafizikai tényező, hanem szubjektív faktor, az ember szabad akaratából választott aktív tevékenység (mind testi, mind lelki munka) eredménye [9]. Ez a tudatosnak tűnő jellemzési mód végigvonul az egész legendán.

A Radonyeysze költözés körülményeinek részletezése után például így jellemez, azonos szavak fűzésére építve: „Ez a legdicsőbb ifjú, a legdicsőbb apának fia, akiről a beszéd szól, aki igazlelkű és igazhitű szülőktől született, mint jó tőnek jó ága nőtt fel, e jó tő minden érdemét megtestesítve magában” (A: 73. o., B: 5. o., E: 290. o.).

A cselekmény kifejtésekor Jepifanyij az eseményekkel jellemez. A cselekményből vonja le megállapításait akkor is, amikor részletesen elbeszéli egy földműves látogatását, aki „messziről jött a dicső férfiút, Szergijt látni sok tiszteletben, dicsőségben, nagyságban” (A: 108. o., B: 37., E: 354. o.). Az egyszerű, kopott ruhájában kapáló Szergijt látva nem hiszi el, hogy ő a szent. Nevetni kezd, utálkozik, de Szergij mégis megkülönböztetett figyelembe részesíti. A történetből Jepifanyij máris levonja a hőse jellemére vonatkozó következtetést: „Ez az eset megérteti, milyen hatalmas szelídség (egyszerűség és nem képmutató szeretet) lakozott Szergijben, hogy egy ilyen szántóvetőt, tiszteletlent, aki helytelenkedett és utálkozott, mértéken felül szeretett: mert amennyire a büszkék a tisztelgéseknek és dicsőítéseknek örvendeznek, annyira örvendenek a szelídek a megalázásuknak és elítélésüknek” (A: 111. o., B: 38. o., E: 356. o.).

Hogy Szergij bemutatott csendes szelídsége és egyszerűsége mögött mégis mennyi tekintély van, azt az értékelő jellemzés után a cselekmény további kifejtésével bizonyítja. Tehát cselekménnyel jellemez, majd jellemzését a cselekmény továbbfűzésével újból aláhúzza. Míg Szergij a hitetlenkedő szántóvetőt tisztelettel és szeretettel maga mellé ülteti és megvendégeli, egy herceg érkezik díszes kísérettel, aki „már messziről földig hajolt Szergij előtt, s Szergij megáldotta őt; és összecsókolóztak, és csak ők ketten ültek le, a többiek álltak” (A: 109. o., B: 39., E: 356. o.). Jepifanyij a szántóvető és a herceg viselkedését ellentétbe állítva mutatja be Szergij emberi egyszerűségével, szerénységével, álhatatosságával, hithűségével, megbocsájtani tudásával kivívott óriási tekintélyét.

Az idézett rész egyértelműen illusztrálja a földműves jellemét is, de Jepifanyij még beszéddel is jellemezti: „En profétát jöttem látni, ti meg egyszerű embert,

egy árvát mutattok nekem. ...Az emberben, akit szegénységében megmutattatok, semmit sem látok — sem tisztet, sem nagyságot, sem dicsőséget, sem szép és drága ruhát, sem neki szolgáló ifjakat, sem szolgák sokaságát...” (A: 108—109. o., B: 37. o., E: 356. o.). Az „ékes szófüzére” jellemző felsorolás a „sem” tagadó szó kiemelésére épül, állandó ismétlődése ritmust ad a szövegnek. De ezzel két jellemzést ad egyszerre: nemcsak a földműves hitetlenségét, felületességét és lelki rövidlátását mutatja be, hanem Szergij egyszerűségét is. Szent idézettel is aláhúzza jellemzését: „...ahogy szent Szirák mondotta: Az ember az arcba néz, Isten pedig a szívbe lát” (csak E). Majd a szerző saját szavaival összegez: „Ez a szántóvető a külső dolgokat látta, nem a belsőket...” (A: 109. o., B: 37. o., E: 354. o.). A hős kiemelkedő erkölcsi tulajdonságait, emberi magatartását, lelki tisztaságát és tisztánlátását illusztrálja ez a rész. Ugyanakkor feltárja a szerző alkotó módszerét és művészi célját is: ez a korra jellemző „belső ember” feltárása, egy belső portré megrajzolása a cselekmény ezt bizonyító eseményeinek részletezésével, valamint az „ékes szófüzés” nyelvi fogásai-val.

A cselekmény minden mozzanatát követő magyarázó-értékelő jellemzésekben megtaláljuk az „ékes szófüzés” szónoki stilisztikai fogásának, az amplifikációnak (lat. kiterjesztés, kiszélesítés) minden fajtáját: felsorolásokat, jelzőhalmazt, egyazon szó, jelentés vagy gondolat ismétlését, tautologikus fordulatokat, egybecsengő végződéseket, anaforikus kezdeteket, valamint költői hasonlatokat, szembeállításokat, s mindezek végtelen variációit, összekapcsolódásait. Ugyanakkor ezeket az ábrázolási módszereket sokkal visszafogottabban alkalmazza a szerző. Így a legendában az emberábrázolás során az „ékes szófüzés” ragyogó példái és a stílusában egyszerűbb, kifejezően visszafogott, de érzelmekben és gondolatokban gazdag részek váltakoznak. Vegyük sorra ezeket az ábrázolási módszereket.

A felsorolás módszerét alkalmazza Szergij erényeinek bemutatásakor: „éhség, szomjúság, szegénység, száraz étel, földön fekvés, testi lelki tisztaság, szájának hallgatása, testi kívánságok gondos leküzdése, testi munka, nem képmutató alázatosság, szakadatlan imádkozás, átgondolt ítélkezés, valódi szeretet, szegényes ruházat, emlékezés a halálról, (csendes szerénység), állandó istenfélelem” (A: 88. o., B: 17. o., E: 318. o.). A felsorolás három egyszavas jellemzéssel indul, feszültséget keltve, majd hosszabbakkal folytatódik, de asszonáncot nem találunk. Szintén a felsorolások módszerével a hős jámborságát és hithűségét akarja felsőfokon bemutatni. Ezt nemcsak a jelzős főnevek végtelen sora, — melyekből néhány az előző részben is szerepel —, hanem az egybecsengő végzések zenei hatása is szolgálja, ezért eredetiben is idézzük: „...ki írná le ... forró könnyeit, lelki zokogásait, szívbéli sóhajtásait, esti ájtatosságait, buzgó énekléseit, szakadatlan imádkozásait, pihenés nélküli álldogálásait, szorgalmas olvasásait, gyakori térdhajtásait, éhséget, szomjúságot, földönfekvést, vallásos nincstelenséget, mindenben inséget, mindenben szükségét.” — „слъзы тълъя, плаканиа душевъная, въздыханиа сердечная, бдениа повсенощная, пениа трезвенная, молитвы непрестанныя, стояниа неседалная, чтения прилежная, коленопоклонения частаа, алканиа, жаданиа, на земли леганиа, нишета духовнаа, всего скудота, всего недостатки...” (E. 306. o.).

A „Dicsőítő szóban” hőse erkölcsi nagyságát hűsz jelző felsorolásával bizonyítja, melyeket párokba szedve ritmikus hatást is elér: „...édeshangú és lágy, kegyelmes és jószívű, szelídenokos és bölcsességgel teli, tisztességes és szegénységet kedvelő, barátságos és békeszerető...” (E: 408—410. o.).

Az ismétlések szerepe ugyanaz, mint a felsorolásoké, hogy kiemeljen a tartalom szempontjából valami fontosat hőse jellemzésében és ábrázolásában. Így megismétli a jelentést vagy ugyanazzal a szóval, vagy szinonimával, általában kétszer, de gyakran

többször is. Több azonos jelentésű szót ismételve közvetett úton, Isten által mutatja be a kiválasztottságot indokló erkölcsi tulajdonságokat: „Hiszen Isten a szívbelátó, a szív titkait egyedül *tudó*, a titkolt dolgokat egyedül *ismerő*, előre *látva* jövőjét, (*tudta*,) hogy sok erény és szeretetre törekvés van szívében, előre *tudva*, hogy kiválasztott edény lesz az ő dicső akaratából...” (E: 298. o.). Az idézetben az azonos jelentésű *tud-ismer-lát* szó váltakozik igeneves alakban. A gondolatok egyre hosszabbodnak, ezzel is nyomatékosítva az alapmondanivalót: Szergij belső tulajdonságainak, erényeinek felsőfokú bemutatását. A leírásban a „kiválasztott edényre” utalással nem nehéz ráismerni a kor gondolkodására jellemző „belső ember” fogalmára, amit itt a „szív” szó — mely a külsőleg sokszor (mint a földműves epizódban is) láthatatlan erények helye — többszöri ismétlésével is aláhúz.

A jelentéserősítés miatt mindent két igével, két jelzővel stb. fejez ki, például „szerette a szótlanságot és a hallgatást” (A: 123. o., B: 51. o., E: 374. o.). Az éhező szerzeteseket így biztatja: „...csak ne csüggedjete és ne lankadjatok” (A: 98. o., B: 24. o.). Az egyazon jelentés kiemelésénél sokkal gyakoribb fogás az ismétlődő egytővű szavak alkalmazása az emberábrázolásban. A tautologikus kapcsolatok és sorozatok aláhúzzák a lényegyet, vagy épp a jelentés egy-egy árnyalatára hívja föl a figyelmet. Ezen kívül asszonáncot hoznak létre, s a hangulati, zenei hatáson kívül ezzel is az ábrázolás értelmi, lényegi oldalát emelik ki, a jelentések összeadódásával [7a]. Apáttá szentelése után Afanaszj püspök így inti Szergijt a lélek tökéletesítéséről: „Neked a *gyengék gyengeségét* kell viselned, s nem a magad kedvét keresned” (A: 91. o., B: 20. o., E: 328. o.).

Az ábrázolás érzelmi-értelmi hatást létrehozó eszköze az anafora is. Nem maga a mondatok elején ismétlődő ugyanaz a szó a fontos, hanem a gondolat ismétlődésével a lényeg kiemelése. A legenda kezdetekor ötször ismételve a „jőjjetek” szót a gondolatok elején, felhívja a figyelmet a szent életének fontosságára és csodálatos tisztaságára, amit az anaforikus gondolatsor végén töismétléssel is kiemel:

„Jőjjetek tisztességes és szent böjtölő rendek,
jőjjetek atyák és testvérek,
jőjjetek ünnepkedvelők,
jőjjetek lelki bárányok,
jőjjetek Krisztus nevezetes szülöttei (nyája), a világ dolgait minden időben megvetők,
és a tisztaság tisztasága jelenik meg” (A: 70. o., B: 3. o.).

A legendában az ábrázolás legdominánsabb eszköze a hasonlat. Jepifanyij nyelvezete visszafogottabb, mint a „Permi Szent István legendájában” az amplifikációk alkalmazásában, de jobban törekszik a szemléletes, képszerű, érzelmmel teli ábrázolásra. Ezt a cselekmény részletes kifejtése mellett a lírai, kifejező hasonlatok alkalmazásával éri el. Amikor Szergij csodás módon, Istentől megkapta az írás-olvasás tudományát, „a szent gyermek, mint a termékeny és terményhozó föld, magot fogva szívében, állt, örvendezve szívével és lelkével (A: 9. o., B: 76. o., E: 282. o.). Az A redakcióban szülei halála után (182. o.), az E-ben felszentelése után (302. o.) így mutatja be lemondását minden világi dologról: „...mint egy sas, könnyű szárnyait fölemelve, mintha a levegőben a magasban repülne, úgy ez a szentéletű is elhagyta a világot és minden világit...”.

Jepifanyij hőse jellemét és tulajdonságait nemcsak egyszeri hasonlattal, hanem végtelen hasonlítgatások egész sorával is érzékelteti. A legendát befejező „Dicsérő szó”-ban 37 hasonlatot sorol fel hőse dicsőítésére: „...mint fénylő csillag ragyogott fel a homályban és sötétségben, mint csodálatos virág a tövisek és tüskék között, ...mint édes rejtett forrás, mint kiválasztott edény, mint értékes alabástrom, mint le

nem rombolt város, mint szilárd fal, mint erős vár, mint kemény és hívó fiú, mint templomi alapzat, mint megingathatatlan oszlop, mint dicső koszorú, mint lelki gazdagsággal megtöltött hajó, mint földi angyal, mint égi ember" (E: 420. o.).

A „földi angyal—égi ember” szembeállítás a középkori binaritás egyik tipikus példája. Megtaláljuk „Borisz és Gleb legendájában” és a „Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem életéről és haláláról” szóló elbeszélésben is. E kettősségen alapul halálának allegorikus képekkel bevezetett leírása: „És könnyedén átúszván az élet zavaros tengerét, sértetlenül vezette a lélek hajóját, mely lelki gazdagsággal teli, baj nélkül eljutott a csendes kikötőig, és elérte azt, és lelki szárnyaival fölemelkedvén a szellemi magasságba, a szenvedélymentesség koszorújával diszítette magát, Istenhez távozott, és átment a halálból az életbe,

a munkából a nyugalomba,

a bánatból az örömbé,

a hőstetből a vigasztalásba,

a szomorúságból a vidámságba,

a hiábavaló életből az örök életbe,

az állandó világból a végtelen világba,

az enyészetből az örökkévalóságba,

az erőből az erőbe, a dicsőségből a dicsőségbe" (E: 422. o.).

Az ellentétpárok ritmikus hatása versbe fordítja a szöveget, melynek utolsó két gondolata az ellentétek feloldása: a Szergijt már a földön is jellemző erő és dicsőség égi folytatásának állítása. Ez tartalmi utalás az égi ember—földi angyal ellentétképre.

Jepifanyij mindezekkel a korra jellemző új nyelvi fogásokkal és individuális írói eszközeivel nemcsak egy új, „belső” embert ábrázol, hanem az előző századokhoz képest új élethelyzetekben is bemutatja hőseit. Nagy számban jelennek meg a mindennapi élethez közelálló epizódok, különösen a család témája. A szülők igaz és hithű életének sablonos leírásán túl megjelenik a szülői féltés és aggodalom, például mikor a csecsemő Szergij a böjt miatt nem akar enni. A finom megfigyelőképeség és a reális élet ismerete érzékelhető, ahogy a csecsemőt megvizsgálva látták, „hogyan nem beteg, a betegségnek sem rejtett, sem látható jele nincs rajta: nem sírt, nem nyöszörgött, nem volt szomorú. Hanem arcával is, szívével is, szemével is vidám volt, mindennek örült, kezezkéjével játszott" (E: 270. o.). A gyermek Szergij önsanyargatása és az önként vállalt böjt is szokványos legendai motívum, de ez Jepifanyijnál lélektisztító, hétköznapi részletekkel gazdagodik. Meleg emberi szeretet és érzelm tükröződik az anya és fia beszédében: „Anyja pedig (kedves) anyai szavakkal figyelmeztette, mondván: (Édes) fiam, ne tedd tönkre testedet fölösleges önmegtartóztatással, nehogy megbetegedj. Hisz fiatal vagy, tested virágzásban van. (A: 79. o., B: 11. o., E: 284. o.). ...hagyd abba fiam ezt a hosszú böjtöt, még nem érted el a felnőtt kort, nem jött még el ennek az ideje. (csak E: u. o.) Nekünk bánatot okozol. (A—B: u. o.)

Nagyon reális, szokatlanul meleg és emberi az az epizód, melyben szülei kéri Szergijt, hogy időlegesen mondjon le a világtól való elvonulásról és a szerzetesi életéről: „Gyermekeim, közel van már halálunk napja. (csak A: 81. o.) Öregek vagyunk már, (betegék és szegények), már a végünket járjuk (B: 12. o., E: 292. o.). Ezért várjál egy kicsit és türelemmel légy, mert (öregségünk) nincsen támaszunk" (A—B: E: u. o.). A hagiográfiában szokatlan részletességgel és új emberi viszonyulással beszél a szülőkről, a családi életéről, a gyermekről, mely új szokások megjelenését bizonyítja az erkölcsben.

A család témája mellett, a hétköznapi élet reális, valóságghű leírását látjuk a templomi epizódban is, amikor Szergij háromszor kiált fel az anyja méhében: „Nem egy csecsemő van a kebeledben, pelenkába burkolva, akinek a hangját hallottuk...?”

(E: 266. o.) A korábbi másolatokban a leírás egyszerűbb: „...mintha a te bensődből jött volna a hang...” (A: 74. o.). Az életszerű valószerűség és a költői kitalálás ötvöződik ezekben az epizódokban, mely a korai orosz hagiográfiai tradíciók hatása is. Ezt a módszert már Nyesztor XII. századi „Feodoszj Pecserszkij legendája”-ban is megtaláljuk, mely élesen megkülönbözteti az orosz hagiográfiát a délszlávótól.

A hagiográfiában a reális elemek főként a csodák leírásánál fordulnak elő, épp a csoda hitelessé tétele miatt, hogy meggyőzze az olvasót a csoda valószerűségéről. Ebben a legendában a hagiografikus sablonok teljes áthágását látjuk a realitásnak a költői kitalálás, a csoda fölé helyezésével, az imádsággal föltámasztott gyermek epizódjában. Mivel Szerгий „eltakarni és eltitkolni akarta az emberek elől ezt a csodát, nem tartva igényt az emberi dicsőségre” (A: 103. o., B: 31. o.), a szent a történetek racionális, valószerű magyarázatát adja az apának, megtiltva, hogy csodának nevezze az eseményt és bárkinek is beszéljen róla: „A fiad nem halt meg és föl sem támadt (csak B), hanem mert (nagyon) betegem hoztad (az úton, a hidegtől) megdermedt (és elvesztette erejét), mintha meghalt volna, a meleg cellában pedig fölmelegedett; aludt, csak te alaposan nem nézted meg” (A: 104. o., B: 32. o., E: 362. o.). A valóság pontos megfigyelése, józan, racionális gondolkodás jellemzi itt a hős szavait. S bár ezt a szent szerénységével, a csoda eltitkolásának vágyával magyarázza, az epizódban a szerző szándéka ellenére a realitás dominál a költői kitalálás fölött.

A realitást és a több élő vonást az érzelmek finom megfigyelése is kiemeli az emberábrázolásban. A fenti epizódban az apa a bánattól „zokogást zokogással folytatott ...és nem tudott megvigasztalódni” (A: 102. o., B: 30. o.). Majd fiát élve látva „rettentően megrettent és csodálkozás fogta el. És a kimondhatatlan örömben könnyeket ontott és a szent lábaihoz borult” (A: 104. o.). Felfokozott érzelem jellemzi az anyát is a templomi epizódban: „...tisztességes anyját pedig félelemmel és reszketéssel együtt zavartság ragadta magával és csodálkozott” (B: 6. o.). „...zavartan állt, lefelé nézett, majd Isten felé emelte szerető szemét és könnyekre fakadt” (A: 74. o.). Az érzelmek leírása az E másolatban a legexpresszivebb: „anya pedig majdnem a földre zuhant a nagy félelemtől, erős reszketés fogta el és elszörnyedve sírni kezdett magában” (E: 266. o.). Az érzelmek és az érzelmi ráhatás fontosságáról olvashatunk az élelem csodás érkezése és a forrásfakasztás csodájának elbeszélésekor: „...minden hallgatót gyönyörködtetnek az érzelmek és a gondolatok rémületbe ejtik őket” (A: 98. o., B: 26. o.).

Az érzelmek felfedezésén túl a hagiográfiában új az embert körülvevő táj leírása is a jellemzés egyik eszközeként. A többi műfajban a természet leírása eddig is előfordult, az Igor éneken megismeréséért részt is vesz a cselekményben. De a korábbi művekben mintegy magasból szemlélik a tájat, egységes egészként, a hely individuális vagy nemzeti vonásait alig véve figyelembe. A XIV–XV. században a hagiográfiában is helyet kap a természet, sőt megváltozik ábrázolásának módja: jellegzetesen helyivé, konkrétá válik, és intimebb, emberibb távolságból szemlélik. Másrészt megváltozik ábrázolásának célja: az ember jellemzését, lelkiállapotainak, szemléleteinek illusztrálását segíti elő [10].

Amikor Szerгий a hészükhaszta magányos elmélkedésre helyet keres testvérével, „...elértek egy magányos helyet, (erdős tölgyest), ahol víz is volt. Körbejárták, és nagyon megszerették ezt a helyet. Imádkoztak, majd dologhoz láttak, és egy kis kunyhót csináltak maguknak” (A: 83. o., B: 13. o., E: 294. o.). Amikor bátyja elhagyja a választott helyet, a részletesebb E másolat még jobban illusztrálja Szerгий nézeteit, a magányos, aszkéta élet vágyát: „...ehhez a helyhez sehonnan sem vezetett emberi nyom, nem volt sem arrajáró, sem látogató, e hely körül minden oldalról csak erdő volt, csak vadon” (296. o.). A hely leírása nemcsak Szerгий hészükhaszta

filozófiai nézeteit festi alá, hanem a sűrű tölgyesekkel az ottani orosz vidék konkrét képe is. Később, amikor Szerгий a politikai-társadalmi életben is részt vesz, az ország ügyét szolgálva, megváltozik a világhoz való viszonya is: új kolostort akarván alapítani „sok helyet bejárt, és elért egy nagyon szép (és magas) helyet, ahol volt a közelen egy folyó is, amelyet Kerzsacsnak neveztek” (A: 119. o., B: 47. o., E: 370. o.). Unokaöccsét is már láthatóan új utasításokkal küldi egy újabb kolostor helyének keresésére: „...és talált egy nagyon szép helyet a kolostor építéséhez... Meghallva ezt, a szent elment megnézni, és látta, hogy (jó hely, és) megfelel a kolostor építéséhez...” (A: 125. o., B: 53–54. o., E: 382. o.). Itt már fölülkerekednek az esztétikai szempontok, máshogy választja meg a kolostor helyét, máshogy alakítja külső képét, míg korábban csak magányos elmélyülésre szolgáló kunyhót épített. Ugyanis a „belső, elképzelt éden” Szerгий szerint már nemcsak lelkiállapot, hanem külső formát is kell kapnia. Ez a „kolostor, mint Isten szőlőskertje” elmélet tükröződése [10a].

A legendában a természet ábrázolásának legszebb példája, amikor Szerгий az éjszaka közepén hangot hallott, s „kinyitotta cellája ablakát, meg akarván győződni, mi volt ez a hang. És csodálatos, elmondhatatlan látomást látott: Hatalmas fény jelent meg (az égből), mintha az éjszakai sötétség eltűnt volna, és akkora fénnel világította meg az éjszakát, hogy a nappali fényt is felülmúlta fényességével... és csodálatos madarak sokaságát látta, melyek nemcsak a kolostor területén, hanem a kolostor körül is röpdöstek” (A: 112. o., B: 40–41. o. E: 364. o.). Ez a Moszkva környéki északi fény csodálatos leírása, mely ősszel szokott megjelenni, amikor a költöző madarak seregei repülnek dél felé. Az idézett rész nemcsak a konkrét orosz természet realista és lírai ábrázolása, hanem a hős életútjának szimbólumává teljesedik ki: „...és egy hangot hallott, mely hozzá szólt: Ahogy ezeket a szárnyas madarakat látod, számuk megszámlálhatatlan, úgy növekszik szerzeteseid nyája is. És utána nem fáradnak el, ha nyomdokaidat akarják követni” (u. o.).

Megpróbáltuk bebizonyítani, hogy ez a teljességében még nem elemzett, a hagiografikus sablonokat sokszor áthágó, kissé „rendhagyó” legenda a XIV–XV. századi orosz irodalom új művészi látásmódjának szép példája. Láthattuk, hogy az ember kerül az ábrázolás középpontjába. Már nemcsak tetteiket írják le, hanem a tettekhez való viszonyukat, érzelmeiket, gondolataikat, erkölcsi tulajdonságaikat, nézeteiket, melyek kimagasló ideálok tükröződései. A belső tulajdonságok fontosságával kialakul a „belső ember” fogalma, s ezzel a belső, magában az emberben rejlő „földi éden” igenlése. Az embert és környezetét intímebb távolságból mutatják be. De ez az új látásmód, új emberkép még nem a mai értelemben vett jellem fölfedezése, ahol a pozitív és negatív tulajdonságok már nem különülnek el. Az ember ábrázolása itt még csak új vonásokkal és árnyalatokkal gazdagodik, mint a belső értékek, az érzelmek fölfedezése, az emberi és természeti környezetével való kapcsolata, s mindezeknek egy új, szóvirágos költői stílussal történő kifejezése. Ezzel a kor új művészi látásmódja előremutat a XVII. század felé, amikor az emberi jellemet valóban a maga teljességében, összetettségében és ellentmondásosságában ábrázolják, a környezet és az ember bonyolult viszonyában.

JEGYZETEK

1. NAGY ERZSÉBET: A XIV—XV. századi orosz gondolkodás és irodalom emberképe — JGYTF Tud. Közl. Szeged, 1987—1988. 153—161. o.
2. NAGY ERZSÉBET: A XIV—XV. századi orosz irodalom új stílusa, az „ékes szófűzés”. — JGYTF Tud. Közl. Szeged, 1986. 131—137. o.
3. Ключевский, В. О.: Древнерусские жития святых как исторический источник. М., 1871 стр. 99—100.
4. Тихонравов, Н.: Древние жития преподобного Сергия Радонежского М., 1892.
5. Яблонский, В.: Пахомий Сербъ и его агиографическія писания. СПб., 1871 стр. 99—100.
6. Зубов, В. П.: Епифаний Премудрый и Пахомий Серб. (К вопросу о редакциях «Жития Сергия Радонежского») ТОДРЛ, IX. М—Л., 1953.
7. Лихачев, Д. С.: Преодоление слова в стиле «плетение словес» и историко-литературное значение этого явления. — Търновска книжовна школа 2. София 1980 — а: 14 стр.
8. Az A és B másolat idézetei ТУХОНРАВОВ idézett művéből valóк 4. E másolat idézetei: Памятники литературы Древней Руси. XI-середина X века. М., 1981 стр. 256—429.
9. Голейзовский, Н. К.: Исихазм и русская живопись XI—X вв. — Византийский вренник, XXIX. стр. 98—199.
10. Ильин, М. А.: Мировидение XI в. и его связи с искусством Московской Руси. — Вестник Московского Университета № 5 1968. стр. 46—49. — а: 60—61 стр.

НОВОЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОЗЗРЕНИЕ РУССКОГО ЗРЕЛОГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

ЭРЖЕБЕТ НАДЬ

Настоящая статья анализирует «Житие Сергия Радонежского», подробнее до сих пор не изученное произведение Епифания Премудрого, показывая конкретными примерами новые художественные взгляды эпохи на человека, на темы и стиль его изображения.

A VIKÁRIÁLÓ SZEKT ÉS A MODÁLIS VÁLASZ ANALÓGIÁJA

AVASI BÉLA

Már az ókori kínaiak tudták, hogy a pentatónia hangjai kvintsorozatot alkotnak. Az öt hangot oszlapszerűen ábrázolták:

MI	mi	-szó	-lá	-dó	-re
LÁ	lá	-dó	-re	-mi	-szó
RE	re	-mi	-szó	-lá	-dó
SZÓ	szó	-lá	-dó	-re	-mi
DÓ	dó	-re	-mi	-szó	-lá

A pentatónia hangjainak kvintoszlopa után a pentatónia moduszainak hangsorát láthatjuk. A zeneelméleti írások általában a diatónikus hangrendszer hétfokú hangsorait, az egyházi hangnemeket nevezik moduszoknak, de BÁRDOS LAJOS szerint a modusz fogalom és elnevezés kiterjeszthető más hangrendszerek, így pl. a pentatónia hangsoraira is. (1)

Táblázatunkból kitűnik, hogy a kvintrokon moduszok egymás alá írt 5—5 hangja közül 4—4 tiszta kvint intervallumot alkot: a *dó* hangtól lefelé azonban mindig a kis szexttel mélyebb *mi* hangot találjuk. A kvintváltó pentaton dallamokban ez a kis szext helyettesíti a tiszta kvintet, innen a neve: *vikáriáló szext*. Kvartváltásban természetesen a hangközmegfordítás érvényesül, ilyenkor a *dó* és *mi* hangok közti nagy terc a tiszta kvartot helyettesítő *vikáriáló terc*.

Azokban a kvint-, ill. kvartváltó dalokban, amelyekben egyazon pentaton hangrendszer mind az 5 hangja egyaránt előfordul a magasan járó, ill. a mélyen járó dallamsorokban: az előtag és utótag dallama különbözik egymástól. Az ilyen dallameltérés az ősi pentaton népzeneben gyakoribb: a „*rendszert fontosabbnak*” érzik, mint a „*dallam pontos másolását*” — véli KODÁLY (2). Más szavakkal: az énekesek zenei ösztöne csak a pentatónia öt hangját szólaltatja meg, mintha más hangokat nem is tudnának.

Akadnak azonban olyan kvint-, ill. kvartváltó dalok, amelyekben a magasan, ill. mélyen járó dallamsorok csak 4—4 pentaton hangból építkeznek. Ilyenkor, ha az előtagban nincs *dó* hang, akkor az alsó kvint-, ill. felső kvartválaszban nem lehet *mi* hang; ha viszont az előtagban *mi* hang nincs, akkor az alsó kvart-, ill. a felső kvintválaszban nem fordulhat elő *dó* hang.

re	-mi	-szó	-lá
szó	-lá	-dó	-re

Táblázatunkban a pentaton hangrendszernek mind az 5 hangja megtalálható: *mi* hang azonban csak a felső sorban, *dó* hang csak az alsóban. A kvintrokon négyfokú hangkészletek egymás alá írt hangjai mind tiszta kvint távolságot alkotnak, az ilyen hangkészletű elő-, ill. utótagok között tehát lehetséges a pontos kvintváltás.

A pentatónia és a diatónia szerves összefüggését bizonyítja, hogy a hétfokú hangrendszer hangjai is kvintsorozatot alkothatnak. Oszlopszerű ábrázolásban:

TI	lokriszi:	ti	-dó	-re	-mi	-fá	-szó	-lá
MI	fríg:	mi	-fá	-szó	-lá	-ti	-dó	-re
LÁ	eol, moll:	lá	-ti	-dó	-re	-mi	-fá	-szó
RE	dór:	re	-mi	-fá	-szó	-lá	-ti	-dó
SZÓ	mixolid:	szó	-lá	-ti	-dó	-re	-mi	-fá
DÓ	ion, dúr:	dó	-re	-mi	-fá	-szó	-lá	-ti
FA	líd:	fá	-szó	-lá	-ti	-dó	-re	-mi

A diatónia moduszainak neve görög eredetű, csak a moll és dúr elnevezés használatos a barokk kortól. Az ógörög dór, fríg, stb. hangsorok azonban másfélék voltak, mint aminőket táblázatunkban találunk: a középkori zeneelmélet u. i. a neveket és szerkezeteket összecserélte.

Táblázatunkból leolvasható, hogy a kvintrokon moduszok egymás alá írt 7—7 hangja közül 6—6 hang tiszta kvint intervallumot alkot: a *fá* hangtól lefelé azonban mindig a szűkített kvint távolságra lévő *ti* hangot találjuk. A kvintváltó diatónikus dallamokban, ill. többszólamúság esetén a kvint-imitáció szólamai közt, egy helyütt a szűk kvint „helyettesíti” a tiszta kvintet. Kvartválaszokban természetesen a *fá-ti* bő kvart a tiszta kvart helyettese.

Az olyan kvint-, ill. kvart-utánzásokban, ahol az előtagban is, s az utótagban is egyazon diatónikus hangrendszernek mind a 7 hangja előfordul, ott a kérdés és válasz dallama különböznek egymástól. Hatfokú hangkészletek esetén azonban pontos lehet a válasz, ha a dallamban nincs *ti* vagy *fá* hang. Ha ui. az előtagban nincs *ti* hang, akkor a felső kvint-, ill. alsó kvartválaszban nem lehet *fá*; ha viszont az előtagban nincs *fá* hang, akkor az alsó kvint-, ill. felső kvartválaszban nem fordulhat elő *ti*.

szó	-lá	-ti	-dó	-re	-mi
dó	-re	-mi	-fá	-szó	-lá

Táblázatunkban a diatónikus hangrendszer mind a 7 hangja megtalálható: *ti* azonban csak a felső sorban, *fá* csak az alsó sorban. A SZÓ- és a DÓ-hexachord egymás alá írt hangjai végig tiszta kvint távolságra vannak egymástól: e két hatfokú hangkészlet hangjaiból épült dallamok tehát pontos kvint-, ill. kvartválaszt kaphatnak. Lapozunk vissza a diatónikus moduszok táblázatához! Megállapíthatjuk, hogy csak a mixolid és a dúr hangsor első hat hangja adja meg a pontos kvint-, ill. kvartválasz lehetőségét.

A szűk kvint, ill. bő kvart okozta „pontatlan” utánzások dallamváltozásait vizsgálva megállapíthatjuk, hogy azok a kvintrokon diatónikus moduszok jellegzetességeit tükrözik, joggal illeti tehát BÁRDOS LAJOS az ilyen válaszokat *modális* jelzővel. A modális válasz „nem változtatja meg a téma hangközszerkezetét..., csak a hangközők színezetét” (3). A szerkezet-színezet fogalompárt BÁRDOS LAJOS a következőképpen értelmezi:

„szerkezet legyen a neve valamely hangkép (akár hangzat, akár dallam) hangközrendjének, tekintet nélkül az intervallumok jelzőire (szerkezeti különbség van például terc és kvart között);

színezet jelentse a jelzőkben is kifejezésre jutó finomabb különbséget (színezeti különbség van pl. kis és nagy terc között).” (4)

A diatónia modulusait kvintrendben feltüntető táblázatunk szomszédos hangsorai egyszersmind egy kvint- vagy kvartváltó dallam elő- és utótagjaként is felfoghatók. Mivel a diatónia 7 hangját valamennyi modulus magában foglalja: táblázatunkból leolvashatók a modális válaszok színezeti eltérései.

A *mi-fá* kis szekundot pl. a kvinttel mélyebb modulus mindenütt *lá-ti* nagy szekunddal utánozza; a *ti-dó* kis szekund pedig a kvinttel magasabb modulus *fá-szó* nagy szekundjára felel. E szekundok színezeti eltéréseiből következnek a nagyobb hangközök színezeti különbségei: a *re-fá* kis tercre a *szó-ti* nagy terc válaszol; viszont a *ti-re* kis terc a *fá-lá* nagy tercet utánozza sit.

Az azonos színezetű *mi-szó* és *lá-dó* kis tercek szekundokra bontva eltérő színezetű trichordokat eredményeznek: *mi-fá-szó*, ill. *lá-ti-dó*; ehhez hasonló színezeti eltérések vannak a tetrachordok, pentachordok és hexachordok szekundsorozataiban is. (Könnyű megjegyezni: a diatóniában 2-féle színezetű bichord, 3-féle trichord, 4-féle tetrachord, 5-féle pentachord és 6-féle hexachord található.)

Ezekután lapozzunk vissza a pentaton modulusok táblázatához! A modulusok hangsorai az egyazon pentaton hangrendszer mind az 5 hangját tartalmazzák. A szomszédos hangsorok felfoghatók egy-egy kvint-, ill. kvartváltó dallam elő-, ill. utótagjaként. A vikáriáló válasz okozta dallameltérések a táblázatból könnyen leolvashatók.

Tapasztalhatjuk, hogy a *dó-re* nagy szekundot a kvinttel mélyebb modulus mindenütt *mi-szó* kis terccel utánozza; a *re-mi* nagy szekund pedig a kvinttel magasabb modulus *lá-dó* kis tercére válaszol. E hangközeltérésekből következnek a nagyobb hangközök válaszainak különbözőségei is: a *dó-mi* nagy tercet a kvinttel mélyebb modulus mindenütt *mi-lá* tiszta kvart utánozza; a *dó-mi* nagy terc viszont a kvinttel magasabb modulus *szó-dó* tiszta kvart hangközére felel, sit.

Az egymást pontosan utánzó kvart hangközök felbontásai azonban már a kisebb hangközök eltérő sorozatához vezethetnek. A *lá-re* kvartugrásra a kvinttel mélyebb modulus mindenütt *re-szó* kvart ugrással, tehát pontosan válaszol, a *lá-dó-re* háromhangnyi motívumtól viszont a *re-mi-szó* terno már különbözik. (A pentatónia hangsorában két hangnyi részlet 2-féle, három hangnyi szakasz 3-féle, négy hangnyi szelvény 4-féle akad. Ez a számszerű megegyezés emlékeztet a diatónia kisebb hangkészleteiben a hangok mennyiségének és a színezeti eltérések számának összefüggéseire.)

Eddigi elemzéseinkből kiviláglik, hogy a pentatónia, ill. a diatónia „pontatlan” kvintváltásai azonos zenei logika következményei. Míg azonban a modális válaszokban a hangközök csak színezeti eltéréseket mutatnak, a pentatónia vikáriáló szentes válaszaiban a hangközök szerkezetileg is különbözhetnek. De a hangközök szerkezetét és színezetét meghatározó elnevezései a diatónikus hangrendszer törvényszerűségeit tükrözik. A diatónia hangsorában nevezzük szekundoknak a szomszédos hangmagasságokat: ez jelenti a szerkezeti azonosságot. A szomszédos hangok távolsága azonban kétféle: a szekundok kis, ill. nagy jelzői mutatják a színezeti eltérést.

A pentatónia hangközeit csak a diatónia „nyelvén” tudjuk megnevezni. Ezért azt mondjuk pl. hogy az ötfokú hangrendszer skálájának szomszédos hangjai közt nagy szekund vagy kis terc távolságot találunk. Nyilvánvaló, hogy a hangközök szerkezetének és színezetének fogalmát mind a diatóniában, mind pedig a pentatóniában azo-

nos módon kell értelmeznünk. A pentaton hangrendszer szempontjából tehát az „idegen nyelven” mondott nagy szekund és kis terc intervallumok azonos szerkezetet, de eltérő színezetet jelölnek.

A pentatónia hangközeinek szerkezeti és színezeti értelmezését az alábbi táblázatunkban foglaljuk össze:

n2	n3	t5	n6
k3	t4	k6	k7

A keretekben a pentatónia azonos szerkezetű hangközeit találjuk: a felső sor hangközei csak *színezetben* különböznek az alsó sor intervallumaitól. A hangközők nevét azonban csak a diatónia „nyelvén” írhattuk be, mert csak ennek a „nyelvnek” szavait ismerjük.

A diatónia hangközeinek szerkezet és színezet szerinti felosztása a következő képet mutatja:

k2	k3	t4	sz5	k6	k7
n2	n3	b4	t5	n6	n7

A keretekben itt is az azonos szerkezetű hangközőket helyeztük el, s a felső és alsó sor hangközei itt is színezetileg különböznek.

Fenti táblázatainkba csak az oktávnál kisebb intervallumokat vettük be. Az öt-fokú hangrendszerben az oktávhatáron belül 4-féle, a diatóniában 6-féle szerkezeti egységet találunk, mindegyik szerkezet 2-féle színezetet mutat. Ha tehát az intervallumok szerkezeti és színezeti fogalmát mindkét hangrendszerben azonos logika alapján, a hangrendszer sajátos törvényszerűségeit figyelembevéve értelmezzük, akkor a pentatónia vikáriáló szextes válaszáról is elmondhatjuk, hogy az elő- és utótag hangközei szerkezetileg megegyeznek, csak színezetükben térnek el. Lényegét tekintve tehát mindkét „pontatlan” kvintválasz *modális válasz*.

A pentatónia és a diatónia rendszeren belül maradó kvintválaszainak (modális válaszainak) hasonlóságát a zenei fogalmak párhuzamba állításával tehetjük szemléletesebbé.

PENTATÓNIA 5-fokú moduszok	DIATÓNIA 7-fokú moduszok
a tiszta kvintet, tiszta kvartot helyettesítő hangközők: kis szext, nagy terc;	szűk kvint, bő kvart
a szerkezetileg azonos, de színezetükben eltérő legkisebb hangközők nagy szekund, kis terc;	kis szekund, nagy szekund

A pentatónia és diatónia hangközeinek szerkezeti és színezeti értelmezése emlékeztet a számjegyek helyi értékének és számrendszerbeli értékének viszonyára. Már az általános iskolák 3. osztályában tanítják, hogy pl. 21 a hármas számrendszerben

(2 · 3) + 1-et, a négyes számrendszerben (2 · 4) + 1-et jelent stb., vagyis a helyi értékek nagysága a számrendszertől is függ, s a 21 csak a tízes számrendszerben (2 · 10) + 1.

Hogy a pentatónia dallamvilágát másképpen kell megítélnünk, mint a diatonikus melódikát, már LÜKŐ GÁBOR is kifejtette „A pentaton hangrendszer” c. tanulmányában (5).

„...az ötfokú zene hangközei a hétfokú rendszer hangközeivel analóg rendszert alkotnak. Az analógia abban áll, hogy a hangsor közvetlenül szomszédos hangjai által képzett hangközök (szekundok) szoros asszociációban vannak egymással a zenélők tudatában, tekintet nélkül arra, hogy az egyes szekund hangközök abszolút nagysága más és más. Hasonló asszociáció állapítható meg mindkét hangsor második-szomszéd hangfokai között (tercek), valamint harmadik, negyedik és többi szomszéd hangfokai között is (kvartok, kvintek, etc.).”

Térjünk vissza hangköz-táblázatainkhoz, s vizsgáljuk meg az azonos szerkezeti egységek színezeti eltéréseit! A pentatóniában a keretek felső és alsó hangközeinek különbsége mindig kis szekund: pl. a nagy terc kis szekunddal kisebb, mint a tiszta kvart stb. A diatóniában az azonos szerkezetű, de eltérő színezetű hangközök között a különbség kromatikus prím: pl. a tiszta kvart kromatikus prímmel kisebb, mint a bő kvart.

Ha a pentatónia kvintsorozatát bármely irányban egy-egy kvinttel meghosszabbítjuk, a szélső hangok a színezeti különbség hangközeit alkotják:

FÁ-DÓ-SZÓ-RE-LÁ-MI
DÓ-SZÓ-RE-LÁ-MI-TI

vagy

a fá-mi, ill. dó-ti egyaránt kis szekundok (lefelé).

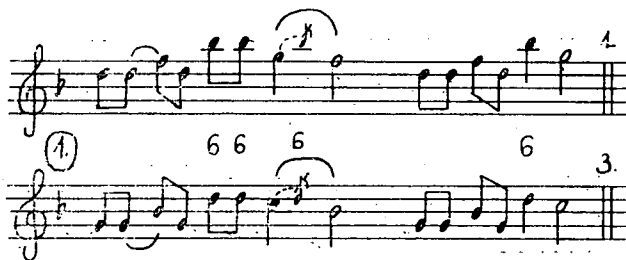
Ha a diatónia kvintsorozatát bármely irányban egy-egy kvinttel meghosszabbítjuk, a szélső hangok ugyancsak a színezeti különbség hangközeit adják:

TÁ-FÁ-DÓ-SZÓ-RE-LÁ-MI-TI
FÁ-DÓ-SZÓ-RE-LÁ-MI-TI-FI

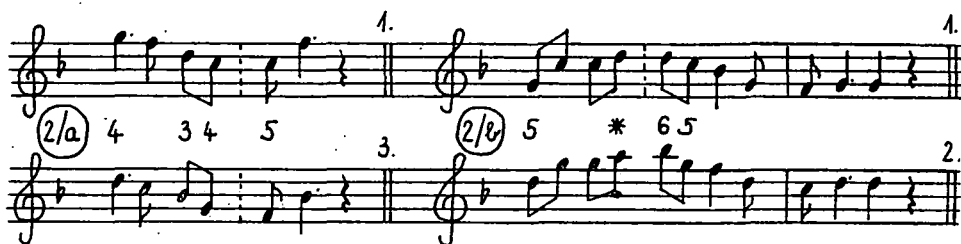
a tá-ti, ill. fá-fi egyaránt kromatikus prímek.

Függelék

1. Kottapéldák a pentatónia és diatónia modális válaszaíra

Cseremisz népdal első és harmadik sora. A dallamsorok közti számok jelzik a pontos kvintváltástól eltérő *vikáriáló szext* jelenségét. A hangközeltérések érdekessége, hogy az előtag kis szext ugrásai az utótagban kvintugrásokká szürkülnek, s ezt éppen kvint utánzást helyettesítő kis szext utánzás idézi elő.

A régi stílusú magyar népdal első sorára a harmadik sor kvartttal mélyebben kezdí választát. A dallamsorok 3. hangja közt nagy terc távolságot találunk: ez a vikáriáló terc.

Az új stílusú magyar népdal második sorához KODÁLY a következő megjegyzést fűzi: „az ötödik szótagra eső *d*-nek fenn *b* felel meg. Ez a mári-csuvas egyrendszerű dallamok szabályszerű hangmegfelelése. (Vikáriáló szext). Talán a * -gal jelzett hang is *b* akar lenni” (6)

Újstílusú magyar népdal kezdő sorai. Az 1. és 2. ütem dallameltéréseit a tonális válasz okozza. A 2., 3. és 4. ütem hangjainak tiszta kvint távolságát csak az utolsó-előtti hangpár szűk kvintje bolygatja meg. A modális válasz a sorzáró trichordok hangközeiben okoz színezeti eltéréseket: az első sor *eol* záróhangjait a második sor a fríg záróhangjaival utánozza.

Palestrina-idézetünkben a dallamok kezdetén találunk színezeti eltéréseket. A proposzta k2-n2 szekundlépéseire a riposzta n2-k2 sorrendben felel a *ti-fá* szűk kvint válasz miatt.

Idézetünk BACH egyik orgonára írt korálfeldolgozásából való. A dux nagyterces dallamát a comes kisterces dallammal utánozza. A dúr-moll zene világában az ilyen modális eltéréseket érezzük a legerősebbnek. A comes dallamára jellemző terchangjának ingadozása: felső váltóhangként szűk kvint, átmenő hangként: felfelé tiszta kvint, lefelé szűk kvint távolságból válaszol.

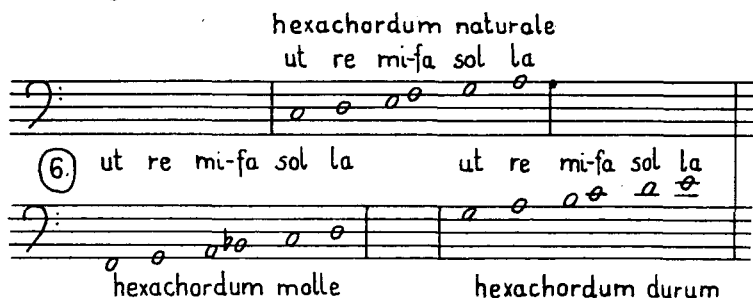
2. *Kétrendszerűség.* KODÁLY megállapítása szerint „a legfejlettebb pentaton zenében, a kínaiban is gyakori”, hogy a magasan járó dallamsorokat „szigorú pontossággal” megismétlik „az egy kvinttel mélyebb pentaton rendszerben”. (7)

A pentaton dallamok pontos kvintváltásában a *DÓ*-nál kvinttel mélyebb, ill. a *MI*-nél kvinttel magasabb hang már nem tartozik az eredeti pentaton rendszerhez.

	SZÓ	RE	LÁ	MI	TI ...A ⁵
A ...	DÓ	SZÓ	RE	LÁ	MI...A
A ₅ ...	FÁ	DÓ	SZÓ	RE	LÁ

Táblázatunk mindhárom sorában azonos szerkezetű pentaton rendszerek kvint-sorozatát találjuk, az egymás alatt lévő hangok tiszta kvint távolságra vannak egymástól. A középső sorban láthatjuk az eredeti ötfokúságot, melyet a kétrendszerűségről szóló tanulmányában BÁRDOS „természetes” pentatóniának nevez (8). A felső sor ötfokú rendszerét BÁRDOS „éles”, az alsó sorét „tompá” jelzővel illeti. Táblázatunkban az „éles” és a „tompá” pentatónia megkülönböztető hangjait bekarikáztuk.

A három pentaton rendszer viszonya a középkori zeneelmélet hexachordjainak összefüggéseire emlékeztet. Mintegy ezer évvel ezelőtt: „...észrevették, hogy a *c-d-e* dallam még *g*-ről is, meg *f*-ről is megismétlődik. Mindegyiket hexachorddá bővítve, ilyen szisztémát kaptak:

AREZZOI GUIDO (c. 995—1050) nevéhez fűződik, hogy egy himnusz sorkezdő szótagjaival emlékeztette énekeseit a hexachord hangjaira. (9). Ez a relatív szolmizáció eredete, s e három azonos szerkezetű hexachord az első példa a szolmizáció váltására. (Az egyik hexachordból a másik hexachordba való átmenetet „mutáció”-nak nevezték.)

E három hexachord hangjai is kvintsorozatot alkotnak.

	DÓ	SZÓ	RE	LÁ	MI	TI	A ⁵
A ...	FÁ	DÓ	SZÓ	RE	LÁ	MI...A	
A ₅ ...	TA	FA	DÓ	SZÓ	RE	LÁ	

Táblázatunkban a szolmizációs szótagok mai nevükön szerepelnek. A középső sorban a „naturale”, a felsőben a „durum”, az alsóban a „molle” jelzésű hexachordok hangjainak kvintsorozata látható. A szélső sorok hangjai közül bekarikáztuk azokat, amelyek a „természetes” hexachordban nem fordulnak elő. A pontos kvintváltás tehát a hexachordok világában is kétrendszerűséghez vezet.

3. Vajon milyen lenne az „egyrendszerű” válasz a „természetes” hexachord hangjainak kvintváltásában?

	DÓ	SZÓ	RE	LÁ	MI	? ...A ⁵
A ...	FA	DÓ	SZÓ	RE	LÁ	MI...A
A ₅ ...	?	FA	DÓ	SZÓ	RE	LÁ

A *mi* hangtól tiszta kvinttel magasabb hang nem tartozik az eredeti hexachord rendszerbe, a legközelebbi, a *mi*-nél kis szexttel magasabb *dó* hang viszont kettős szerephez jutna: a *fá* hangra tiszta kvint, a *mi* hangra kis szext választ adna. Hasonlóképpen: a *fá* hangtól tiszta kvinttel mélyebb hang szintén kívül esik az eredeti hexachord rendszeren, a legközelebbi, a *fá* hangnál kis szexttel mélyebb *lá* hang itt is kettős szerepet játszanék: alsó kvint választ adna a *mi* hangra, s kis szexttel mélyebb választ a *fá*-ra. Összegezve ez azt jelentené, hogy az eredeti hexachord 6 hangjára rendszeren belül csak 5—5 hang válaszolna.

(Megjegyezzük, hogy csak a „természetes” és a vele azonos szerkezetű „dúr”, ill. „moll” hexachordok hangjai alkothatnak összefüggő kvintsorozatot. Másféle hexachordok hangjainak kvintsorozata hiányos, megszakított, s ezeknek a hexachordoknak egyrendszerű kvintválaszaiban már nem kis szext lenne a kvintet helyettesítő hangköz.)

4. Kétrendszerűség a diatóniában

Ha a hexachordok kvintsorozatát egy kvinttel bővítjük: a diatónikus hangrendszer kvintsorozataihoz jutunk.

	DÓ	SZÓ	RE	LÁ	MI	TI	FI	...A ⁵
A ...	FA	DÓ	SZÓ	RE	LÁ	MI	TI	...A
A ₅ ...	TA	FA	DÓ	SZÓ	RE	LA	MI	

A „durum”, „naturale” és „molle” hexachordokból származó hétfokú rendszerek kvintrokonságát — a dūr-moll többszólamú zenében — domináns, tonika, szubdomináns viszonyoknak nevezzük.

IRODALOM

1. BÁRDOS LAJOS: Harminc írás. Bp. 1969 — 174. lap.
2. KODÁLY ZOLTÁN: Visszatekintés II. Bp. 1964. — 148. lap.
3. BÁRDOS LAJOS: Tíz írás. Bp. 1974. — 127. és 161. lap.
4. BÁRDOS LAJOS: Modális harmóniak. Bp. 1961. — 15. lap.
5. LÜKŐ GÁBOR: A pentaton hangrendszer. Ethnographia. 1962. — 277. lap.
6. KODÁLY ZOLTÁN: A magyar népzene. Bp. 1971. Ötödik kiadás 44. lap.
7. KODÁLY ZOLTÁN: Visszatekintés II. Bp. 1964. — 148. lap.
8. BÁRDOS LAJOS: Írások népzeneinkről Bp. 1988. — 7. lap.
9. BÁRDOS LAJOS: Modális harmóniak. Bp. 1961. — 18. lap.

KOTTAPÉLDÁK JEGYZÉKE

1. Cseremis népdal VASZILJEV gyűjtéséből. Közli KODÁLY: Visszatekintés II. 149. lapján.
2. a) „Leszállott a páva” magyar népdal SEBESTYÉN VILMOS gyűjtéséből. Közli KODÁLY A magyar népzene 20. lapján.
b) „Juhászlegény a határon furulyál” — magyar népdal KODÁLY gyűjtéséből. Közli A magyar népzene c. könyve 44. lapján.
3. „Esik eső, ázik a heveder” — magyar népdal KODÁLY Bicinia Hungarica I. kötetéből 33. (32) sz.
4. Kétszólamú imitáció, részlet PALESTRINA egyik miséjéből. Közli AVASI BÉLA Zeneelmélet I. c. tankönyve 369. lapján.
5. BACH, J. S.: Kyrie, Gott Vater in Ewigkeit — korálfeldolgozás orgonára. BWV. 669.
6. A középkori zene „hexachord-elmélet”-ének szisztemája BÁRDOS LAJOS közlése nyomán. Modális harmóniak. 18. lap.

DIE „VIKARIERENDE“ SEXTES UND DIE ANALOGIE DES „MODALEN“ BEANTWORTUNG

BÉLA AVASI

In der asiatischen Pentatonvolksmusik (auch in den Schichten der ungarischen Volksmusik) kommt es häufig vor, daß die hochliegenden Melodiereihen eine Quinte tiefer wiederholt werden. Wenn aber der hintere Teil nur aus den pentatonischen Tönen des vorderen Teils aufgebaut wird, dann ist die Nachbildung, d. h. die Imitation nicht genau. In den Pentatontönen von ober nach unten, wie z. b. in der Tonreihe ... *c'-a-g-e-d-c-a-g*, ... gibt es in der Quinte vom *c'* nach unten keinen Pentatonton. Dann wird die nächste Quinte von dem nächstliegenden Pentaton, dem *e* in einer Sexte von ihm entfernt ersetzt. Das ist die sog. „vikarierende“ Sexte.

Ähnliches finden wir auch in den Quint-Imitationen der diatonischen Melodien der europäischen Polyphonie. Wenn wir die Stammtondiatonie untersuchen, erklingt vom Ton *h*, nach ober Ton *f*, was eine verminderte Quinte ist. In der Siebentonleiter wird also die reine Quinte durch die verminderte Quinte ersetzt. Das ist die „modale“ Imitation.

Der Autor befaßt sich mit den Melodieabweichungen der nicht genauen „Quintimitationen“ dieser zwei Lautsysteme, und weist dabei auf die ähnlichen in der Logik liegenden Gründe dieser Erscheinung und auf die Verschiedenheiten der Lautsysteme, die aus einer spezifischen Gesetzmäßigkeit stammen, hin.

TARTALOM

BÉKÉSI IMRE: Egy autonóm ember köszöntése. Török Gábor hatvanéves	5
HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA: Török Gábor munkássága 1954—1988.	9
BACSA PÁL: A magyar nyelv hatása a magyarországi szlovák nyelvjárásokra	17
ALBERTNÉ BASCH ÉVA: A „személytelen szerkezetek” problematikája néhány francia grammatikában	25
BÉKÉSI IMRE: Az ellentétesség és a kauzalitás szerkezetalkotó összefüggésének logikai háttére... ..	35
BONDARENKO, I. P.: A nyelvi önképzés intuitív formáinak megvalósítása a rövid távú tanfolyamok keretében	41
FÖLDES CSABA—NAZAROV, K. N.: A frazeológiai egységek egybevető-tipológiai elemzésének módszeréről (a magyar, az orosz és a német nyelv anyagán)	51
GYÖRKE ZOLTÁN: A magyar és az orosz mellérendelő összetett szók szerkezeti és szemantikai sajátosságai	63
GALGÓCZI LÁSZLÓ: Adalékok szitokszóvá vált betegségneveink kutatásához.....	69
KRÉKITS JÓZSEF: Az integrált totalitás szemléleti jelentéspozíciója	77
R. MOLNÁR EMMA: A szólások és közmondások szemantikai jellemzői	85
SEBESTYÉN KATALIN—VASS LÁSZLÓ: Motívumrendszerek és -láncok Nagy László Versben bujdosó című kötetében	93
SULYOK HEDVIG: A korai orosz—magyar kapcsolatok kérdéséhez	101
SZÖGI OLGA: A kérdő mondatok néhány intonációs sajátosságáról, azok másodlagos funkciójában.....	107
VIDRA KLÁRA: Szövegleírási módszer a beszélt nyelvi szövegek szegmentálásához	113
BENE KÁLMÁN: Madách útja a tragédiáig I. (A nagy mű gondolatainak megjelenése drámáiban és lírájában)	119
FOXCROFT, N. H.: Próbálkozás a shakespeare-i dráma russzifikálására: Shakespeare hatása Puskin műveire	129
KEREKES GÁBOR: A rossz az rossz, és ezt meg kell mondani — Fontane a színházkritikus.....	135
KOVÁCS KRISTÓF ANDRÁS: Kőműves Kelemenné (metrumvizsgálat)	145
KULACSIK JULIANNA: A „visszatérés” motívum tartalma és funkciója a küldetés értelmezésében és teljesítésében	157
NAGY ERZSÉBET: Az érett orosz középkor új művészi látásmódja	165
AVASI BÉLA: A vikáriáló szext és a modális válasz analógiája	175

INHALT

BÉKÉSI, IMRE: Begrüßung eines autonomen Menschen. Gábor Török — 60 Jahre alt	5
HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL, MÁRIA: Die Tätigkeit von Gábor Török	9
BACSA, PÁL: Der Einfluß der ungarischen Sprache auf die slowakischen Mundarten in Ungarn	17
ALBERTNÉ BASCH, ÉVA: Die Problematik der „unpersönlichen Konstruktionen“ in einigen französischen Grammatiken	25
BÉKÉSI, IMRE: Der logische Hintergrund des konstruktionsbildenden Zusammenhangs der Gegensätzlichkeit und der Kausalität	35
BONDARENKO, I. P.: Die intuitive Realisierung des sprachlichen Selbststudiums im Rahmen der kurzfristigen Kurse	41
FÖLDES, CSABA—NAZAROV, K. N.: Zur kontrastiv-typologischen Analyse phraseologischer Einheiten (am Material der ungarischen, russischen und deutschen Sprache)	51
GYÖRKE, ZOLTÁN: Die strukturellen und semantischen Besonderheiten der nebenordnenden Komposita des Ungarischen und Russischen	63
GALGÓCZI, LÁSZLÓ: Beiträge zur Untersuchung unserer Schimpfwörter in Bezug auf Krankheitsbezeichnungen	69
KRÉKITS, JÓZSEF: Die aspektuelle Bedeutungsposition der integrierten Totalität	77
R. MOLNÁR, EMMA: Die semantischen Eigenschaften der Redewendungen und Sprichwörter ..	85
SEBESTYÉN, KATALIN—VASS, LÁSZLÓ: Motivsysteme- und Ketten im Gedichtband von László Nagy: Versben bujdósó	93
SULYOK, HEDVIG: Zur Frage der frühen russisch-ungarischen Beziehungen	101
SZÓGI, OLGA: Zu einigen intonatorischen Besonderheiten der Fragesätze in ihrer sekundären Funktion	107
VIDRA, KLÁRA: Methode der Textbeschreibung zur Segmentierung der Texte in der gesprochenen Sprache	113
BENE, KÁLMÁN: Madáchs Weg zur Tragödie I.	119
FOXCROFT, N. H.: Versuch der Russifizierung des Shakespearschen Dramas: Der Einfluß Shakespeares auf Puschkins Werke	129
KEREKES, GÁBOR: Schlecht is schlecht und es muß gesagt werden — der Theaterkritiker Fontane ..	135
KOVÁCS, KRISTÓF ANDRÁS: Kőműves Kelemenné — Untersuchung der Metrik	145
KULACSIK, JULIANNA: Inhalt und Funktion des Motivs des „Rückkers“ in der Interpretation und Erfüllung der Mission	157
NAGY, ERZSÉBET: Die neue künstlerische Sehweise des ausgehenden ungarischen Mittelalters ...	165
AVASI BÉLA: Die „vikarierende“ Sexte und die Analogie des „modalen“ Beantwortung	175

Felelős kiadó: Dr. Békési Imre
90-3012 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Kónya Antal mb. igazgató
Készült monoszédéssel, íves magasnyomással, 16,45 A/5 ív terjedelemben,
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabvány szerint
Példányszám: 225

SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN

2. A magyar szövegkutatás irodalmából (Első rész)

Szerkesztők:

Petőfi S. János és Békési Imre

A *Szemiotikai szövegtan* című periodika azzal a céllal jött létre, hogy előmozdítsa a multi- és interdiszciplináris szövegkutatást. Ennek érdekében (a) helyet kíván adni több diszciplína aspektusait/módszereit egységbe foglalni kívánó szövegtani paradigmákat tárgyaló tanulmányoknak éppúgy, mint diszciplínaszpecifikus részkérdések elemzésével foglalkozóknak, szövegtani kutatási/oktatási tervek informatív bemutatásának éppúgy, mint bármilyen természetű szövegtani vitáknak, (b) overview-k/recenziók formájában tájékoztatni kíván a szövegtani kutatás szempontjából releváns diszciplínák keretében folyó szövegkutatás eredményeit/problémáit tárgyaló monográfiákról/tanulmányokról, végül (c) repertóriumok közlése révén meg akarja könnyíteni a nemzetközi szövegtani irodalomban való bibliográfiai tájékozódást.

A *Szemiotikai szövegtan* első kötete a szövegtani kutatás néhány alapkérdésével foglalkozott. Az alapkérdések elemzésének folytatása mellett a periodika második kötete a magyar szövegkutatás eddigi eredményeinek „feltérképezésére” vállalkozik.

A kötet első része négy tanulmányt tartalmaz. Ezek szerzői: **Petőfi S. János**, **Békési Imre**, **Vass László** és **Kabán Annamária**. Második része a magyar nyelvészet-centrikus szövegtani kutatások jelenlegi helyzetéről ad áttekintést, egyrészt Máté Jakab tanulmánya, másrészt a szövegkutatás különféle kérdéseivel foglalkozó magyar művek informatív recenziói révén. A kötet harmadik része nem magyar nyelvű, szövegtani művekről nyújt tájékoztatót, s név- és tárgymutatót is tartalmaz.

A *Szemiotikai szövegtan* második kötete előreláthatólag 1991 első negyedében jelenik meg. *Előmegrendeléseket a következő címre lehet küldeni: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszék, 6722 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.*